

Россия Федерациясынын биринчи Президенти Б.Н. Ельцин атындагы
КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ
ЖОГОРКУ КЕСИПТИК БИЛИМДИН МАМЛЕКЕТТИК
БИЛИМ БЕРҮҮ МЕКЕМЕСИ

КЫРГЫЗ ТИЛИ ЖАНА АДАБИЯТЫ

Бишкек – 2021

УДК 811.51
ББК 81.5 Ки
К 97

Рецензенттер:

К.А. Биялиев, педагогика илимдеринин доктору, профессор
С.К. Рысбаев, педагогика илимдеринин доктору, профессор

Түзгөндөр:

Н.Б. Дүйшекеева, Ч.Ж. Карамендеева,
К.К. Шаршеева

Кыргыз-Россия Славян университети
Кыргыз тили кафедрасында талкууланып, басууга сунуш кылынды

К 97 КЫРГЫЗ ТИЛИ ЖАНА АДАБИЯТЫ / Түз.: Н.Б. Дүйшекеева, Ч.Ж.
Карамендеева, К.К. Шаршеева. – Бишкек: Изд-во КРСУ, 2021. – 188 б.

ISBN 978-9967-19-721-3

Окуу куралынын максаты – улантуучу топтогу студенттерди кыргыз тилин, адабиятын, маданиятын жана грамматикалык материалды өздөштүрүүгө көмөк көрсөтүү, ошондой эле студенттерди кыргыз адабиятынын өнүгүү мыйзам ченемдери менен тааныштыруу, улуттук адабияттын чыгармаларында камтылган тарыхый-маданий маанини жана эстетикалык байлыкты жеткирүү болуп саналат. Окуу куралы жогорку окуу жайлардын студенттерине арналат. Окутуу программасына ылайык фольклордон тартып азыркы адабияттын үлгүлөрүнө чейинки сөз өнөрүнүн өнүгүшүнүн негизги этаптарын чагылдырган адабий эстеликтер киргизилди. Кыргыз адабиятынын ири жетишкендиктерин, кыргыз эл оозеки чыгармачылыгынан баштап кыргыз жазма профессионалдык адабиятына чейин кененирээк тааныштыруу – азыркы учурдун күн тартибинде турган актуалдуу маселе болгондуктан, аталган окуу куралында акын-жазуучулардын сүрөтүн коштогон өмүр баяны жана адабий чыгармалардан үзүндүлөр берилди.

УДК 911.51
ББК 81.2 Ки

К 4602020400-19

ISBN 978-9967-19-721-3

© ГОУВПО КРСУ, 2021

МЕКЕН ТААНУУ

Кыргызстан тууралуу жалпы маалымат

Күнөстүү Кыргызстандын жаратылышы кооз жана жарашыктуу. Ал – аска тоолордун, агын суулардын, кеңири жайлоолордун, калың токой менен түркүн жаныбарлардын, гүлдөгөн өрөөндөр менен тоо көлдөрүнүн өлкөсү. Мөмө-жемиш, карагай, арча, жаңгак токойлору – жергебиздин көркү. Анда илбирс, түлкү, карышкыр, каман, сүлөөсүн, элик, тоо теке, коён ж.б. айбанаттар бар. Канаттуулардан: бүркүт, шумкар, кыргый, бөдөнө, торгой, үпүп бар. Ал эми тоолорубуздагы Сары-Челек, Соң-Көл, Чатыр-Көл көлдөрүнүн суулары тунук, таза жана ичүүгө жарактуу. Жергебиз 200 миң чарчы километр аянтты ээлейт. Кыргызстан жети областтан турат: Ош, Баткен, Жалал-Абад, Чүй, Ысык-Көл, Талас, Нарын.

Кыргызстан 1991-жылы 31-августта өз алдынча эгемендүү мамлекет болуп жарыяланган. Көз карандысыз Республиканын Конституциясы 1993-жылы 5-майда кабыл алынды. Кыргызстан Борбордук Азиянын ортоңку бөлүгүнөн орун алып, негизинен Теңир-Тоонун аймагында жайгашкан. Жеринин бети бийик тоо кыркаларынан жана тоо аралык өрөөндөрдөн түзүлгөн. Кыргызстан – түндүгүнөн жана түндүк-чыгышынан Казакстан, батышынан Өзбекстан, түштүгүнөн жана түштүк-батышынан Тажикстан, түштүктөн жана түштүк чыгышынан Кытай Эл Республикасынын аймактары менен чектешет. Аймагы батыштан чыгышка 900 кмге, түндүктөн түштүккө 415 кмге созулат. Чек арасынын жалпы узундугу 4508 км.

Кыргызстан – бийик тоолуу өлкө. Республиканын 90%га жакын аймагы деңиз деңгээлинен 1500 метрден бийик жатат; орточо бийиктиги 2750 м, эң бийик жери – 7439 м (Жеңиш чокусу), эң жапызы 401 м (Лейлек районунда). Климаты континенттик. Дарыялары көбүнчө Сыр-Дарыянын системасына кирип, суу энергиясына бай жана сугатка кеңири пайдаланылат. Көлү көп, эң чоңу – Ысык-Көл (аянты – 6236 км кв). Кыргызстандын аянты 198,5 миң км кв. Калкы – 4922,9 миң адам (1999-жылкы эл каттоонун маалыматы боюнча), анын ичинде түпкү калкы – кыргыздар 3128 адам (1999-ж.). Кыргызстандын бардык калкынын ичинен шаардык тургундар 35%ды, элет калкы 65%ды түзөт (1999-ж.).

Администрациялык жактан аймагы Баткен, Жалал-Абад, Нарын, Ош, Талас, Чүй, Ысык-Көл облустарына бөлүнөт. Республиканын борбору – Бишкек шаары. Ал Кыргыз Ала-Тоосунун түндүк этегинде, Чүй өрөөнүнүн борбордук бөлүгүндө деңиз деңгээлинен 700-900 м бийиктикте жайгашкан. Бишкек – Борбор Азиядагы ири шаарлардын бири жана Кыргызстандын эң чоң шаары. Аянты 15,7 миң га. Калкы – 762,3 миң адам (1999-ж.). Шаар 4 администрациялык-аймактык бирдикке (райондорго) бөлүнөт. Бишкек 1825-жылы чеп катары негизделип, 1878-жылы Бишкек уездинин борбор шаары укугун алган. 1924-жылы Кыргыз Автономиялуу облусунун саясий-администрациялык борборуна айланган. 1926-жылы Фрунзе шаары аталып, 1991-жылы ага тарыхый өз аты кайтарылып берилген.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН СИМВОЛИКАЛАРЫ

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик туусу

Мамлекеттик туу – мамлекеттин официалдуу белгиси. Ал мамлекеттик мекемелердин, эл аралык элчиликтердин имараттарына илинет. Ар бир мамлекеттин туусу, герби жана гимни болот. Биздин мамлекеттик туубуз 1992-жылы кабыл алынган. Туунун автору илимпоз – С. Иптаров, сүрөтчүлөр – Б. Жайчибеков, Ж. Матаев, архитекторлор – М. Сыдыков, Э. Айдарбеков.

Туудагы негизги белгилер – боз үйдүн түндүгү жана күн. Тууга түндүктүн сүрөтүн түшүрүүнүн себеби мындай: түндүк – адам жашоосунун, үй-бүлөнүн, ынтымактын, элибиздин көчмөндүү тарыхынын белгиси. Боз үйдүн түндүгү айлана түрүндө. Ал чексиздикти, үзүлбөгөн өмүрдү билдирет. Ал эми түндүктүн кайчылашкан чамгарактары үч кылдуу кыргыз комузунун элесин берип, дүйнөнүн төрт тарабын эриш-аркак туташтырып тургандай сезилет.

Туудагы экинчи белги – алтын нурун чачыраткан улуу күн. Башка элдерге Кыргызстан күнөстүү өлкө катарында белгилүү. Кыргыз оюмунун элесин берген кырк нур күндөн тегиз чачырап турат. Бул нур бүгүнкү күндө Республикабызда жашап жатышкан ар түрдүү улуттарды билдирет. Туудагы күн менен боз үйдүн түндүгү айкалышып кыргыз элинин бейпил турмушун, биримдүүлүгүн жана улуулугун тастыктап турат.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик герби

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик герби 1994-жылы 14-январда кабыл алынган. Гербдин авторлору – А. Абдраев жана С. Дубанаев. Гербди карасаң, анын көк түстүү тегерек алкагын айланта жүргүзүлгөн ак сызыкты көрөсүң. Ортодо канатын жайган ак шумкар, анын артында Ысык-Көлдүн, Ала-Тоонун жана чыгып келе жаткан алтын нурдуу күндүн сүрөтү тартылган. Ал эми капталында пахта менен буудайдын сүрөтү бар. Ак шумкар – Манас бабабыздын шумкары. Байыркы заманда кыргызда эң кадырлуу адамына шумкар тартуулаган салт бар. Ошону менен катар кыргыздын эр азаматтарын шумкарга теңешкен. Ал эми ак мөңгүлүү Ала-Тообуз, мончоктой Ысык-Көлүбүз дүйнө жүзүнө таанымал. Мына ушундай эң негизги белгилер гербдин өзөгүн түзүп турат.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик гимни

Гимн – мамлекетти, өлкөнү даңктаган салтанаттуу ыр. Ар бир өлкөнүн өз гимни болот. Гимн майрамдарда, маданий кечелерде, салтанаттуу кечелерде, ар кандай жыйындардын башталышында ырдалат. Ошондой эле күн сайын таң заарда жана түнкү саат он экиде радиодон берилет.

Сөзү Ж.Садыков, Ш.Кулуевдики;

Обону К.Молдобасанов, Н.Давлесовдуку.

Ак мөңгүлүү аска-зоолор, талаалар,
Элибиздин жаны менен барабар.
Сансыз кылым Ала-Тоосун мекендеп,
Сактап келди биздин ата бабалар.
Алгалай бер кыргыз эл,
Азаттыктын жолунда.
Өркүндөй бер, өсө бер,
Өз тагдырың колунда.

Байыртадан бүткөн мүнөз элиме,
Досторуна даяр дилин берүүгө.
Бул ынтымак эл бирдигин ширетип,
Бейкуттукту берет кыргыз жерине.

Кайырма:

Аткарылып элдин үмүт-тилеги,
Желбиреди эркиндиктин желеги.
Бизге жеткен ата салтын, мурасын,
Ыйык сактап урпактарга берели.

Кайырма:

Ата мекен тууралуу ой-толгоолор

Кыргыз элинин улуу жазуучусу Ч.Т. Айтматовдун Мекен жөнүндө ой толгоосу: «Ар бир адамдын өз мекени бар. «Мекен» деген сөз кыргызда – ата-бабанын жери, туулуп-өскөн жер дегенди билдирет. Ал, албетте, бүт эле гүлбакча эмес. Мен азыркы дүйнө жөнүндө сөз кылардан мурда өзүмдүн өмүр башатыма ой жүгүртөм. Абдан сагындырып, бир көрүүгө куштарланткан Талас жергемди ак-карасы аралаш жаткан өз келбетинде көз алдыма элестетүүгө аракеттенем. Эгер мен аалам койнун аралаган космикалык саякатта жүрүп, жер жөнүндө ойлончу болсом, сөзсүз аны өз айылым Шекердин образы аркылуу элестетээрим бышык. Анткени менин башатым – ушул Шекер. Ушул жерде аталарым жана бабаларым жашаган. Ушул жерде мен жарык дүйнөгө келип, турмуш тааныгам, өз тагдырымды тапкам. Ата Журт деп аталган туулуп-өскөн жердин тирлик тартиби, салт-санаасы, ыр, жомогу, жаратылышы, абасы – бүткүл турпаты адамдын адам катары калыптанышында жана өз тагдырына ээ болуусунда зор таасири бар экендигине бекем ишенемин».

* * *

Грузин элинин атактуу жазуучусу Расул Гамзатовдун «Менин Дагестаным» чыгармасында мекени жөнүндө:

Мен дүйнөнүн көп эле жерин араладым. Ошол алыс сапардан кайтканда, жүрөгүм элелеп-желеп болуп, тууган айылым Цадага шашам...

Цада!.. Жетимиш жылуу очок. Бийик тоолордун чаңкайган асманына жүлүндөй көтөрүлгөн жетимиш түтүн. Каралжын тарткан тоолор. Аппак саклялар. Айылдын алдында, жапжашыл жайык талаа, артында зоокалар. Тегиз чатырдын үстүнө чыгып алып, той өтүп жаткан короону карап отурушкан балдарга окшоп, айылдын үстү жагында тизилген аскалар сүрдүү маңкаят... Жан биргем Цада! Мына, мен сага... чоң дүйнөдөн келдим. Мен бул дүйнөнү кыдырып чыктым, не бир таң каларлык шумдуктарды көрдүм. Кайсынысын караарым билбей, ажайып кооздук менен бетме-бет турган учурларым болду... Бирок, ошол тири укмуш кооздуктарды карап туруп, мен дилимде эртең мындан асем, мындан да адеми-асылзат нерселерди көрөрүмө ишенгем... Бул дүйнө чексиз тура...

...А неге азыр мына бул аскалардын аягын жазданып жаткан жетимиш түтүн айылымды көргөндө алтымыш эки тамырым болкулдап, жүрөк көөдөнгө батпай алып учуп, көздөрүм тумандап, башым айлана түшүп отурат. Кантип эле дагестандык ушул чөйчөктөй айыл Венециядан, Каирден же Калькуттадан асемдүү болуп кетсин? Бир аяк жолдо отун көтөрүп келаткан авар келини кантип эле скандинавиялык шыңга бойлуу ак саргыл перизаттан сулуу болсун?

Цада! Чарчаган буттарымды таңкы муздак шүүдүрүмдөр жууп, мен сенин талаанда басып баратам. Тиш какшаткан тоо булагынан да өтүп барып, башатка жүзүмдү чайыйм... Сен менин башатымсың, Цада!

ТАРЫХЫЙ ЭСТЕЛИКТЕР

Саймалуу-Таш

Саймалуу-Таш – таш бетине чегилген сүрөттөрдүн дүйнөдөгү эң чоң, уникалдуу галереясы. Фергана тоо кыркасында Көк-Арт ашуусуна жакын жерде таш бетине чегилген сүрөттөр. Биздин заманга чейинки 2 миң жылдык – биздин замандын 1 миң жылдыгынын биринчи жарымына (5-6-к.) таандык. Жүз миңден ашуун сүрөттөр бар. Тоо текелердин, аркарлардын, букалардын, куландардын, жырткыч жаныбарлардын, арабага чегилген букалардын, колдорун

жогору көтөргөн адамдардын, тегерек күн сымал баштуу кудайлардын, ыйык нике сценалары, күндүн белгиси өңдүү сүрөттөрдү кездештирүүгө болот. Саймалуу-Таш сүрөт галереясын 1902-жылы орус армиясынын офицери топограф Н.Г. Хлудов ачкан. Кийин аны генерал-майор И.Т. Пославский (1902-03), Б.М. Зима (1946), А.Н. Бернштам (1950) изилдеген. Саймалуу-Таш сүрөт галереясы 4 мезгилдик топко бөлүнөт: 1) Биздин заманга чейинки 2-1-миң жылдыктарда ар түрдүү ырымдарды чагылдырган көрүнүштөр жана геометриялык

сызмалар чегилген сүрөттөр. Алардын Алдыңкы Чыгыштагы б.з.ч. 3-1-миң жылдыктарга таандык. Чопо идиштерге тартылган сүрөттөр менен жакындыгы бар; 2) Сак-усун дооруна (б.з.ч. 1-миң жылдыктын экичи жарымы) тиешелү айбанаттар стилиндеги диний ырымдар тартылган сүрөттөр; 3) Хунн дооруна таандык жырткыч айбандардын сүрөттөрү; 4) Хун-түрк доорундагы тоо текелердин, аркарлардын жана жаа менен куралданган мергенчилердин сүрөттөрү.

Саймалуу-Таштагы энео-литтен коло дооруна чейинки сүрөттөрдү көпчүлүгү бир нерсеге тайынуу жана мифологиялык түшүнүктөр менен байланышкан. Күн белгиси же күнгө сыйынуу

сүрөттөрү ар түрдүү көрүнүштө берилген. Коло дооруна таандык аскага тартылган сүрөттөр Жалал-Абад облусундагы Тогуз-Торо районунда жайгашкан Көк-Арт суусунун батышындагы Саймалуу-Таш сүрөт галереясын (100 миңден ашык) топтолгон. Аз сандагы аскага тартылган сүрөттөр Сулайман тоосунан, Араван кыштагына жакын аскадан (Дулдул-Ата мазары), Чолпон-Ата шаарына жакын жерден, Кетмен-Төбө жана Алай өрөөндөрүнөн табылган.

Бурана мунарасы

Кыргызстандын белгилүү археологиялык эстеликтеринин катарына Бурана мунарасы кирет. Ал Караханийлер дооруна таандык тарыхый-архитектуралык эстелик. Бурана мунарасы турган жай Баласагын шаар урандысы деп аталат. Бул шаар урандысы Сары-Өзөн Чүйдүн Токмок калаасынын түштүк жагынан 12 км жерден орун алган. Доору боюнча X кылымдын аягында, XI кылымдын башында салынган. Бышкан кыш менен төрт бурчтуу пайдубалга сегиз кырдуу түптөлүп,

цилиндр түрүндө тургузулган мунара чептин ичинде жайгашып, сырткы бети оймо-чийме менен кооздолгон, ичинде жогору карай буралып чыгуучу тепкичтер орнотулган.

Бурана мунарасы – Орто Азиянын аймагында белгилүү болгон бийик мунаралардын эн байыркысы. Мындай мунаралар биринчиден, динге ишенгендерди таазим жасоого чакырчу (азан) жай болсо, экинчиден, чепке кароол күзөтүүгө ыңгайлуу болгон, анткени 40-50 метр бийиктиктен айланага көз салууга толук мүмкүн болгон. Кооздолуп, көркөмдүү салынган мунара шаарга шаңдуу ажайып көрк берип, элди өзүнө шыктандырып турат. Археолог-окумуштуулардын болжол эсеби менен алганда, Бурана мунарасынын алгачкы бийиктиги 45-46 метрге чейин жеткен. Мындайча айтканда, Караханид доору бийик мунараларды куруунун башталышына жол салган. Мезгил, табийгаттын түрдүү кырсыктары жана нечен жолку согуш мунараны урандыга айландырган. Мына ушундай себептерден кийин Бурана мунарасынын жарымы урап түшүп, азыркы бийиктиги 14 гана метр калган. 1971-76-жылдары Бурана мунарасы оңдолуп, калыбына келтирилген.

Таш-Рабат

Таш-Рабат – 10-15-кылымдарга таандык кербен сарай. Ат-Башы айылынан 78 км батыш, Нарын-Торугарт автомобиль жолунан 18 км түштүк тарапта, Кара-Коюн капчыгайындагы суунун сол тарабында жайгашкан. Кербен сарай – жонулган таштардан ылайыга олтургузулуп тургузулган имарат. Анын маңдайы чыгыш тарапка каратылып, төрт чарчы формада курулган. Имараттын бийиктиги 20 метрдей, тик бурчтуу формадагы кумпалуу (купол) 31 бөлмөдөн турат. Бөлмөлөр 3 топко бөлүнөт: 1) коридор; 2) коридордун эки тарабына жайгашкан бөлмөлөр; 3) жыйын үчүн негизги чоң бөлмө. Дубалдын чыгыш тараптагы бурчтары мунаралар менен бекемделген. Имараттын бөлмөлөрү жана кумпа алебастр менен шыбалып, геометриялык оймо-чиймелер менен кооздолгон. Бөлмөлөрдүн төбөлөрү да арка сыяктуу жарым шар формасында жабылган. Таш-Рабатта Борбордук Теңир-Тоо аркылуу өткөн Улуу Жибек жолундагы кербенчи-саякатчылар, соодагерлер тейленген.

Чептен эрдин күчү бек

Байыркы бир заманда эл бар экен
Өзүнчө ээн, эркин жашап турган.
Багында булбул сайрап, гүл жадырап,
Башкача сонун жерди мекен кылган.

Ар жылы күчтүү жоолор каптап кирип,
Талоонго салат экен мүлкүн, малын.
Ойрондоп эчен кымбат ордолорду,
Олжолоп алып кетип сулууларын.

Кордугу душмандардын жанга батып,
Бир күнү кеңешүүгө эл чогулду.
Баардык күч, баардык мүлкүн сарып кылып,
Жоо өткүс бекем чепти курмак болду.

Айланып кең өлкөсүн дубал куруп,
Киришишти эмгегине күн өткөрбөй,
Көтөрүп пайдубалын келген кезде,
Кайрадан кулап түшөт жар көчкөндөй.

Калкың кайгыланды, кансырады...
Катарлап көтөрө албай пайдубалын.
«Себебин бул укмуштун ким табат?» - деп,
Ырчылар жар чакырды, күүгө салды.

Бири айтты: «Асыл таштан койгун», - деди,
Бири айтты: «Ак боз бээ сойгун», - деди.
Асыл таш алтын менен койсо дагы,
Токтобой дубал көчүп кулай берди...

Тартышты капаланып калк убара,
Ойлонуп таба албады көп улама.
«Мен чечем бул түйүндү», - деп сүйлөдү,
Жылаң бут, ак сакалдуу бир карыя.

Карыя токсон жашка келген экен,
Кыдырып бүт дүйнөнү көргөн экен.
Акылы алмаз менен болоттон курч,
Алыскы бир ажайып жерден экен.

Качанкы чечилбеген сырды угууга,
Калайык жабылыша кулак түрдү.
Сакалын оң кол менен сылап алып,
Салмактуу коргошундай сөзгө кирди:

«Калп болбойт карыянын айткан кеби
Калайык акылыма көнсөң деди.

Түк көчпөйт бул дубалың кылым бою,
Тирүүлөй бир кишини көмсөң», - деди.

Башка сөз айтканы жок басып кетти,
Карыя кайырдашып колун булгап.
- Кандай? – деп эки жолу сурабастан,
Баштарын жерге салды эл тунжурап.

«Кайсы эр бул кызматка чыгар экен,
Бул дубал эр канына кумар экен?» -
Деп ырдап бир топ ырчы элди айланып,
Күн бою жар чакырды эчен-эчен.

Бирөө да «мен чыгам» деп сөз катпастан,
Мостоюп карап турду дудуктанып.
Обдулуп он үч жашар бир жетимче,
Сүйлөдү жаман тонун чечип салып.

«Уктум да, шашкан бойдон келдим, - деди,
Мен даяр тезден гана көмгүн, - деди,
Арманым дүйнөдө эч калбайт го,
Жарасам керегине элдин!» - деди.

Жаш бала пайдубалга барып турду,
Көпчүлүк күрөк менен чачты кумду.
Аңгыча алсыраган жалбарыңкы,
Боздогон муң, кайгылуу үн угулду.

Бир караан шашып чуркап келет экен,
Бул караан жаш баланын энеси экен.
Атадан жетим калган жалгыз уулун,
Алпечтеп айнегим деп эркелеткен.

«...Кулунум кучактайын мында келчи,
Кууратпа карыганда апакеңди.
Көмбөгүн, жалгызымды көмбөгүн!» - деп,
Көзүнөн жаш куюлуп ыйлап келди.

«...Ыйлаба, көз жашыңды тыйгын, эне!
Ылайым жетимиңе кылгын, эне!
Жаныңдан артык көргөн тууган элдин,
Жалгызың жарап кетти керегине.

Уулунун убайын көрөм деп тиленип,
Ушундайишке арнап бакпадыңбы.
«Эркетай, элиң үчүн курман бол!» - деп,
Эч качан унутпаймын айтканыңды».

Энеси элге карап сөз баштады,
Маанисин байкап туруп айткан кептин:

«Ата журт кызматына жанды берип,
Айланам, ак сүтүңдү актап кеттиң!»

Жалбарды жалгызына, беттен өптү,
Аарчыды жашка толгон эки көздү.
Колуна күрөк алып кайрат менен,
Көмүүгө баласына кумду септи.

«Энеке, бул кылганың адамчылык,
Жүрөгүң акак, бермет таштан тунук.
Өтөбөй калайыктын бир кызматын,
Жүрбөймүн жер бетинде адамсынып...»

Коштошуп, өбүшүштү эне-бала,
Кайраты бул экөөнүн ташкын дайра.
Кум толуп алкымына келген кезде,
Шып этип жетип келди да, карыя:

«Көмбөгүн, бул баланы ачкын, - деди,
Чеп курбай үй-үйүңө кайткын, - деди.
Көтөрбө чеп, коргондун кереги жок,
Кордукка мындай балдар бербейт элди.

Киришсе ким да болсо чеп тургузат,
Чеп-ылай, каптап кирсе душман бузат.
Балдарың баары ушундай өсүп турса,
Багынтып бул жүрөктү ким коркутат?!

Черди жаз. Тепкин шапар. Кургун сайран.
«Чеп жок» деп кайгы тартып кам санаба,
Кандай жоо басып кирип баш ийдирмек,
Турганда мындай эне, мындай бала!...»

Ж. Бөкөнбаев

ТАПШЫРМА:

- 1. Өзүңөрдүн кичи Мекениңер жөнүндө дилбаян жазып келгиле.*
- 2. Каалаган авторлордун Мекен тууралуу ырларын таап, жазып келип, жатка айтып бергиле.*
- 3. Ж. Бөкөнбаевдин «Чептен эрдин күчү бек» поэмасын талдоо.*

Кыргыз тили – улуттук жана мамлекеттик тил

Кыргыз тили – кыргыз элинин улуттук тили, улуттук маданиятынын формасы, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили. Ал лексикалык байлыгы мол, грамматикалык курулушу өсүп-өнүккөн тилдердин катарында турат. Чыгыш теги боюнча түрк тилдеринин катарына кирет. Анткени, ал лексикалык курамы, синтаксистик түзүлүшү жана морфологиялык каражаттары жагынан түрк тилдерине (казак, өзбек, татар ж.б.) жакын турат.

Мүрзөнүн үстүнө коюлган таштарга, айрым буюмдарга жазылган кыргыз жазуулары Енисейден, Түштүк Батыш Монголиядан жана Түштүк Сибирден табылган. Тарыхта кыргыздар жөнүндөгү алгачкы кабар мындан эки миңден ашуун жыл мурда белгилүү болгон. Буга караганда, кыргыз эли байыркы элдерден болуп саналат. Ал эми кыргыз тили ошол кыргыз элинин байланыш-катнаш куралы болуп, байыркы мезгилден бери жашап келе жаткандыгында эч шек жок. Ушул кезге чейин, коомдун өсүп-өнүгүшү менен бирге кыргыз тили да тынымсыз өнүгүп, анын грамматикалык түзүлүшү, тыбыштык системасы жана сөздүк кору, тактап айтканда, лексикасы улам өркүндөп, байып келди.

Кыргыз тили Октябрь революциясына чейин эки гана функцияны аткарып келген. Атап айтканда, кыргыздардын күнүмдүк турмуш тиричилигинде пикир алышуунун каражаты катары, ошондой эле оозеки чыгармачылыктын тили. Кыргыз тилинде «Манас» баштаган элдик оозеки чыгармачылыктын бай үлгүлөрү жаралган.

Ала-Тоолук түрк калктарынын жазма маданияты араб жазуусу тарала электе эле өнүккөн. Караханийлер доорунда ал жаңы баскычка көтөрүлгөн. Бул ийгилик жергиликтүү чыгаан илимпоздордун, билимдүү акын жана ойчулдардын мээнетинин үзүрү эле. Өз доорунун чыгаандарынын бири Баласагун шаарында туулуп-өскөн акын, ойчул жана мамлекеттик ишмер Жусуп Баласагын өзүнүн «Кутадгу билиг» («Кут ыроолочу билик», же «Кут алчу билим» деп которсо болот, анткени «билиг» сөзү «бийлик» жана «билим» деген кош маани берет) аттуу чыгармасында кыргыз тилинин байыркылыгын тастыктап, эне тилин кастарлоого чакырып, тилдин маанисин абдан жогору баалаган:

«Илимге, билимге тилмечтир бул тил,
Жаркытаар эренди жаркын тилди бил.
Кишини тил куттуу кылаар, кадырлатып,
Кишини тил жазалатаар башын алып».

Тил – көпүрө илим менен билимге,
Тил – адамга кубаныч берет өмүрдө.

Тил адамды бакыт, даңка жеткирет,
Тил адамды шорго салат, өлтүрөт.

Сөздү карма, башың кесип салбасын,
Тилди карма, тилиң сынып калбасын!

Кудай сага сүйлөөрүңө берди тил –
Башың коргоп, сөздөрүңдү тескей бил!

Акындын дал ушундай осуят сөздөрү дастандын дидактикалык-осуятчыл маанайын ажарланып, анын көөнөргүс мурасы мусулман түрк калктарынын кийинки жазма адабиятына жаңы нук салган философиялык-дидактикалык маанайдагы чыгарма катары бааланат.

1924-жылдан баштап кыргыз тилинде окуу китептери жазыла баштаган. Алгач улуттук жазуу реформаланган араб алфавитинде жүргүзүлгөн. Бирок, ал кыргыз тилинин фонетикалык түзүлүшүнө ылайык келбегендиктен, 1928-жылдан баштап латын графикасынын негизинде түзүлгөн жаңы алфавит колдонула баштаган. Кийинчерээк 1941-жылдан тартып, орус графикасынын негизинде түзүлгөн жаңы жазууга өткөн.

Эне тилим

Тил үйрөнүү:
Жакшы көрмөк – сүймөктөн,
Энем тилин жакшы көрүп үйрөткөн.
Ойротто жок, оңой тил бейм, биздин тил,
Бир жашымда:
Ата, апа, ат, эт дегенди үйрөткөн.

Тил кадырлоо:
Чын көңүлдөн сүймөктөн,
Атам тилин: сүйгөндүктөн сүйлөткөн.
Эрдик өнөр билим менен сүйлөшүп –
Бир жүрсүн деп бир жашымда үйрөткөн.
Бирге жүрөм, эне тилин кадырлайм,
Бул тил менен: иштейм, сүйлөйм, ыр ырдайм,
Башка тилди жандай жакшы көрсөм да,
Эне тилин сүйгөнүмдөн жаңылбайм.

Алыкул Осмонов

Эне тилим

Кымбаттан кыналышып бүткөн тилим,
Кылымдан азиз энем күткөн тилим.
Төрөлүп бул дүйнөгө көз ачканда,
Жаралып, жаным менен бүткөн тилим.

Сүйүктүү, татынакай сулуу тилим,
Мээримдүү, жүрөгүмө жылуу тилим.
Ширелген жакут менен көркү чексиз,
Тамшанткан, такылдаткан балдан ширин.

Тилиңе кулдук кылам, энем, атам!
Кечиргин, мен тараптан болсо катам.
Сен сүйгөн, сен сүйлөгөн ушул тилде,
Кубултуп, безеп ырдап келе жатам.

Бул тилдин кылдат, кымбат сырын ачам,
Канымды сыя кылып, китеп жазам.
«Таң эрте, тил өмүрү бүтөт», - десе,
Күн менен, уккан кечте кошо батам.

Абдырасул Токтомушев

Эне тилин жакшы бил

Тоо инженер, Молдобек,
Дайым сүйлөйт орусча.
«Привет» - деп кол берет,
Тааныштары жолукса.

Агроном Дүйшө да,
Же орусча так билбейт,
Кыштакта туулап жүрсө да,
Кыргызчалап аз сүйлөйт.

Бассаң, турсаң эрте кеч,
Байка алардын балдарын.
Аталары келсе кез
«Папалашат» ар дайым.

Орус тили жылдыз да,
Биздин улуу заманда...
Бирок, кыргыз кыргызча,
Сүйлөбөсө жаман да!
Эне тилин билбеген,
Эси жогун аныктайт.
Эне тилин сүйбөгөн,
Элин сүйүп жарытпайт.

Байдылда Сарногоев

Улут болсом – тилим менен улутмун

Эй жарандар,
Эрендер,
Бектер жана берендер,
Эл баштаган кемеңгер,
Мейли бакыр,
Мейли баатыр... -
«Мен кыргызмын» дегендер!
Сооп үчүн келгеним жок бужерге.
Соболум бар
Айта турган силерге.
Бир Ата Журт,
Бир Асаба,
Бир Ажо бар бир элде.
Анан муну билип ал,
Кулагыңа сырга кылып илип ал:-
Ар адамдын
Улут болсом – тилим менен улутмун
Эй жарандар,
Эрендер,
Бектер жана берендер,
Эл баштаган кемеңгер,
Мейли бакыр,
Мейли баатыр... -
«Мен кыргызмын» дегендер!
Сооп үчүн келгеним жок бужерге.
Соболум бар
Айта турган силерге.

Бир Ата Журт,
Бир Асаба,
Бир Ажо бар бир элде.
Анан муну билип ал,
Кулагыңа сырга кылып илип ал:-
Ар адамдын
Ар башкача дини бар,
Ар башкача дили бар,
Бирок билгин,
Бирден гана тили бар,
Билгин,
Муну билип ал!
Эй эрендер!
Эскертерим силерге:
Чындап кызмат кылам десе ким элге,
Сүйсүн тилин
Сүйгөн жарын сүйгөндөй,
Күйсүн тилге
Перзентине күйгөндөй.
Жалгыз ырын ырдай берет кекилик,
Кекиликтер койсун мени кечирип.
Эне тилин билбей туруп,
Эне тилге күйбөй туруп,
Эли-журтун
Сүйөмүн деш чекилик.
Ысыгыңа алар күйүп,
Суугуңа тоңалбайт,

Эне тилин түшүнбөгөн
 Кур кыйкырып күпүлдөгөн,
 Эч убакта Ата Журттун
 Анык уулу болалбайт!
 Бул чындыкты
 Тилин танган
 Тилазарлар,
 Динин танган
 Диназарлар угушсун.
 Мейли алардын куйкалары
 Курумшудай курушсун.
 Ар улуттун улуттугун аныктаар,
 Тил деген бул –
 Метрикасы улуттун!
 Анан муну билип ал,
 Адам түгүл,
 Айбандын да тили бар.
 Жана да бир кызык кеп,
 Айтканыма далил болоор бышык кеп:
 «Ав-ав!» десе күчүк деп,
 «Мый-оо» десе,
 Түшүнөбүз мышык деп.
 Койдо «Ма-а» бар,
 Уйда «Мө-ө» бар атүгүл.
 Тилибизди биз билбесек,
 Кандай болот катыгун!?
 Суур деле таштай элек аңкушун,
 А сен, кыргыз, байкушум...
 Өз тилинди жерисең,
 Айтчы анда
 Ким болосуң деги сен?!
 Маңкурттарды көрүп туруп,
 Маңкурттукка кыялбайм.
 Кыргыз десе сыймыктанам,
 Кыргыз десе уялбайм.
 Кыргыз тилин билбегенди
 Кыргыз десе ынанбайм!
 Көңүлүмдө жай таптырбас бушайман бар,
 Бул шумдукту
 Укпаган бар,
 Уккан бар:
 Өз тилине өзү каршы чыккан бар,
 Өзөк өрттөп,
 Өздөн чыккан душман бар.
 Кыргыз туруп
 Кыргыз боло албаган,
 Кийиз жүрөк
 «Киргиздерге» таң калам.
 Эне тили гүлдөп жаткан,
 Эне тилде сүйлөп жаткан,

Коңшулардан арданам.
 Тилибизге кесир кылсак,
 Тирүү туруп жетим кылсак,
 Чоң өкүнүч бар мында.
 Жууса кетпес күнөө болор
 Соңку келчү урпактардын алдында.
 Эл ичинде эселек бар,
 Эсер бар,
 Ыймансыз бар,
 Жана ырыс кесер бар.
 Жакшы билбей эне тилин
 «Жарды» - деп,
 Жанын жеген безер бар,
 Ушундай бир кесел бар.
 Эй кыргызым,
 Ким деп айтам,
 Кыргыз тилин
 Жарды деген балаңды?
 Жарды эмес кыргыз тили,
 Так өзүнүн жан дүйнөсү караңгы.
 Дегеле ошол
 Кыргызмын деп,
 Кыргыз үчүн
 Кызмат кылчу адамбы?!
 Жок, калайык,
 Өздөн чыккан сасыткылар,
 Саткындар дейм аларды.
 Толубайың сындаган тил,
 Арстанбек ырдаган тил,
 Манас бабаң сүйлөгөн тил,
 Жыйырма эки кылым бою
 Кыргызды алга сүйрөгөн тил,
 Жарды тилби, калайык!?
 Жээренчебиз сайраган тил,
 Жеңижок ыр кайраган тил,
 Карачачың канбаган тил,
 Жаныбектей аксымдарды
 Жарга такап жайлаган тил,
 Тагай бийден тараган тил,
 Кара мүртөз кан-бектерди
 Кадамыктай кадаган тил,
 Жарды тилби, калайык!?
 Өнбөс доону өндүргөн тил,
 Өжөрдү эпке көндүргөн тил,
 Жаш жүрөктү ийиткен тил,
 Таш жүрөктү жибиткен тил
 Жарды тилби, калайык!?
 Кылым менен оожалган тил,
 Кыргындардан соо калган тил,
 Байрон, Бальзак, Шекспирди,

Бал татытып оодарган тил,
 Жарды тилби, калайык!?
 Пушкин, Тютчев, Есенинди,
 Толстойду, Карамзинди,
 Кыргыздарча сүйлөткөн тил,
 Кызгалдактай гүлдөткөн тил,
 Жарды тилби, калайык!?
 Кеп атасын барктаган тил,
 Кесер башты сактаган тил,
 Эрди кундан куткарткан тил,
 Эгешкенди жумшарткан тил,
 Кан төгүүнү токтоткон тил,
 Касташкандар достошкон тил,
 Жарды тилби, калайык!?
 Санап-санап кетем эргип,
 Сан ойлорго жетем эргип,
 Ушул тилди жарды тил деш –
 Ары жагы келесоолук,
 Бери жагы текеберлик!
 Тирүүчүлүк сезилбесе,
 Турмуш өлдү деп билем,
 Түндө жаркып көрүнбөсө,
 Жылдыз өлдү деп билем,
 Кыргыз тили сүйлөнбөсө,
 Кыргыз өлдү деп билем!
 Улутундун уулу болуп,
 Улайм десем учугун,
 Өзгөлөрдөн калып калбай,
 Өссүн десем тукумун,
 Эне тилге толук бойдон
 Берүү керек укугун.
 Басмырланып башка тилге,
 Жыйындарда сүйлөнбөсө,
 Аймагында жашаган эл
 Аздап-аздап үйрөнбөсө,
 Көчө тилдин деңгээлинен
 Көтөрүлбөйт тилибиз,
 Тил өспөсө,
 Кантип өсөт дилибиз,
 Энөө Кыке,
 Анан муну билиңиз:
 Токтом токуп салуу менен,
 Буйрук кабыл алуу менен,
 Өспөйт тилиң, калың журт,
 Кан-жанымдан
 Кайнап чыккан зарымды ук?!
 Атың кыргыз,
 Затың башка,
 Өзүң кыргыз,
 Сөзүң башка,

Диниң кыргыз
 Тилиң башка
 Болуп калсын дебесем –
 Жыйындарда,
 Курултайда,
 Чогулушта,
 Жолугушта,
 Ажоң баштап,
 Кожоң коштоп,
 Өз тилиңде сүйлөбөйсүң неге сен?!
 Кылым сүргөн кыргыз тили,
 Кызгалдактай гүлдөсүн,
 Жайып тамыр-бутактарын
 Жаш арчадай бүрдөсүн,
 Ишкананы кенен ээлеп,
 Иш кагазда сайрасын,
 Көчөлөрдө эркин басып,
 Көрнөктөрдө жайнасын.
 Бакчалардан байыр алып,
 Окуу жайда окулсун,
 Тоолуктардын өз тилинде,
 Токтомдору токулсун,
 Телеграф, телефондор
 Сүйлөп турсун кыргызча,
 Ата Журттун эне тили
 Аралашсын турмушка.
 Желбиреген желегиндей,
 Жетсин колу жылдызга!
 Бул чындыкты өз да,
 Жат да угушсун,
 Эне тилим –
 Энем,
 Элим,
 Уюткум.
 Тунук болсом, -
 Тилим менен тунукмун,
 Улук болсом, -
 Тилим менен улукмун,
 Улут болсом, -
 Тилим менен улутмун!
 Анткени тил –
 Ар улуттун улуттугун аныктаар,
 Паспорту да,
 Мандаты да,
 Метрикасы улуттун!
 Ар башкача дини бар,
 Ар башкача дили бар,
 Бирок билгин,
 Бирден гана тили бар,
 Билгин,

Муну билип ал!
 Эй эрендер!
 Эскертерим силерге:
 Чындап кызмат кылам десе ким элге,
 Сүйсүн тилин
 Сүйгөн жарын сүйгөндөй,
 Күйсүн тилге
 Перзентине күйгөндөй.
 Жалгыз ырын ырдай берет кекилик,
 Кекиликтер койсун мени кечирип.
 Эне тилин билбей туруп,
 Эне тилге күйбөй туруп,
 Эли-журтун
 Сүйөмүн деш чекилик.
 Ысыгыңа алар күйүп,
 Суугуңа тоңалбайт,
 Эне тилин түшүнбөгөн
 Кур кыйкырып күпүлдөгөн,
 Эч убакта Ата Журттун
 Анык уулу болалбайт!
 Бул чындыкты
 Тилин танган
 Тилазарлар,
 Динин танган
 Диназарлар угушсун.
 Мейли алардын куйкалары
 Курумшудай курушсун.
 Ар улуттун улуттугун аныктаар,
 Тил деген бул –
 Метрикасы улуттун!
 Анан муну билип ал,
 Адам түгүл,
 Айбандын да тили бар.
 Жана да бир кызык кеп,
 Айтканыма далил болоор бышык кеп:
 «Ав-ав!» десе күчүк деп,
 «Мый-оо» десе,
 Түшүнөбүз мышык деп.
 Койдо «Ма-а» бар,
 Уйда «Мө-ө» бар атүгүл.
 Тилибизди биз билбесек,
 Кандай болот катыгун!?
 Суур деле таштай элек аңкушун,
 А сен, кыргыз, байкушум...
 Өз тилиңди жерисең,
 Айтчы анда
 Ким болосуң деги сен?!
 Маңкурттарды көрүп туруп,
 Маңкурттукка кыялбайм.
 Кыргыз десе сыймыктанам,

Кыргыз десе уялбайм.
 Кыргыз тилин билбегенди
 Кыргыз десе ынанбайм!
 Көңүлүмдө жай таптырбас бушайман бар,
 Бул шумдукту
 Укпаган бар,
 Уккан бар:
 Өз тилине өзү каршы чыккан бар,
 Өзөк өрттөп,
 Өздөн чыккан душман бар.
 Кыргыз туруп
 Кыргыз боло албаган,
 Кийиз жүрөк
 «Киргиздерге» таң калам.
 Эне тили гүлдөп жаткан,
 Эне тилде сүйлөп жаткан,
 Коңшулардан арданам.
 Тилибизге кесир кылсак,
 Тирүү туруп жетим кылсак,
 Чоң өкүнүч бар мында.
 Жууса кетпес күнөө болор
 Соңку келчү урпактардын алдында.
 Эл ичинде эселек бар,
 Эсер бар,
 Ыймансыз бар,
 Жана ырыс кесер бар.
 Жакшы билбей эне тилин
 «Жарды» - деп,
 Жанын жеген безер бар,
 Ушундай бир кесел бар.
 Эй кыргызым,
 Ким деп айтам,
 Кыргыз тилин
 Жарды деген балаңды?
 Жарды эмес кыргыз тили,
 Так өзүнүн жан дүйнөсү караңгы.
 Дегеле ошол
 Кыргызмын деп,
 Кыргыз үчүн
 Кызмат кылчу адамбы?!
 Жок, калайык,
 Өздөн чыккан сасыткылар,
 Саткындар дейм аларды.
 Толубайың сындаган тил,
 Арстанбек ырдаган тил,
 Манас бабаң сүйлөгөн тил,
 Жыйырма эки кылым бою
 Кыргызды алга сүйрөгөн тил,
 Жарды тилби, калайык!?
 Жээренчебиз сайраган тил,

Жеңижок ыр кайраган тил,
 Карачачың канбаган тил,
 Жаныбектей аксымдарды
 Жарга такап жайлаган тил,
 Тагай бийден тараган тил,
 Кара мүртөз кан-бектерди
 Кадамыктай кадаган тил,
 Жарды тилби, калайык!?
 Өнбөс доону өндүргөн тил,
 Өжөрдү эпке көндүргөн тил,
 Жаш жүрөктү ийиткен тил,
 Таш жүрөктү жибиткен тил
 Жарды тилби, калайык!?
 Кылым менен оожалган тил,
 Кыргындардан соо калган тил,
 Байрон, Бальзак, Шекспирди,
 Бал татытып оодарган тил,
 Жарды тилби, калайык!?
 Пушкин, Тютчев, Есенинди,
 Толстойду, Карамзинди,
 Кыргыздарча сүйлөткөн тил,
 Кызгалдактай гүлдөткөн тил,
 Жарды тилби, калайык!?
 Кеп атасын барктаган тил,
 Кесер башты сактаган тил,
 Эрди кундан куткарткан тил,
 Эгешкенди жумшарткан тил,
 Кан төгүүнү токтоткон тил,
 Касташкандар достошкон тил,
 Жарды тилби, калайык!?
 Санап-санап кетем эргип,
 Сан ойлорго жетем эргип,
 Ушул тилди жарды тил деш –
 Ары жагы келесоолук,
 Бери жагы текеберлик!
 Тирүүчүлүк сезилбесе,
 Турмуш өлдү деп билем,
 Түндө жаркып көрүнбөсө,
 Жылдыз өлдү деп билем,
 Кыргыз тили сүйлөнбөсө,
 Кыргыз өлдү деп билем!
 Улутундун уулу болуп,
 Улайм десең учугун,
 Өзгөлөрдөн калып калбай,
 Өссүн десең тукумун,
 Эне тилге толук бойдон
 Берүү керек укугун.
 Басмырланып башка тилге,
 Жыйындарда сүйлөнбөсө,
 Аймагында жашаган эл

Аздап-аздап үйрөнбөсө,
 Көчө тилдин деңгээлинен
 Көтөрүлбөйт тилибиз,
 Тил өспөсө,
 Кантип өсөт дилибиз,
 Энөө Кыке,
 Анан муну билиңиз:
 Токтом токуп салуу менен,
 Буйрук кабыл алуу менен,
 Өспөйт тилиң, калың журт,
 Кан-жанымдан
 Кайнап чыккан зарымды ук?!
 Атың кыргыз,
 Затың башка,
 Өзүң кыргыз,
 Сөзүң башка,
 Диниң кыргыз
 Тилиң башка
 Болуп калсын дебесең –
 Жыйындарда,
 Курултайда,
 Чогулушта,
 Жолугушта,
 Ажоң баштап,
 Кожоң коштоп,
 Өз тилиңде сүйлөбөйсүң неге сен?!
 Кылым сүргөн кыргыз тили,
 Кызгалдактай гүлдөсүн,
 Жайып тамыр-бутактарын
 Жаш арчадай бүрдөсүн,
 Ишкананы кенен ээлеп,
 Иш кагазда сайрасын,
 Көчөлөрдө эркин басып,
 Көрнөктөрдө жайнасын.
 Бакчалардан байыр алып,
 Окуу жайда окулсун,
 Тоолуктардын өз тилинде,
 Токтомдору токулсун,
 Телеграф, телефондор
 Сүйлөп турсун кыргызча,
 Ата Журттун эне тили
 Аралашсын турмушка.
 Желбиреген желегиндей,
 Жетсин колу жылдызга!
 Бул чындыкты өз да,
 Жат да угушсун,
 Эне тилим –
 Энем,
 Элим,
 Уюткум.

Тунук болсом, -
Тилим менен тунукмун,
Улук болсом, -
Тилим менен улукмун,
Улут болсом, -
Тилим менен улутмун!

Анткени тил –
Ар улуттун улуттугун аныктаар,
Паспорту да,
Мандаты да,
Метрикасы улуттун!

Эсенгул Ибраев

КЫРГЫЗ ЖАЗМАСЫНЫН ТАРЫХЫ

Орхон-Енисей жазмалары

Биздин замандын VII–VIII кылымдарында Енисей дарыясынын жогорку агымында жайгашкан түрк уруулары, анын ичинде кыргыздардын ата-бабалары да, өздөрүнүн тил өзгөчөлүктөрүнө ылайыктуу болгон Орхон-Енисей жазуусу же байыркы түрк алфавити деп аталган алфавит системасынан пайдаланышкан. Ал алфавит кийинчерээк Орхонго (Монголияга), Орто Азияга чейин таралган. Ал жазуу байыркы түрктөрдөн калган эстеликтерде – хандардын, аскер башчылардын, уруу жетекчилеринин мүрзөлөрүнүн үстүнө коюлган эстелик таштардын беттеринде, аскалардын боорунда, металлдан, чоподон жана жыгачтан жасалган идиштердин, түрдүү буюмдардын беттеринде сакталып калган. Орхон-Енисей жазуусу жөнүндө Сибирдин картасын түзгөн белгилүү географ, картограф жана этнограф Семён Ульянович Ремезов 1697-жылы алгачкы жолу кабарлаган. Кийин Сибирге жети жыл саякат жасаган немец натуралисти Д.Г. Мессершмидт бул жазуу жөнүндө өзүнүн күндөлүгүндө белгилеген.

Окумуштуулар табылган жазууну окуй алышпагандыктан, табышмактуу жазуунун кайсы элге тиешелүүлүгү тууралуу алардын арасында ар түрдүү пикирлер айтылып келген. Эстеликтердеги жазууну батыш германиялыктардын, скандинавиялыктардын рун жазуусуна окшоштурушкан. Кийинчерээк финн окумуштуулары көбүрөөк кызыгышып, экспедицияларды уюштуруп, 1889-жылы Енисейдеги жазуулардын көлөмдүү атласын басып чыгарышкан. Ошол эле жылы сибирлик археолог Н.М. Ядринцев Орхон дарыясынын аймагынан белгисиз жазуусу бар зор эки ташты тапкандыгы жөнүндө маалымдайт. Ошондон тартып бул жазуу Орхон-Енисей жазуусу деген атка ээ болот.

Орхон дарыясынын жээгиндеги Кошо-Цайдам деген жерден табылган эстеликтин төрт кырынын бириндеги кытай иероглифи менен жазылган жазуу аркылуу бул эстеликтер түрк каганы Билгеге (кытайча Могилянга) жана кол башчы Күлтегинге арналып орнотулганы, демек калган беттериндеги жазуулар түркчө экени алардын мазмунунан билинет. Мына ушул эстеликтин табылышы белгисиз жазуунун сырын ачуунун алтын ачкычы болгон. Эстеликтердеги жазууларды биринчилерден болуп окуган окумуштуулар В.Л. Томсен жана В.В. Радлов болгон.

Жумаш Мамытов

Күл-Тегиндин эстелиги

Эстеликти 1889-жылы Н.М. Ядринцев Орхон суусунун боюндагы Кошо-Цайдам деген жерден тапкан. 1891-жылы В.В. Радлов окуган, алгач ирет изилдеген. П.М. Мелиоранский тарыхый филологиялык планда изилдөө жүргүзгөн. Археологиялык изилдөөдө Күл-Тегиндин сөөгү өрттөлүп, табытка күлү гана коюлгандыгы белгилүү болгон. Күмбөзгө кире бериштеги эшиктин эки жагында мрамордон жасалып, бет маңдай орнотулган эки кочкордун бедизи бар. Эстеликте Күл-Тегинди жоктоп күн чыгыштагы татар, Тибеттен, күн батыштан согды, берчекер, букаралыктар, он ок элинен, түргөштөрдөн, кыргыз канынан келген өкүлдөр

жөнүндө да баяндалат. «Кичи жазуу таштын капталынын сол жагынан орун алып 13 саптан турат. Ал эми чоң жазуу эстеликтин негизги бетин ээлеп, ой бүтпөй калып таштын оң капталына улантылган, көлөмү 53 сап».

Таштагы Чоң жазуу

(18) Барлыгы жыйырма беш жолу жортуулдадык, он үч жолу сайыштык (сүнүштүк) элдүүнү элсиз кылдык (эстеликте элсиреттик), кандуусун (кансыраттык), тизелүүнү чөгөлөттүк, баштуусун жүгүндүрдүк, түргөш кан өз түрк элибизден эле, билбегендиги(н),

(19) үчүн бизге (биздин алдыбызда) жаңылгандыгы(н) үчүн каны өлдү, буйрук берүүчүлөрү, бектери дагы өлдү. Он ок эли азап көрдү. Ата-бабабыз тутунган жер-суу ээсиз болбосун деп, элди курап жаратып...

(20) Барсбек эле, кан атагын (кан деген наамды) мында биз бердик, сиңдимди жар кылып бердим. Өзү жаңылды, каны өлдү, эли күң, кул болду. «Көгмөн жер – суусу ээсиз калбасын» - деп, аз кыргыз элин (журтун) курап келдик, сүнүштүк (найза сайыштык) эли менен...

(21) жана бердик. Илгери Кадыркан жышты (черди) ашып, журтту (элди) анда кондурдук, иретке келтирдик. Батышка Кеңү-Тарманга чейин түрк элин (анда) кондурдук, иретке келтирдик. Ал кезде кул кулдуу болгон эле, күң күндүү болгон эле, иниси агасын билбес эле, уулу атасын билбес (тааныбас) эле...

(25) Кыргыз каганды баштап балбал тиктим. Түрк элинин аты, даңкы жок болбосун (өчпөсүн) деп, каган атамды, өгүм умай энемди (катынды) теңири көтөрдү, эл берген теңири түрк элинин аты, даңкы жок болбосун деп, өзүмдү теңири

(26) кандыкка отургузган эле, эң бай журтка (элге) кан болбодум (отурбадым), ичи ашсыз (кардында тамагы жок), тышы тонсуз (кийимсиз), басынган жарды элге кандыкка отурдум. Иним Күл-Тегин менен сүйлөштүк, ата-бабабыз курган (түзгөн) элдин аты, даңкы жок болбосун

(27) деп, түрк эли үчүн түн уктабадым, күндүз отурбадым; иним Күл-Тегин менен, эки шад менен өлүп-житип (жоголуп) бара жаткандарды жыйнап курадым, мынча жыйнап, курап бириккен элдерди от-суу кылбадым (каршылаштырбадым). Мен өзүм кандыкка отурганымда (жер сайып) (тоо ташта жүргөн)

(28) барган эл өлүп житкенден калгандары жөө-жалаң (ачып-арыган, өлүп-тирүүнүн ортосундагы) эл кайра келишти (бирикти, чогулду). Элди ирдентейин деп, оңго (түндүккө) огуз элине чейин, илгери (чыгышка) кытан (кара кытай), татабы элине чейин, сол жакка (түштүккө) табгачка чейин улуу (чоң) кол алып... он эки (салгылаштык), андан кийин, теңири жалгап, кутум бар

(29) үчүн, үлүшүм бар үчүн өлүп бара жаткан элди тирилтип, ирдентип, жылаңач (кийимсиз) элди тондуу (кийимдүү), жарды элди бай кылдым. Аз элди көп кылдым, бактысыз элге (мамлекетке) жакшылык кылдым, (төрт булуңдагы)

(30) элди (көп жолу) баз кылдым (багындырдым), жоосуз (душмансыз) кылдым, көпчүлүк мага багынды. Мынча эмгекти, күчүн (күч-кубатты) берип, мынча эл жыйнап, иним Күл-Тегин өзү кергек болду (өлдү). Кан атам учканда Күл-Тегин жети жашта калды

(31) умай энедей каныша энемдин багына иним Күл-Тегин эр атын (наамын) алды. Он алты жашында каган агам элин, бийлигин ушунча чыңдады, алты чуб согдаларга чейин жортуулдадык, чаптык. Табгач оң тутук(тан) беш түмөн (элүү миң) колу келди, салгылаштык.

(50) (10) Күл-Тегин жок болсо, көбүнөр (баарыңар) өлмөкчү эленер, иним Күл-Тегин кергек болду (өлдү). Өзүм сагындым (аза күттүм), көрөр көзүм көрбөстөй, билер билигим (акылым) билбестей болду, өзүм кайгырдым (аза күттүм) убакыт, теңири (таалайга) жазат, адам баласынын бары (киши уулунун баары) өлгөнү төрөлгөн.

Енисейские	Орхонские	Транс- ли- терация	Чтение	Енисейские	Орхонские	Транс- ли- терация	Чтение
1XJ	Г	А	а,э	2	2	Н	н
11	Г	Ы	ы,и	4J	4	Нь	нь
>	>	У	у,ө	3	3	Нй	нй
Yr	Y	У	у,о	6 6	6	Нт	нт,нд
3 3 3	3	Б	б	3	3	Нч	нч
4 J	4	Бь,Э	бь	1	1	П	п
Y λ(	Y	Г	г	ч	ч	Р	р
с ф	с	Гь	гь	Y	Y	Рь	рь
3 3 6	3	Д	д	Y	Y	С	с
X	X	Дь	дь	1	1	Сь	сь,ш
4 4	4	З	з	6 6	6	Т	т
0 0	0	Й	й	h	h	Ть	ть
7	7	Йь	йь	λ	λ	Ч	ч
h 4 1	h 1	К	к	6 7 Y λ 0 7	Y	Ш	ш
3 4 B	3	Кь	кь	6 6	6 6	баш	баш
√	√	Л	л	М	М	Лт	лт
Y	Y	Ль	ль	· · Г		Разделитель- ные знаки Таласские	
6 3 0	6	М	м	Y λ(6 7 N			

Рис. 139. Варианты написания и произношения енисейских и орхонских рун

Ө. Осмонов

ТАПШЫРМА:

1. Тексттин мазмунун айтып бергиле.
2. Ырды жаттап айтып бергиле.
3. Э. Ибраевдин «Улут болсом – тилим менен улутмун» ырынын мазмунун талдагыла.

КЫРГЫЗДЫН ТАРЫХЫЙ ИНСАНДАРЫ

БАЙТИК БААТЫР

Кылымдарды карыткан кыргыз элинин тарыхында мекенинин тынчтыгы, элинин эркиндиги, журтунун биримдиги үчүн күрөшкөн XIX кылымда жашап өткөн тарыхый инсан, солто уруусунун чоң манаптарынын бири, белгилүү баатыр Байтик Канай уулу 1817-жылы Чүй өрөөнүндө, азыркы Аламүдүн району Байтик айылында жарык дүйнөгө келген.

Ал жаштайынан уюштургуч, демилгечил чыгып, айлана-чөйрөсүнө өзү теңдүү балдарды топтоп, тай чаптырып, торпок жарыштырып, элдик оюн-зоокторду өткөрүп, жеңүүчүлөргө колунда болгон малдан байге берчү. Эс тарткан сайын эр көкүрөктүгү эл көзүнө даана көрүнүп, балалык тентеги ашынып, тил албаганды ур токмокко алып жүргөн. Тентектигинен атасы аны 1835-жылы Таласта жашаган бир тууган иниси Сатыбалдыныкына жиберген. Ал жерден Байтик эл-жер таанып, саруу уруусунун барктуу, нарктуу адамы Ажыбек датканын уулу Нурак менен, белгилүү манасчы Балыкооз менен достошкон. Акыл-эси толуп, кара күчкө толгон убагында киндик каны тамган Чүйгө кайтып келип, Чүйдөгү солто уруусунун манабы Жангарачка жагып, акыры солто уруусун башкарууга жетишет.

Байтик Орто Азияда Кокон хандыгы үстөмдүк кылып турган доордо жашагандыктан, алар менен (Кокон хандыгы) өз ара ыңгайлуу дипломатиялык мамиледе болгон. Чүй өрөөнүнүн жана Пишпек чебинин башчылыгына Рахматулла дайындалган.

Анын бийлигинин мезгилинде Чүйлүк кыргыздарды эзүү абдан күчөп, салыкты мурдагыдан да көп төлөшүп, Токмок жана Пишпек чептерин калыбына келтирүүгө зордоп иштетишкен. Хандын буйругу боюнча кыргыздар өз балдарын Кокондун төрөсүнө кызмат кылууга жөнөтүүгө милдеттүү болушкан. Байтик да өзүнүн кенже баласын Рахматуллага кызмат кылууга жөнөтөт. Ал манаптын уулун кордогондуктан Байсал качып кетүүгө аргасыз болот. Буга Байтик ыза болуп, мындай ыза кек алууга түрткү болгон. Демек, Пишпек чебинин беги Рахматулла даткага каршы 1862-жылдагы көтөрүлүштүн башында Байтик турган. Рахматулланы жок кылуу үчүн, чоң той өткөрүү шылтоосу менен Кокондун Кушбегин тойго конокко чакырат. 40 сарбазы жана 20 жигити менен келген меймандарды абдан сыйлап, парча жана жибек чепкен, ар кандай аң терилерин, күмүш жүгөн, кымбат бөрк-тебетей, кемер кур, мыкты аттарды тартуу кылат. Ошол мезгилде Байтиктин жигиттери кокондуктардын аттарынын үзөңгү-басмайылдарын кесип ташташат. Меймандардын алдына беш бармак келген кезде белги боюнча Байтик алакан чапканда аларга кол салышат. Рахматулла өзүнүн кара жанын коргоп качып жөнөйт. Байтиктин жигиттери, солтонун баатырлары Дуулат,

Көкүм жана Чойбектер Рахматулланы кууп жетип, найза менен сайып өлтүрөт. Ошентип, Байтик жетектеген кыргыздар орустар менен биргелешип, Пишпек чебин талкалашып, 200дөй жигити менен орус аскерлерине кошулуп кокондуктардан Мерке, Олуя-Ата, Чымкент чептерин бошотушат.

Байтик XIX кылымдын орто ченинде Чүй өрөөнүндөгү кыргыздардын Россия империясынын карамагына өтүүсүнө жана Россия менен Кыргызстандын байланышын чыңдоого түздөн-түз салым кошкон.

Беттегинен кайтпаган, көк жалдыгы журт башын бириктире билген көсөмдүгү, чиеленишкен ар түрдүү саясий кырдаалдарда туура жолду тандай билген даанышмандыгы, чечкиндүүлүгү менен атагы алыска кеткен Байтик баатыр 1867-жылы солто, сарыбагыш, саяк жана башка кыргыз урууларынын өкүлү катары падыша Александр – Пчинин кеңешине катышуу үчүн Санкт-Петербургга барган.

Россия империясына кылган эмгеги жогору бааланып, ага аскердик капитан даражасы ыйгарылып, Анна тасмасына тагылуучу Чоң алтын медаль, III даражадагы ыйык Станислав ордени жана каухар чөгөрүлгөн шакек менен сыйланган. Ал 1886-жылы дүйнөдөн кайткан.

ШАБДАН БААТЫР

Шабдан Жантай уулу (1839, Чүй өрөөнү, Көк-Жар жайлоосу, азыркы Чүй району Онбир-Жылга айыл өкмөтү – 1912) Чүй, Кемин өрөөнүндө жашаган сарбагыш уруусунун тынай уругунан чыккан манап, саясий, коомдук ишмер. Жантай хандын уулу. Жаштайынан эле саясий

турмушка аралашкан. 1860-жылдын акырында Кокон хандыгынын кол башчысы Канат шаага кошулуп, Ташкенге барган. Узун-Агачтын жанындагы орус аскерлерине каршы урушка катышкан. Ташкен шаарын коргоодо көрсөткөн каармандыгы үчүн Кудаяр хан аны Түркстан шаарынын беги кылып дайындаган. Бирок анда иштебей, атасынын таасири менен орустарга өтүп, өмүрүнүн аягына чейин ак падышага кызмат өтөгөн. Ал Токмоктогу уезддин начальниги жана Жети-Суу аскер губернатору менен тыгыз байланышта болгон. 1868-жылы орус букаралыгына өтүүгө каршы чыккан саяк уруусунун манабы Осмондун көтөрүлүшүн басууга катышкан.

1876-77-жылдары генерал Скобелевдин алайлык кыргыздарды Россиянын карамагына өткөрүү ишине көмөк көрсөткөн. 1878-жылы жигиттери менен Ат-Башынын түштүгүндө орустардын чалгындоо отрядын коштоп жүргөн. Орус падышалыгына кылган кызматы үчүн Шабдан сыйлыктарды алып турган. 1883-жылы ал падыша Александр-IIIнүн тактыга отуруу аземине катышып, аскер старшинасы наамын алган, алтын саат менен сыйланган. 1884-жылы ага жылына берилүүчү үч жүз рубль пенсия чектелген. 1909-жылы Чоң-Кеминде жаңы усулда сабак өткөрүүчү медресе салдырган. 65 жашында ажыга – Меккеге барган. Шабдандын өмүр баяны, ишмердиги Осмонаалы Сыдык уулунун «Тарых-и кыргыз Шадмания» аттуу 1914-жылы Уфада басылып чыккан эмгегинде жазылган.

КУРМАНЖАН ДАТКА

Курманжандын таржымалы (1811-1907-жж.) күтүүсүз өзгөрүштөргө бай. Ал Алайдагы мунгуш уруусундагы карапайым көчмөн кыргыздын үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Курманжан жаш кезинен эле өз оюн бетке айткан, акыл-эси башкалардан өзгөчөлөнүп турган, намыскөй кыздардан болгон. Ал 17 жашка чыкканда атасы Маматбай кудалашып койгон 500 түтүндүү

жоош уруусунун Төрөкул деген бийинин анча мааниси жок Кулсейит деген уулуна турмушка чыгарган. Бирок, күйөөсү көңүлүнө толбогон Курманжан мезгилинин катал мыйзамына каршы туруп, бир жылдан кийин Үч-Таш жайлоосунан атасынын үйүнө келе берет да, үч жыл чамасында башы бош отуруп калат.

1832-жылы Кокон ханынан датка титулун алып, Алайдагы бүт кыргызды башкарган Алымбек Курманжанга үйлөнгөн. 1862-жылы Алымбек өлгөндөн кийин, Курманжан Алайдын толук укуктуу башкаруучусу болуп калган. Букара эмири Музафар жана Кокон ханы Кудаяр ага «датка» деген ардак наамын ыйгарышкан. Кокон хандыгы кулагандан кийин козголоңчулардын жеңилгенин мойнуна алууга аргасыз болгон, Курманжан падышага кызмат кылууга өтүп, өз уулдары менен бүткүл Алай элин ага үндөгөн. 1876-жылы жайында Алай Орусияга бириктирилген. Бул аймакта беш болуштук: Кичи-Алай, Ноокат, Гүлчө, Өзгөн жана Ак-Буура түзүлүп, алар Ош облусунун курамына кирген. Аларды Курманжан датканын уулдары Оморбек, Камчыбек, Асанбек жана Баатырбектер башкарышкан.

Анын Фергананын аскер губернатору Ионовго жазган катынын бири саясий керээздей угулат: «...Фергана мусулман мамлекети Орусияны али тааный электе, мен силер менен кармашып жана талашып-тартышып келгем. Ошол маалда Алайга Оштун башкаруучусу Ионов генерал менен келген. Мени генералга тааныштырган. Генерал мени жылуу-жумшак кабыл алып, урмат көрсөткөн. Мен ага ыраазы болгом...

Ушул бейкут мезгилде менин бүткүл элим, мен өзүм жана туугандарым эч качан силерге каршы чыкпай турганыбызды билдирем. Бизден эч кандай жамандык болбойт. Эгер элим жамандык кылып, сөзүнө турбаса, анда күнөөкөрдү абдан оор жазалап, өзүм көзүм өткүчө азап чегем.

Сөзүмдүн акырында өз мөөрүмдү басам – Мамбет кызы Курманжан датка. Мөөрүм жоголуп кеткендиктен – колумду коём».

Курманжандын жеке турмушу драмалуу окуяларга жык толгон. Ырас, ал мурдагыдай эле бай бойдон калып, көптөгөн малы болгон, кыргыздар ичинде айрыкча кадыр-баркы күчтүү болгон.

Убакыт өткөн сайын Курманжандын ысымы санжырага айланып, биздин күндөргө чейин жетти. Анын улуу иштерин улаган укум-тукуму даңкын өчүргөн жок: «Алай ханышасынын» неберелери – Кыдырбек Камчыбек улуу жана Ж.Карабек улуу большевик партиясынын мүчөсү, совет республикасынын күжүрмөн ордендеринин ээси, ал эми кыбырасы Муса Мырзапаязович Адышев – көрүнүктүү окумуштуу-геолог, Кыргыз Республикасынын Илимдер академиясынын президенти болгон.

Т. Касымбеков «Сынган кылыч» романынан үзүндү

Даргага асуу

Өлүмгө өкүм кылынган эки кишини дар түбүнө алып чыгышты. Кордук кимди басмырлабайт. Чач өсүп, сакал иреттелбей, кадыресе жүдөп калышкан экен. Камчыбек кылкылдаган көп элди кыдырата тиктеп, мостоюп турат. Үч жолу кыдырата тиктесе, үч жолу Карасакал кыйгачтай ыкшырайтып көзүнө учурады. Акбалбан иреңи шишиген белем, мурдагысынан да толуп, эрини бопбоз. Жашы барып, буурул болуп калган кишиге абактын сызы сөөгүнө өткөн.

Повало-Шыйковский төрө өкүмдү өзү окуп, өкүм аткарылар алдындагы акыркы каалоо сөздөрүн сураган болду.

Өлтүрүлөөр алдында эмнени сураса, сураганы орундалат дешет. Эмне сурайт? Эмне деп сурайт? Жаңылган жерин айтабы? Жалынабы? Ошондо төрөлөр жибип, өкүмүн өзгөртүп жибереби? Эл жымырай кулак төшөп калышты. Курманжан датка айым жер карап отурган калыбында былк этпей мелтиреп күттү.

– Жаныңды сура-а, Камчыбек! – деген кыйкырык чыкты. Эл дууладап кетти. Сураса, сурап көрсө эмне? Эмне бар, жандан артык?!

Бул кыйкырык төбөгө чабылган камчыдай тийди Камчыбекке, «айланды айт эми» дегендей маани угулду. Ошол замат Карасакалдын жанагы кымырланган кейпи, табалуу көз карашы көз алдына тартыла түштү. Тула бою дүркүрөп, жүрөгүнөн дароо эрегиш дүрт тутанып, чыйралып кетти.

– Жок! Сурабайм жан соогат! – деди Камчыбек. – Эмине! Жан соогат сурагыдай же жаңылып, же уурулук кылып, өлүмгө кетип баратыпмынбы?! Мен көчүмдү тоскон, көч үстүндө ак никелүү катынымдын чачын кескен зомбулук менен жакалашып, укукташып өлүмгө кетип баратам! Өлбөй турган темир өзөк барбы?! Өкүнбөйм, арман кылбайм, билип кал, тууган элим, мен тепселип кирдеген баркымды, бексөөлөтүмдү каным менен жууп таштап, кетип баратам!

Эл дуу-дуу болуп түйшөлүп кетти. Курманжан датка айым уулуна ыраазы, не таң калганы эчтемеге теңегис оор кайгы менен мактаныш сезим кабагынан бирдей көрүнүп, бир элтейип тиктеп калды.

Повало-Шыйковский төрөнүн буйругу боюнча кызыл кийинген желдет сыйыртмакты биринчи Камчыбектин мойнуна сала баштады. Тике маңдайга келген өлүм сестентти белем, Камчыбек сууга кокустан түшүп кеткен бала сымал апкаарып шашып: – О, элим... – деп жиберди үнү кардыга. О, элим... Мага бересең болсо кечтим, аласаң болсо...

Ушул тапта Курманжан дар жакка ээгин көтөрө жүз буруп, кош бөйрөгүн мыжыга таянып, бүткөн бою калчылдап, кош айтканы болгондой үнсүз башын ийкеп, бирок оозунан такыр башка кеп чыкты:

– Уулум! Кайратыңдан жанба, уулум! Сал, сыйыртмакты мойнуңа. Карызыңды төлөөрүң жокпу артыңда?! Калдайган калың тууганың турбайбы?! Сал, сыйыртмакты мойнуңа...

ТАПШЫРМА:

- 1. Баатырлардын өмүр баянына доклад даярдап келгиле.*
- 2. Чыгарманын үзүндүсүн айтып бергиле.*

«ҮРКҮН» ЖАНА АНЫН ТАРЫХЫЙ МААНИСИ

1916-жылдагы көтөрүлүш

Түркстандагы орусташтыруу – оторчул-улутчул саясаттын негизи катары 20-кылымдын башында мурдагыдан да күч алган. Көтөрүлүштүн негизги себептеринин бири орус дыйкандарынын көп санда көчүп келүүсү жана аларды отурукташтырууда кыргыз-дарга карата зомбулуктун күчөшү болгон. Орус дыйкандарынын борбордук бөлүктөн көчүрүү иштерине 1896-1916-жылдары эле 237 млн 310 миң 236 рубль жумшалган. 1916-жылдагы Түркстандагы жалпы калктын 6%ын түзгөн орустарга айдоо үчүн жарамдуу жердин 57,7%ын берилген. Ал эми калктын 94%ын түзгөн жергиликтүү эл айдоого жарамдуу жердин 42,4%на гана ээ болгон. Келгин дыйкандар кыргыздарды адам катары көрбөй, суунун башын ээлеп алышып, кыргыздарга суу бербей, аларды жерин таштап кетүүгө аргасыз кылышкан.

1914-жылы башталган дүйнөлүк биринчи согуш, согушка Россиянын катышуусу, ансыз деле эзилип, кыйналып турган элдин башына түшкөн мүшкүл болгон. Кыргыздар да жалпы элге түшкөн кыйынчылыктан четте калбастан согушка акча, кийим-кече, жылкыларын жөнөтүп турган. 1916-жылы 25-июнундагы Падышанын Түркстандын элдеринен аскердик курактагы (19дан 43кө чейинки) эркектерди согуштук коргонуу жумуштарына алуу жөнүндөгү указы ансыз да падышачылыктын эзүүсүнө, кемсинтүүлөрүнө, жеринен ажырагандыгына араң чыдаган элди биротоло дүрбөткөн. Падышанын жогорудагы буйругу боюнча Түркстандын Сыр-Дарыя облусу 60 миң, Самарканд 32,5, Фергана облусу 51,3, Жети-Суу облусу 43 миң кишини жөнөтүүгө милдеттендирилген. Мурдатан эле колониялык эзүүнүн запкысы жанына баткан эл эми колго курал алып, ачыктан-ачык боштондук күрөшкө көтөрүлүүгө аргасыз болгон.

Көтөрүлүш 1916-жылы 4-июлда Самаркан облусунун Кожент шаарында башталып, тез арада Сыр-Дарыя, Фергана облустарына тараган. Фергана облусундагы көтөрүлүшкө кыргыздар жигердүү катышкан.

Кыргызстандын түндүгүндөгү көтөрүлүш Түркстандын башка чөлкөмдөрүндөгү толкундоолордон айырмаланып өтө курч мүнөздө болгон. Мыкты куралданган падыша аскерлери менен жергиликтүү калктын ортосунда куралдуу кагылышуу болуп өткөн. Көтөрүлүшкө кыргыздар менен бирге бул аймакта жашаган казак, уйгур, дунган ж.б. элдер катышкан.

КАСЫМАЛЫ БАЯЛИНОВ

Касымалы Баялинов 1902-жылы Ысык-Көл районундагы Көк-Мойнок айылында орто дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. Эки жашында энесинен, тогуз жашында атасынан ажырап,

жетим калат. Үркүндө эл менен бирге Кытайга качып, кайра эл менен эки инисин ээрчитип мекенге кайтат. Жолдо бир иниси ачкачылыктан каза табат. Жетишсиз жетимдик турмуш Касымалыны бир топ сынайт. Адегенде, Ат-Башыга жетип, андан соң инисин Токмокко алып келип, балдар үйүнө өткөрүп, өзү орус, өзбек кулактарына малай болуп күн өткөрөт. Кыргыз профессионал адабиятынын түптөлүшү белгилүү жазуучу К. Баялиновдун ысымы менен тыгыз байланыштуу. Ал бардык акын-жазуучулардай эле ырдан баштайт. Анын: «Жетер бекем максатка», «Биз ким элек, ким болдук?» деген ырлары, «Жетилген жетим», «Мурат», «Бактылуу жылкычы», «Курман жылга», «Ажар», «Көл боюнда», «Эсиң барда этегиңди жап», «Түлкү менен суур», «Чабалекей менен жылан» аттуу аңгеме, повесттери, «Боордоштор» аттуу романы калктын сүйүп окуган чыгармаларына айланган. Айрыкча, «Ажар» повести жазуучунун өз жону менен сезип, көрүп келген үркүндү көз алдына тартат. Повесттеги Ажар

менен анын энеси Батманын образы аркылуу үркүнгө байланыштуу кыргыз элинин азаттык үчүн болгон күрөшүн, кыргыз аялдарынын тагдырын кенен ачып бере алган. «Ажар» повести орус, азербайжан, өзбек, англис, немец, француз, чех тилдерине которулган. К. Баялинов кыргыз көркөм котормосуна алгачкылардан болуп из салган. Анын калеминен жаралган туңгуч котормо М.Ю. Лермонтовдун «Үч курма» аттуу ыры. Анын соңунан М. Горькийдин «Макар Чудра» аңгемеси кыргызчаланып, 1927-жылы жарык көргөн. Эң көрүнүктүүсү А.С. Пушкиндин «Евгений Онегин» романы 1941-жылы которулган.

«Ажар» повестинен үзүндү

...Калың бейитти бет алган жалгыз аяк жол менен үч аял келе жатты. Бирөөнүн үстүндө шайы, ала чапаны бар, жоолугу бош, ийинине түшүп, башы жылаң баш, аягында кепич-маасы, өңү саргайыңкы, жүдөңкү, ак жүзүнүн көркү кетип, көзүнүн алды карарган. Жашы 15-16 чамасында, сенделип буту араң гана шилтөөгө келип, көз жашы тыйылбай, үшкүрүгү таш жарат. Бул – Ажар деген кыз, беркилери ошол жердик аялдар. Булар көп бейиттин четинде турган бир кичирээк мүрзөгө келип токтошту. Ал – Ажардын энесинин мүрзөсү. Ажар аны көргөндө токтоп тура албай, мүрзөнү кучактап, буркурап-боздоп ыйлап жиберди.

– Жаным, апа! – деди Ажар. Үн жок... Жымжырт. – Жаным, апа, тур! Жетим тайлактай боздоп, жетимсиреп, артында калган жалгызың келип, жалооруп жаныңда олтурат. Жалгызыңдын сөзүн ук, ая! Жалгызың бүгүндөн баштап, ата-бабасы тааныбаган бөтөн журттун бирөөнө башы байланганы, ага сатылганы жатат. Андан кутказ, ал азапты көрсөтпө, койнуңа ал, ач койнуңду!..

Сенин өлгөнүңө кайгырып, кан жутуп, санаа тартып жүргөн кезимде, багат-көрөт деген тууганың мени бир жат кишиге сатып кетип, сай-сөөгүмдү сыздатты, зарлантты, муңдантты, мага да өлүм керексинтти. Бирок сага берген ажалды кудай мага ыраа көрбөдү. Жасаган ай, мунуң эмне?

Кантейин, эң болбогондо теңтуш болсо, кыздын барар жери күйөө дегендей, жаттыгына карабай, «мейли» деп коёт элем. Бирок, ал маркум атаман да карыган киши экен. Ага, канткенде барам? Кантип аны өмүрлүк жолдош кылам? Андан канткенде кутулам? Кимден кеңеш, кимден жардам сурайм? Айт, апа! Мага айла тап! Менин сенден башка таянар тоом, жашынар караган-

бутам калбай калды. Бирок сен, апа, жоксуң... Сен боору суук кара жердин койнунда түбөлүк уйкуда жатасың... - деп боздоп ыйлады...

Ажардын карышкырларга жем болушу (үзүндү)

...Какшаалдын элсиз, мейкин талаасын кара күүгүм, ала көлөкө каптады. Талаа тынч... Ажар кыбырап туруп, жолуна түштү. Түн кирип, ай муңайым шооласын чачып, Ажарга жол берди. Аңгыча арт жагынан созултуп улуган, үргөн үн жакындай баштады. Ажардын жүрөгү опкоолжуп, дүпүлдөп алып учуп, оюна ар түрдүү коркуу сезимдер келди.

Бир мезгилде Ажардын айланасына карышкырлар толуп кетти. Баары ач, кабыргалары саналып, кынжыйып эң эле арык, тилдерин салаңдатышып, кыңшылашып Ажарды камап алышты. Ал коркту. Ыйлап жиберди... Жан деген кыйын го, жанын корголоп жерден тырмалап таш алып, туш-тушка ыргытты. Качты. Жүгүрдү... Колу-буту ташка тийди. Айрылды. Кызыл ала болду. Шордуу ага карабай жаш денесин алып учкан кызуулугуна берилип, жүгүрүп отурду. Бирок илешкен жоо калчубу? Ажарды бура бастырбады. Тийип-качып, алды-артын тороп, бир алтыганага камады. Ажар жан талашып, жанын сыйпалап, жарты боо ширеңке тапты. Оттон карышкыр качат деген бала кезиндеги энесинен уккан сөзү оюна түштү. Ширеңкенин бирөөнү тартып жиберди. Карышкырлар отту көрүп, азыраак алыстады... Айтор, эстен танган Ажар карышкырлар жакындап кирип келген сайын ширеңке тартып жатып, көбүн жерге чачып, ширеңкенин да аягына чыгып, бир гана тал ширеңкеси калды.

...Жанындагы алтыганага өрт койду. Алты ай жазы менен жаан көрбөй, күнгө куурап, араң турган алтыгана дүркүрөп асманга чыкты. Карышкырлар жоголуп калышты, кеткендей болушту. Ажардын медери, жөлөгү жалгыз ошол от. Бардык үмүтү, тилеги күн көрүү, өмүр сүрүүсү – ошол отто. От өчсө, от менен бирге Ажар да өчмөк. Аңгыча от басылды. Кайтып карышкырлар улушту... алды-артын тороп, айлантып курчап алышты...

Ажар эми чындап үмүт үздү. ...Көзүнө жер, чөптөр, тоо-таш – баары жоо болуп көрүндү. Арбайып-тарбайып, оозун ачып, жакындап келе жаткан сыяктанат. Акылы, алы кетти. Эси ооду. Ага айла кылмакчы, каршы турмакчы болду. Колу менен чоктуу күлдү шилеп, жан жагына ыргытты, чачты. Карышкырлар кыңшылашып туш-тушунан качырышты.

– Мына эми, мен силердики, алгыла! – деди Ажар. Башка сөз айтууга кубаты келбеди. Жыгылып кетти... Үстүнө карышкырлар үймөлөктөшүп калды. Жемди талашты, ырылдашты, ары-бери сүйрөштү. Чырылдаган Ажардын аянычтуу үнү гана угулду...

Кош боорум! Сага окшоп, өз боштондук, өз теңдигин талашып, кулдуктан кутулууну самаган эчен миңдеген ага-туугандарың, эже-сиңдилериң канкор падышанын куугуну, сүргүнү астында тепселишти, көбү максатына жете алышпай, арманда кетти. Кыргыздын далай кыздары, балдары жер-суусунан, эли-журтунан, ата-энесинен ажырашып, кан какшады... Сен ошолордун бирөөсүсүң. Сен көздөгөн тилегиңе жете албастан азаттык, теңдик жолунда, ээн жер, элсиз чөлдө арманда кеттиң... Кош, боорум Ажар!

МУКАЙ ЭЛЕБАЕВ

Мукай Элебаев 1905-жылы Ысык-Көл областынын Чоң-Таш айылында жарык дүйнөгө келген. Тогуз жашында жетим калып, эл менен кошо Кытайга качып, 1919-жылы иниси Беккул менен кайтып келет. 1921-жылы М. Элебаев Пржевальск шаарында интернатта окуган. Андан кийин 1924-1926-жылдары Түптөгү зооветтехникумда, ал эми 1930-жылы Фрунзедеги педтехникумду ийгиликтүү аяктайт.

Мукай Элебаев «Зарыгам» деген ыры менен таанылып, журтчулукка алгач акын катары белгилүү болгон. 1931-жылы акындын биринчи «Ырлар жыйнагы» жарык көргөн. Ал элдик оозеки чыгармачылыкты жыйноого да чоң салым кошкон. Жазуучу чыныгы искусство менен

көркөм адабият маанисин калемдештеринен алда канча алдыда түшүнгөн да, адабиятты туура жолго салуу аракетин кылган. Анын адабият тууралуу жазган сын макалалары бүгүнкү күнгө чейин өз баасын жоготпостон, кээ бир актуалдуу маселелерди козгогондугу көрүнүп турат.

М. Элебаевдин «Узак жолу» кыргыз прозасындагы алгачкы автобиографиялык чыгармалардын бири. Жазуучу анда турмуштук кырдааларды кеңири мааниде сүрөттөсө, андан кийинки чыгармасы «Кыйын кезеңде» кыргыз айыл жергесиндеги отурукташа баштаган орус эли жана карапайым калктын ортосундагы социалдык жашоону сүрөттөйт. «Узак жол» романы орус, латыш тилдеринде жарык көргөн.

1943-жылы Улуу Ата Мекендик согушта жазган ырлары кирген «Улуу марш» аттуу ырлар жыйнагы жарык көргөн. Ал өтө чеберчилик менен орус адабиятынын белгилүү жазуучулары, акындарынын: Д. Фурманов, Н.В. Гоголь, Л.Н. Толстой, А.С. Пушкин, С. Маршактын ырларын жана чыгармаларын кыргызчага которгон.

Жазуучу Улуу Ата Мекендик согушта 1944-жылы Псков областында каза болгон.

Зарыгам

Таңды кеч ойлоп талыгам,
Талыкшып жаным тарыгам.
Амалым жок жол кыска,
Ойлонуп жатып зарыгам.
Ачык бир даана бет албай,
Алыскы жерге кете албай.
Самаган, күткөн жериме,
Зарыгам асты жете албай.
Канткенде табам амалын,
Көкүрөктө жаранын.
Алыста окуу артык деп,
Угамын катуу кабарын.
Москва, Ташкент ураанын,
«Жакшы» деп элден угамын.
Ошолорду мен угуп,
Канткенде чыдап турамын.
Издеген окуу мен карып,
Эзилдим жатып саргарып.
Канат кагып, жете албай,
Каламбы куру сандалып?
Көнүлдү койдум абыдан,
Күзөткөн максат жагынан.
Ойлоп келсем окууну,
Козголот жүрөк кабынан.
Арманым баштан ашынат,
Качан көзүм ачылат?
Ордуна жетип оюмдун
От жүрөк качан басылат?

Узак жол

(Кытайга качып бараткан окуядан үзүндү)

Арадан бир кыйла замандар өттү. Элдин түрү баштагыдай эмес, үй буюмдарын жеңилдетип, алганын алып, таштаганын таштап, камынып калган. Кээ бирөө дүнүйөсүн талаага таштап кетүүдөн кыйбай, салыкка салып жатып:

–Эми бул дүнүйө кимге буюрар дейсиң, - деп коёт.

–Залим падышанын кылганы!

Ушинтип эл ары-бери толкуп туруп күндөрдүн биринде четинен бузулуп-жарылып, көчүп да калды. Көчкөндө бүтүн эл түбүнөн көтөрүлө катуу толкугандай, жер бети шыкай толуп, камалышып, айдаган малдай каптап, эгин-тегин дебей тепсеп, кытайды карай бет алып, агып алып бир жөнөп берди дейсиң – «кудай», тирүү пендесине бербесин!.. Кээ бирөө жолду катар кетип баратып, ар кай жердеги бирин-серин байлардын зайымкерлерине, бал челектерине, үйлөрүнө, эгин, чөптөрүнө чаап барып, от коюп, жалын асманга зуулап, чатырап күйүп, жердин бетин жоо тийгендей кылып, сыйпады да кетти. Ушулардын катары менен Башарин, Василий, Метрейдин үй-жайларынан, бал челектеринен, үйүп койгон сары кыр чөптөрүнөн ыпын неме калбай күйүп, малдары жоонун алдына түшүп, Кызыл-Кыянын бети бүтүн жылас болду. Эл кумурскадай аралашып, чуркурап, ата-баладан адашып, ар бир уруу журт өзүнчө белги кылып, желегин асманга көтөрүп алды. Орулбаган эгиндер, чөптөр, ак сарай үйлөр күйүп, түтөп артта кала берди...

Эки күн дегенде Каркыранын башына келип түштүк. Бул жердеги Албан казагы алда качан жөнөтүлүптүр. Шашканынан: ар кайсы журттарда чечилбеген үйлөр, казан-аяктар жатат. Ээсинен адашып калган иттер жүрөт. Деги дүнүйөгө кайрылган жан жок, эл өзөндөй агып, чыгышты карай кете берди.

Эми жолдогу бар жорукту терип кереги эмне, көчүп жүрүп отуруп, Каркыра, Туз, Капкак, Текес, Нарынкол деген жерлерди басып, кытай чек арасына да келип жеттик. Ушул кезде арттан сүрө түшкөн аскерлер да жакын калган. Мындан бир-эки күн мурун:

– Кыргыздын бешиктеги баласынан өйдө дымын чыгарбай кырсын, – деп түркстан губернатору беш жүз солдат жибериптир, – деген каңшаар угулган. Көкүрөк элинен кийин, төмөнтөн көтөрүлгөн саяктар жүрүп отуруп Корумду, Чоң-Ташка келгенде, артынан аскерлер кууп жетип капчыгайга камап алып, элди кекилик уулагандай кылыптыр. Ата-энесинин көзүнчө кыздарын зордуктаптыр. Бул кабар да жеткен. Балким ошолорбу, ким билсин!

Ушундай бирдеменин шек-шыбаасын билгендей, бүгүн элдин түрү да башкача болуп, көчтү таң заары менен жүктөгөн. Шашке кез болчу. Так ушул убакта арт жактан удаасы менен эки жолу күрсүлдөп замбирек атылды. Кай жерден атып жатканы маалым эмес. Баятан араң турган эл муну көргөн соң илгери карай дыр коюп жөнөй берди эле, чек арада турган кытай черүүлөрү (аскерлери) алдынан тарсылдатып аткылап, дүркүрөгөн калың элди кайра жапырып таштады. Койлор мылтык үнүнөн чочуп, дыркырап кайра качты. Эл кызарган өрттөй эки жоонун ортосунда калды! Тарсылдаган мылтык сүрүнө чыдай албай толкуган көч кайра жапырылды... Ошентип, бирде илгери карай каптап, бирде кайра тартып, уюлгуп, калың элдин тагдыры бир ууч болуп, акыр заман айланып турду.

Ошол кезде баятан бирөөнүн чегине батпай толкуп, тирешип турган калың журт «эми өлсөк да, сенден өлөлү, сен өлтүр» деп башын өлүмгө байлап, бардык күчүн жыйып бир таштагандай, черүүлөрдүн тарсылдатып, ок жаадырганына карабай калың көч, дүркүрөп каптап алып жүрүп берди. Ошол замат ээн жерде койго тийген ач бөрүдөй, эми калмактар да чын оюнду баштады. Туш-туштан тарсылдатып аткылап, элдин үрөйүн алып, үйүрдүү малды үйүрү менен, жүктүү малды жүгү менен четинен тизип алып жөнөдү. Бара-бара тандап, малга, дүнүйөгө тойгондон кийин, көчтү аралап, сулуу кыздарды, келиндерди коштой качып кетип жатты. Муну көргөндөн кийин кыздарын жаман кийинтип, түрүн бузуп алгандар да болду.

Эл кара талашып алактап кетип баратып, бир кезде Музарттын күркүрөгөн, тайгак суусуна көч-мөчү менен, бешиктүү катын бешиги менен камалыша чуркурап барып, чогуу бойдон күрүлдөп кирди дейсиң – эми мындагы кыргынды сураба! Чуркураган сансыз үндөр адамдыкы экенин, айбандыкы экенин айрып болбойт. Бир жерде жүктүү мал агып бараткан, бир жерде элчеги чубалып, бешиктүү катын агып келе жаткан, бир жерде өлүп, суунун четине тырайып чыгып калган, бир жерде көмөлөнүп сууга кетип бараткан баласына чыркырап түшө калып жаткан, бир жерде селейген өлүгүнүн жанында боздоп турган... Эми кайсы бирин айталы! Кимди ким билген заман. Өмүрдө түгөткүс бир жомок болуп жатты.

Эл Музарттан өтүп, жүрүп отуруп бир мейкин талаага келип токтоду. Түн жарымы болуп калган. Аттын үстүндө башы шылкылдап бараткандар да мындан көп. Бакка жаңыдан учуп келип, жайланып жаткан таранчыдай, жандын баары кожурап, жүгүн түшүрүп, уук, керегелерин бузуп жагып, дароо казан асып жиберешти. Эл эки, үч күндөн бери казан асканы ушулдур! Көчтүн баш-аягына көз жетип болбойт. Ошентип, эл бир аз тынчып баратты эле, бир кезде күтпөгөн жерден бир топ мылтык атылып калды. Баягыдан бетер эл дагы чакчелекей түштү! Караңгыда эчтеме көрүнбөйт. Жандын үрөйүн алып, тарсылдатып, кирип келе жаткан черүүлөр экенин, же кууп келе жаткан аскер жетип калганын билип болбойт. Айтор эмнеси болсо да жандын баарычочуп, бүлүнүп, жаңы түшүрүп отурган жүктөрүн ашыгып кайра жүктөй баштады. Шашкан бойдон коломтодо жалбырттаган оттор жанган бойдон, асылуу казандар асылган бойдон жайнап кала берди...

...Кыш түшүп калган. Эл катуу кысылды. Малдын баары качып келе жатып жолдо бүттү. Падыша солдаттарынан кийин кытай калмактын куралдуу черүүлөрү чек арадан кезигип, эң акыркы малдарынан ажыратып калды. Ак кардуу бийик ашууларда, күнсүз капчыгайларда калды. Кыямат кайым төрт жактан кысып, ач-арыктар чындап кысыла баштады. Бир табак данга катын-балдарын сатты. Ачарчылык залдарынан элди келте оорусу каптап, тунжурап, четинен кырыла баштады. Ата баладан, бала энеден ажырады. Баягы баш аягына көз жетпеген сансыз көчтүн эми дайыны да жок. Кытай жерине келгенде, чилдей тарады. Алды Үрүмчү, Жылдыз, Күчөргө чейин кетип, арты Чолок-Терек, Көк-Терек, Кулжа, Текестерде калды. Ошентип кыш-күрөө кирип келегендиктен, ар ким өз башын арачалап, куу жанды куткарап бир тешик издеп, алда качан сызган...

...Бир күнү Бейшемби мага кат алып келип окутту. Ошол күнү бир жакка барып келген. Катты мен окуй электен мурун анын маанисин ал Элебеске түшүндүрүп:

– Арыз. Эртең ушуну Кулжага берип жиберебиз, – деди. Кат үч барак кагазга жазылып, бир бетине жалаң кол коюлган. Бери болгондо эки жүз адамдын колу бар. Печет басылыптыр. Аягына коюлган колдорун киши тааный турган эмес. Каттын өзүн да кыйналып жатып араң аягына чыктым. Кээ бир ариптерин ажырата албай, бир сөзгө көпкө токтой берип, сөздүн маанисин кемитип алып «ошол жерин кайра окучу» дегизип отурдум.

Кат мындай жазылган: «Орусиянын Кулжадагы Консулунун атына, Пржеваль үйөзүнө караган Куртка мерген, Күңгөй, Ак-Суу, Түп, Күрмөнтү, Кең-Суу, Түргөн, Бирназар, Сөгөттү болуп баары сегиз болуш элинин кыргыздары 4595 түтүн эл кытай жерине келдик. Келгендердин көбү Кара Букара кедейлер. Жетим-жесирлер. Суранаарыбыз төмөнкүдөй: падыша өкмөтү биздин жерибизди, суубузду тартып алып, өзүбүздү тоого-ташка кууп чыкты. Бирок, ошол карагайлуу тоолор да бизге тийбей, кийин казыналык болду. Отурган үйдүн орду, малдын жайыты акылуу болду. Ошентип, талаа мужуктарга, тоо – казынага өтүп, биз күн көрүштөн калдык. Жадаганда от жагуу да кыйын болду. Бир түп карагайдын баасы он эсе кымбаттап, үч сомдон он беш сомго жетти. Белетти бир жылда эки жолу ал деп күчтөдү. Кедейлер муну кылууга колуна келе албады. Эгер бир түп карагай кыйсак, карагай башы он түп карагайга пиртөкөл жасады. Ар бир болуш жылына бир нече миң сом штраф төлөп отурду. Ошондо да колунда барлар төлөп, эчтемеси жок кедейлер түрмөгө камалды. Урушка жардам бер деп буйрук этти, биз буга беш жолу жардам бердик. Үй ичибиздеги кийим-кечек, жип-шуубуздан

өөдө бердик. Тигип отурган үйүбүздү алды. Жылына бере турган эки налогдон башка түтүн башына дагы беш сомдук салык салып отурду. Гүбүрнатордун буйругу боюнча бизге апийим айдатып, бир кадак апийимге он эки сомдон такси койду. Эгер муну башка жакка сатсак, төрт айдан түрмө кесип, же болбосо беш жүз сом штраф салды. Мындан биз зыяндан башканы көргөнүбүз жок. Эң аягында келип, өзүнүн убадасын унутуп, он тогуздан отуз бир жашка чейин урушка барып, ор казууга киши бересиң деп буйрук чыгарды. Эл муну көргөндөн кийин, солдатка алат экен деп түшүндү.

(Кытайдан кайтып келе жаткан окуядан үзүндү)

Шадыкан күзгө жетсек, көлгө кетебиз деп жүрүчү. Тоодо талап менен жашыруун сырды сактап, саргарып мен да ошол күздү күтүп жүргөм. Мына, ошол саргарып күткөн күз да жетти. Бирок не керек. Шадыкан ошол убадалуу күзүндө кайтып токтоп калды. Биздин ырысыбыз чорт кесилип, ала жаздай көксөп келген, тоодой талап бир күн өрт өчкөндөй болду.

– Азыр эл жаман деп угабыз.... Көлгө барган кыргыздар ачарчылыктан кырылып, орус четинен бырчылдатып өлтүрүп жатат дейт. Аман болсок эл оңолгондон кийин барабыз, – деди Шадыкан бир күнү отуруп.

Ошондо меники акылсыздык же балалык экенин билбейм, айтор көлдү кандай шумдук кылып сайрап жатса да, Шадыкандын сөзү көңүлүмө бир конбоду. Ишенбеймин «андай болбосо керек» деп өзүмчө жакшылыкка жоруймун.

Мындан түнүлгөндөн кийин, бир күнү талаада жалгыз өзүм музоо кайтарып жүрүп, ойлондум да кечинде келип:

– Биз көлгө кетебиз, – дедим күтпөгөн жерден.

Мунум орой айтылды. Бирок мындан сыпайы сөздүн кереги да жок эле. Менден бул сөз чыгат деп, Шадыкандын мурун оюна да келбесе керек. Кабагынын алды менен инисин бир карап алды да, ичип отурган аягын жерге коюп:

– Эмне дейсиң? – деди менин жанакы сөзүмдү укпай калган немедей.

– Көлгө кетебиз деймин, – дедим.

– Ким менен кетесиңер?

– Өзүбүз эле...

– Э, кокуй. Жолдо бирөө силерди серейте чаап кетпейби?

– Чапса кантели, көрөөрбүз!

– Кой, антип балалык кылба. Көлгө барган киши жырғап кете турган болсо, биз деле көрүп турабыз. Азыр заман оюнчук эмес. Анын үстүнө жол билбеген жаш баласыңар. Мындай чыкканда бирөө жайлап кетсе, силердин тарпыңар кимге табылат? Ойлон...

Шадыкан «акыл-насаатты» көп айтты. Бирок канчалык кулагыма куйса да, бир эм болгон жок. Мен «кетем» дегенден карыш жылбай, көшөрүп туруп алдым. Бирок кеткенде абалыбыз эмне болот, жолду таап бара алабызбы, нече күндүк жер, жолду катар эл болуп отурабы, ач болобузбу, ток болобузбу, аман-эсен жетебизби – ушул жактары мага күнүрт эле.

Ушундан он чакты күн өтпөй багым ачылып, Караколдон келген бир орусту таппасмынбы. Муну мага билдирген Жапарбек деген казак бала болду. Бул экөөбүз мурун тааныш элек. Мен көлгө кетем деп жүргөнүмдү биле турган. Ушу бир күнү кезигип:

– Караколго бир орус кой айдап кеткени жатат. Ошону менен бирге кетпейсиңби? – деди. Ойго келбеген жерден мен кубанып кетип:

– Ырас айтасыңбы? – деп кадала түштүм.

– Ырас. Бу жерден үч жүз кой сатып алды. Өзү соодагер экен. Мен да ошого жалданып

кой айдашып кеткени жатам. Дагы бир жигит алды. Бир жумадан бери камынып жаткам. Эми жумушум бүтүп кетүү гана калды. Эртең жөнөйбүз. Сен кетем десең сүйлөш, - деди.

Аярдаганым жок. Ушул кабарды угаар замат, өзүн ээрчитип караколдук киши турган үйгө салып жетип бардым. Ал баягыда Кыргыз-Сайдын опекуну турган бир тунукелүү көк үйдө экен. Биз дарбазадан алактап кирип барсак, короодо бирөө соконун дөңгөлөгүн чыгарып алып араба жасап жатыптыр. Колунда балкасы бар.

Адегенде мунун түспөлүн илгери Кутурган булакта почта тартып туруучу Метрей көпөскө окшоттум. Көзү көк таштай, мурду чочконун тумшугундай, теңирейген, чарчы бойлуу семиз адам. Башына кийгени өзүнүн теңирейген мурдуна ылайыкталып жасалгандай, кайкы тумшук кара шапке; бутунда саал эскириңкиреп калган жылтылдаган намеркан өтүк. Өзү соодагерликке жедеп бышкан, майлуу жердин жытын алыстан сезген, бир шум болсо керек деп ойлогудай. Сыягына караганда бир ачуулуу неме.

Анча болбогондо мен булардан калып калмак экенмин. Эртең жүрөөрү бышык болуп чыкты. Мен өлүмдөн алып кала турган бир зарыл жумушка барган немедей, жумуш кылып жаткан кишинин алдына басып барып, ийилип тура калдым да:

– Кожоюн, менин бир иним экөөбүз сиздин коюңузду Караколго чейин айдашып, бирге барсак болоор бекен? Тамак өзүбүздөн, – деп калдым.

Баятан жанына келип турган менин адам экенимди же айбан экенимди айырбай турган адам, мен жаңкыдай дегенден кийин, эңкейип иш кылып жаткан боюнча мага жат көзү менен бурулуп, туурасынан оңурая калды да:

– Жарайт, – деп коюп, кайра иши менен боло берди.

Ар нерсе өз тушунда кымбат! «Жарайт» деген жалгыз ооз сөзгө кубанганымдан жүрөгүм атып кетти. Ошондонбу же башкаданбы айтор, жүрөгүмдүн толкуну басыла электе дагы:

– Каракол нече күндүк жер? – деп керексиз жерден сурап койдум. Бул убакта мен кетүүгө ыңтайланып, бир бутумду кайра тартып калган элем. Кожоюн ошо замат жооп бере койбоду. Мен бир бутумду аттаган боюнча жооп күтүп тура калдым. Жаңкы бир топтоп кийин башын көтөрүп, менин кете элегимди эми көргөн кишиче мага карап алып, кайтып ишине кетип:

– Бир жумада жетебиз, – деди.

Мындан мурун кетүү жөнүндө алда кандай болот деп, сары-санаа болуп жүрчү элем. Эми чындап ишке киришмек болдум. Иш чукул. Бул кабарды кечикпей үйдөгүлөргө жеткиздим. Атам тааныбаган бирөөнү эш кылып, жерге тийбей сүйүнүп жүрөм. Шадыкандар эми бизди кетиштен калды деп жүргөн окшойт, аларга бу кабар жайсыз тийип, эми чындап кетериме көздөрү жеткендей болду.

Ошондо кетсе жолдо өлүп калат деп чыны менен бизди аядыбы же кызматыбызга кызыктыбы Шадыкан – дагы баягыдай асылды, бузду, көлдү жамандады, жолдун жан чыдагыс коркунучун айтты, кокус бир жаза тайым болуп, ач талаада жайрап кала турганыбызды да эскертип өттү. Койчу эми, токсон алакет жорук. Мен жедеп көнбөй турганыма көзү жеткен соң:

– Эмесе Беккулду таштап өзүң кет. Аны бөөдө өлтүрүп аласың дегенге токтоду.

Бу жерге келгенде да мен:

– Кетсек экөөбүз тең кетебиз. Өзүм кетпеймин, – деп кесип айттым.

Эртеси болду. Жүрөк алып учат. Соодагер турган короого эки жолу салып-уруп барып келдим. Мындай чыкканда кандай күнгө түшөрүм ойдо жок – ушу жерден эле узап кетсек дегенде, көзүм чачырап, мүнөт сайын кыпылдап күтүп жүрөм. Өмүрлүк тагдырым жалгыз ушул сапар менен чечилчүдөй көрүнөт.

Акыркы барганымда үч жүз ирикти короого камап, санап соконун дөңгөлөгүнөн жасаган кичине арабасын жабдып, жолго чыга тургандай камынып жатышкан экен. Иштин чукул калганына көзүм жетип, ошо жерден Беккулду көздөй жөнөдүм...

... Үйгө бара сала мен:

– Тигилер жөнөп жатат. Биз эми кетели, – дедим.

Эми бир жаңсыл боло турганыбызга көздөрү жеткендей болду. Шадыкан:

– Айткан тилге көнбөй, балалык кылдыңар. Жол тартып бара жатып, кийин жаза тайым бирдеме болуп калсаңар «атаңдын көрү баякынын айтканы келди» деп, бир өкүнөрсүңөр. Жаныңарда жалгыз тыйын каражат жок. Кетсеңер ана, бир аяктай буудай куурутуп койдум. Ошону азык кылып, эптеп кетерсиңер. Андан башка берели десек колубузда жок, – деди да катынына карап:

– Жаңкыны алып бер, – деди.

Жийдекан ордуна туруп, чыгдан жактан куудурап катып калган бир кичине жаман чаначты алып, мага берип жатып:

– Ээленип алган немелерди эмне кыласың? Тим кой, бара берсин. Өз убалы өзүнө...- деп коюп, кайра басып челектен жарма куйду. Чаначтын түбүндө бөлтөйгөн бирдеме жүрөт. Оозу бир кара шоона менен буулган. Биздин азык ушул болсо керек!

Жийдекан жарма куюп бизге сунганы жатканда Шадыкан:

– Талкан чалып бер. Бир жолу тоюп алышсын. Мындан кеткен соң эми буларга ким берер дейсиң, – деди.

Акыркы жарманы ичип, эми туруп бара жатканыбызда:

– Бутуңарга да бирдеме илип албай кеттиңер. Жыңайлак, ташыркайсыңар го. Баргыла эми бечаралар. Жолуңар болсун...- деди Шадыкан, бизди тула боюбузду түгөл карап алып.

– Эчтеме эмес. Жетербиз. Кошкула! – дедим да, мен Беккулду ээрчитип жүрүп кеттим.

Жаңкылар жөнөп калган экен, чаң буркурап калды. Биз кошулуп, эки казак бала – төртөөбүз каптаган көп кой менен батышты карай сапырылып жүрүп бердик...

...Түшкө жакын убакыт бир кырга чыга бергенибизде Каркыра көрүндү. Баягыда казак, кыргыздын байлары, өзбек, ногойлордун соодагерлери дуулдап турган жарманке ушул! Ушундан тартып, тааныш жердин чети көрүнө баштады. Көзүңө алда эмнедей жылуу көрүнүп көңүлгө бир белгисиз кубаныч кирип, жүрөгүң булкат. Бирок, ал кездегидей желекти желбиретип, асманга көтөрүп таштап, мал-жан дебей сансыз тараптан чоргодой куюлуп быкылдап, кайнап жатчу жарманке жок. Бу күндө элинин баары чабылып, шаарын өрттөп, жылас болгон журттай, жымжырт тартып, кур орду гана турат. Жалгыз мыдыр эткен жан жок. Буга менин кабыргам кайышып отурган жок. Ал кездеги Каркыра жүз чабылганы бир тыйын. Ал убакта байлар, соодагерлер калааны кан сасытып, дүнүйөнү чакмак алып, бирөөнүн тегин эмгегинен чардап жырғап жатканда биз өңдөнгөн томаяктар жанын асырай албай, жалгыз эчкини аркандап коюп, көк кылаңгыр сүт ичип отурчубуз. Ал заман жүз чабылсын. Жалгыз гана ошондогу эл өлүп, кырылып жолдо калып отуруп, аягына биз эле калгансып көчтөн адашкан күчүктөй сербейип, береги бир жерде жалгыз экөөбүз келе жатканга арман кылам...

МАМЛЕКЕТ БАШАТЫНДАГЫ ИНСАНДАР

АБДЫКАДЫР ОРОЗБЕКОВ

Абдыкадыр Орозбеков (1889, Фергана облусу, Маргалаң уезди, Охна кыштагы – 1938) – мамлекеттик, саясий ишмер. Кыргызстанда совет бийлигин орнотуу жана чыңдоо үчүн күрөшкөн. Кыргыз АССР Борбордук аткаруу комитетинин төрагасы (1927-37). 1909-16-жылдары

наабайканада жалданып иштеген. 1916-жылы көтөрүлүштүн башталышына жигердүү катышкан. 1917-жылы Анжиян шаарындагы нан бышыруучу ишкананын жумушчуларынын кыймылына жетекчилик кылган; мастерлердин жана кызматчылардын Фергана профсоюз башкармасынын мүчөсү болгон.

Совет бийлиги орногондон кийин, Кызыл Гвардия кошуунунун командири болуп туруп, Фергана шаарынын ишканаларын, шаардын чет-жакаларында коргонууну уюштурган. 1919-23-жылдары Чимион жана Вуадил райондук революциячыл комитеттин, Мархамат райондук комитетинин төрагасы, Маргалаң уездик аткаруу комитетинин президиумунун мүчөсү. 1924-25-жылдары Ош округдук революциячыл комитеттин жер бөлүштүрүү бөлүмүнүн башчысы, 1925-жылдан РКП(б)нын округдук комитетинин жооптуу катчысы.

Кыргыз Автономия облусунун облустук аткаруу комитетинин 1-плenumунда Облустук аткаруу комитетинин Президиумунун төрагалыгына шайланган. 1937-жылы репрессияга кабылып, атылып кеткен. 1956-жылы реабилитацияланган. Түркстан республикасынын Алтын белгиси, Эмгек Кызыл Туу ордени жана ысымы жазылган курал менен сыйланган. Анын ысымы менен Кадам-Жай районундагы Охна кыштагы, Бишкектеги көчө аталган.

ЖУСУП АБДРАХМАНОВ

Жусуп Абдрахманов (1901, Күңгөй-Ак-Суу болушу, Чиркей кыштоосу, азыркы Ысык-Көл району, Жаркымбаев айылы – 1938, Бишкек, сөөгү 1991-жылы Ата-Бейит көрүстөнүнө коюлган) – саясий жана мамлекеттик ишмер; эл тарыхын изилдөөчү. 1911-16-жылдары Сазанов (азыркы Ананьев) айылындагы үч жылдык орус-жергиликтүү мектебинде, Кара-Кол шаарындагы жогорку башталгыч окуу жайында окуган. 1916-жылкы үркүндө эл менен кошо Кытайга качып, 1917-жылы кайтып келген. 1918-жылы кызыл гвардиячылардын катарына кирген жана Жети-Сууда совет бийлигин чыңдоого катышкан. 1919-жылы Верный (Алматы) шаарында командирлик курста окуган. 1919-жылы РКСМ Түркстан бюросунун президиумунун жана РКСМдин Жети-Суу облустук уюштуруу бюросунун мүчөлүгүнө шайланган. 1920-жылы

Москвада өткөн РКСМдин 3-съездинин делегаты болуп, В.И. Ленин менен сүйлөшүп, пикир алышкан. 1920-24-жылдары партиялык жооптуу кызматтарда, 1924-жылы мартта Түркстан АССРнин Кара-Кыргыз автономиялуу облусунун облустук партбюросунун жооптуу катчысы болуп бекитилген. 1925-жылы майдан РКП (б) БКнын Орто Азия бюросунун уюштуруу бөлүмүнүн башчысынын орун басары, августтан Москвада РКП (б) БКнын аппаратында инструктор. 1926-жылы октябрда Кыргызстанга келип, облустук аткаруу комитетинин 1-орун басары, 1927-жылы марттан РСФСР БАКтын мүчөсүнүн, андан кийин Бүткүл союздук БАКтын жана РКП(б) БКнын Орто Азия бюросунун мүчөлүгүнө кандидат, 1933-жылы сентябрдан компартияга каршы аракеттенген деген жалаа

менен ишинен бошотулуп, партиянын катарынан чыгарылган. Андан кийин Ортоңку Волга крайынын мал чарба башкармалыгынын башчысынын орун басары, 1935-жылдан Оренбург облустук аткаруу комитетинин жер бөлүмүнүн башчысынын мал чарбачылык боюнча орун басары болуп иштеген. 1937-жылы 10-июнда Ж.Абдрахманов контрреволюциячыл Алаш-Ордо уюмунун катышуучусу деген жалаа менен камакка алынган. 1938-жылы 5-ноябрда атылган. 1958-жылы акталган.

Ж. Абдрахманов өз элинин тарыхын изилдөөчү катары республиканын тарых илиминин өнүгүшүнүн башатында турат. Анын республиканын тарыхы боюнча алгачкы эмгеги 1928-жылы «Кыргызстан» деген ат менен жарык көргөн. 1916-жылкы көтөрүлүш жөнүндө чындык жана акыйкат өңүтүнөн жазылган «Күндөлүгү» ж.б. китептери белгилүү. Анын ысымы менен Ысык-Көл районундагы айыл кеңеши (мурдагы Таштак айыл кеңеши), Бишкек шаарынын бир көчөсү аталган. Туулган айылына жана Кара-Кол шаарында эстелиги тургузулган.

ТӨРӨКУЛ АЙТМАТОВ

(1903–1938)

Төрөкул Айтматов көрүнүктүү советтик жана партиялык кызматкер, социалисттик кайра курууларды ишке ашырууда улуу Октябрьдин жеңиштерин бекемдөөдө зор салым кошкон. Кыргыз обком партиясынын экинчи катчысы. 1903-жылы Сырдарья областынын Олуя-Ата уездиндеги Күркүрөө болуштугунун азыркы Шекер айылындагы кедей-дыйкандын үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Алгач мусулман мектебинде окуган (1917-ж). 1920-1921-жылдары болуштук ревкомдун Грозный кыштагындагы кедейлер уюмунун катчысы болуп иштеген. 1921-1924-жылдары Москвадагы Чыгыш эмгекчилеринин коммунисттик университетинде окуган. Комсомолдун катарына 1921-жылы өтсө, эки жылдан кийин Коммунисттик партиянын мүчөлүгүнө кабыл алынган. Ушундан кийин партиялык кызматтарда иштей баштаган. 1925-1926-жылдары ВКП(б) Кыргыз обкомунун пропаганда жана агитация бөлүмүнүн башчысынын орун басары жана башчысы болгон. 1926-1927-жылдары Каракол парткомунун жооптуу катчысы, 1929-жылга чейин Нарын округдук комитетинин, Жалал-Абат кантондук комитетинин катчысы, 1929-1931-жылдары Кыргыз АССРинин өнөр жай, соода эл комиссары жана эл чарбасынын борбордук кеңешинин төрагасы болуп иштеген. 1927-жылы ноябрда областтык төртүнчү партиялык

конференцияда Төрөкул Айтматов ВКП(б)нын Кыргыз обкомунун мүчөлүгүнө шайланган. 1931-1933-жылдары ВКП(б)нын Араван-Буура райкомунун биринчи пленумунда обком партиянын экинчи катчылыгына шайланган. Т. Айтматов 1935-жылы Москвада СССР БАКнын алдындагы Марксизм-Ленинизм жогорку курстарында окуган. Бир жылдан кийин Москвадагы Кызыл Профессура институтунун угуучусу болуп калган. Партиялык кызматкер Төрөкул Айтматов эне тилинен тышкары орус жана өзбек тилдеринде эркин сүйлөп, жаза алган.

1926-жылы кыргыз элинин жазуусун араб алфавитинен латын алфавитине өткөрүү жөнүндө маселе коюлуп, 2-апрелде Кыргыз обкомунун пропаганда жана агитация бөлүмүндө Т. Айтматовдун демилгеси менен талкууланган. Ал Кыргызстандын басма сөз органдарынын уюштуруучуларынын демилгечилеринин бири болгон. 1926-жылы 12-апрелде «Эркин Тоо» газетасына Т. Айтматовдун, К. Тыныстановдун, А. Байышевдин, Ж. Турусбековдун кыргыз тилинде журнал басып чыгаруу үчүн фондду түзүү демилгеси менен «Биздин басма сөздү өнүктүрүү үчүн» деген темада кайрылуу жарыялашкан. Ушундан кийин «Кызыл Кыргызстан» аттуу китеп Улуу Октябрь социалисттик революциясынын он жылдыгына карата кыргыз тилинде жүз нускада басылып чыгарылган. Бул китепте элге билим берүү, аялдар кыймылы, экономикалык жана социалдык өнүгүү, комсомол жана башка материалдар камтылган. Китептин котормосун Төрөкул Айтматов ишке ашырган. Ал Кыргызстандын түштүгүндө жер, суу реформасын жүргүзүүгө активдүү катышкан. Мектеп окуучуларын окутуу ишиндеги кемчиликтерин ачык айтып, даярдыгы бар мугалимдер менен мектептерди камсыз кылууга көңүл бурган. Анын демилгеси жана түздөн-түз катышуусу менен жалпы жана башталгыч билим берүүгө балдарды тартуу көбөйгөн. Элдин сабаттуулугу 50%га жеткен. Ал областтык, партиялык уюмду идеялык жактан уюштуруп чыңдоого, областта элге билим берүүнү, маданиятты өнүктүрүүгө көп күч-аракет жумшаган. Т. Айтматов партиянын обкомунун экинчи катчысы болуп туруп, ВЛКСМдин Кыргыз обкомунун ишине да жетекчилик кылган. 1937-жылы 1-декабрда Т. Айтматов НКВД тарабынан камакка алынып, Фрунзедеги шаардык түрмөдө отурган. Анда ал Социал-Туран партиясына, буржуазиялык улутчулдукка таандык болгон жана Ж. Абдрахманов менен да байланышта болгон деп күнөөлөнгөн. 30-декабрда Москвада Дзержинский райкому Т. Айтматовду партиядан чыгарган. Аскер коллегиясы аны 1938-жылы 5-ноябрда соттоп, ал атылган. Төрөкул Айтматов чыгармачылык күч-кубаты толуп турган кезинде, 35 жашында өмүрү кыйылган. 1957-жылы 15-июнда акталган. 1991-жылы августта Чоң-Ташта анын сөөгү кайрадан көмүлгөн.

Р. Айтматованын «Тарыхтын актай барактары» китебинен үзүндү

1991-жылы Бишкекке жакын жайгашкан «Чоң-Таш» өрөөнүндө адамдардын массалык түрдө көмүлгөн жери табылып, алар XXкылымдын 30-жылдарындагы сталиндик репрессиянын жазыксыз курмандыктары экендиги аныкталды. Бул жалпы көрүстөндү казуу учурунда төрт кишинин документи (айыптоо корутундулары) табылды. Алардын бири биздин атабыз Төрөкул Айтматовдун айыптоо кагазы экен. Албетте, бул окуя биздин үй-бүлөнүн тагдырындагы чоң бурулуш болду. Биз атабыздын көмүлгөн жерин эми такыр таба албайбыз го деген тагдырга баш ийип калганбыз. Өзү жөнүндө айыптоо кагазын атам атылаар алдында атайын төш чөнтөгүнө салып койгон сыяктуу болуп сезилет. Кийин, жарым кылым өткөн соң бул документ 1937-жылдын ноябрындагы болгон трагедияны далилдеп берерин билген сыяктанат...

«Ата-Бейит» – Чоң-Таш трагедиясы

Совет мезгилинде Фрунзе шаарына жакын жерде «Чоң-Таш» деген спорттук-лыжалык база бар эле. Ал шаардыктардын эң жакшы көргөн эс алуу жайы болчу... Дем алыш күндөрү келген эл бул жерде быкпырдай кайначу. Такыр айласы кеткендер машиненин шиналарына отуруп

алып деле тайгаланып ойной беришчү. Алардын көбү, айрыкча кийинки муун 30-жылдарда бул жерде Кыргыз Республикасынын НКВДсынын дачасы же эс алуу үйү болгонун билишпейт эле.

1890-жылы Чоң-Таштын коксуларынын биринде кичинекей эки кабаттуу кыш заводу курулган. Элдин айтымында анын ээси ошол мезгилдеги ири өнөр жайчы, кошуна айыл воронцовкалык Никольский деген болгон. ...кийин кыш бышыруучу заводдун жанында НКВДнын эс алуу үйү пайда болот. Кызматкерлер үчүн эки узунунан кеткен имарат, начальниктер үчүн өзүнчө кооз үйлөр, дачаны тейлеген адамдар үчүн чакан үйлөр, чарбалык максаттагы майда имараттарды да салышат.

1937-1938-жылдары Кыргыз ССРинин Ички иштер комиссары болуп Москвадан Н.И. Ежов жиберген И.П. Лоцманов дайындалат.

Дачада ашкана болгон, анда шеф-повар болуп перс улутундагы эркек киши иштеген. Лоцманов аны чыгыштын даамдуу, калемпир, мурч кошулган татымалдуу тамактары үчүн абдан баалаган. Комиссар кымызды да жакшы көргөн. Ошондуктан, жыл бою дачада бээ кармап, анын сүтүн жана кымызын даярдап турушкан. Дачага жакын айылдардын тургуну Абыкан Кыдыралиев 1932-1939-жылдары чарба иштерин жүргүзүү менен кароолчулук да кылган. Дачадагы кичинекей үйлөрдүн биринде анын үй-бүлөсү жашаган. Балдарынын эң улуусу кызы – Бүбүра эле. Ал өтө зирек, шок кыз болгон. Бүбүра дем алыш күндөрү НКВДнын кызматкерлери үй-бүлө, бала-чакалары менен эс алганы келгенде абдан кубанчу. Кыз балдар менен ойногонду жакшы көргөн. Жашынмак ойногондо аны табуу шаардан келген балдарга кыйын эле. Анткени ал кыш заводдун кычык-кучук жерлерин жакшы билгендиктен, ошол жакка барып бекем жашынып алчу. Аны көпкө издеп, араң табышчу. Кээде Бүбүра тепкич менен экинчи кабатка көтөрүлүп, андан заводдун чатырына чейин чыгып, мордун жанына бекинип ала турган.

...1938-жылы кыш эрте түшүп, катуу болду. Ноябрьдан эле аяз башталды. Бир күнү атасы үйгө кабагы бүркөө келди да, бул жерден убактылуу кетише тургандыгын билдирди.

– Кашка-Суу кыштагындагы досумдукуна жашап турабыз. Балдардын каникулу бүткөндө келебиз. Муну уккан Абыкандын аялы чочуп кетти:

– Күндүн суугу бул болсо, алардын тар үйүнө, анын үстүнө быйыл отундары да аз деп жатышты эле, эмнеге барабыз?

– Бул начальниктин буйругу, биерде эч ким калбашы керек. Мен болсо качан чакырган убакта эки-үч күндө бир келип-кетипмал-келди карап турам. Эртең менен кетишибиз керек... 1938-жылдын 4-ноябрында таң эртең Кыдыралиевдердин үй-бүлөсү арабага түшүп Кашка-Сууга жөнөп кетишти.

«Эл душмандары» аталгандарды репрессиялоо СССРде 20-50-жылдар аралыгында болгон. 1937-38-жылдары Москвада өткөн СССР ВКП(б) БКнын февраль-март Пленумунан кийин репрессия андан бетер күчөгөн. Пленумда И.В. Сталин «Партиялык иштин кемчиликтери жана троцкисттерди жана башка эки жүздүүлөрдү жок кылуу тууралуу» деген аталышта доклад жасаган. Докладдын негизги идеясы – СССРде социализмди куруу канчалык ийгилик менен ишке ашса, ошончолук тап күрөшү курчуйт. Мезгил өткөн сайын «эл душмандары» азайбайт, ошондуктан репрессия да күчөш керек дегенди билдирет. Өлкөдө бирин-бири аңдуучулук, шектенүү, жек көрүү атмосферасы орун алат, мамлекет тарабынан баканооздук колдоого алынат. Москвада өткөн жыйындан кийин мындай иш-чаралар Советтер Союзунун башка республикаларында да өткөрүлө баштайт.

1937-жылдын 25-27-мартында Фрунзеде Кыргыз обком партиясынын Пленуму өтүп, ал февраль-март Пленумунун жыйынтыктарын талкууга алган. Бул ошол кездеги ички иштер комиссары Лоцмановго дагы да көбүрөөк эрк берип койду. Ансыз да ал буга чейин эле өлкөнүн жетекчи кызматкерлерин эл душмандарына карата либералдык мамиле жасап жатасыңар деп

күнөөлөп, алардын кадырын кетирип жаткан. Республикада жогорку кызматтагы инсандар гана эмес, окумуштуулар, интеллигенциянын өкүлдөрү, катардагы адамдар камала баштады. Буга карабастан, Москвадагы жетекчилик Кыргызстандагы коммунисттердин катарын тазалоо жана «эл душмандарын», буржуазиялык улутчулдарды табуу боюнча өтүп жаткан процесстерге канааттанган эмес. Бул жөнүндө «Правда» гезитине удаа чыккан эки макалада Кыргызстандын партиялык уюмдары сынга алынат. 1937-жылы 30-августта гезиттин атайын кабарчысы В. Овчаровдун «Буржуазиялык улутчулдар» деген макаласы жарык көргөн. Мында Кыргызстандын көрүнүктүү партиялык жетекчилери «улутчул» деп айыпталган. Бул макалага жооп кылып 1937-жылдын 5-сентябрындагы Кыргызстандын КП(б) БКсы бир катар жооптуу жетекчилерди кызматынан бошотот. Удаа эле 13-сентябрда В. Ходаковдун «Кыргызстандын КП(б) БКсынын чирик саясаты» деген макаласы чыгат. Макалада республиканын жетекчи кызматкерлерине контрреволюциялык элементтерди табууга жана өлкөнүн өнүгүүсүнө тоскоол болгон «эл душмандарына», «буржуазиялык улутчулдардын» тонун кийип алды деген жалаа жабылып, аты-жөндөрү да айтылат. Алардын арасында биздин атабыз Төрөкул Айтматов да бар эле.

Ал убакта «Правдага» чыккан материалдардын баары кынтыксыз чындык жана ал Борбордук Комитеттин же жогорку рангдагы партиялык жетекчилердин көрсөтмөсү катары кабыл алынчу. Ошондуктан, бул гезитте сынга кабылган адам сөзсүз кызматтан четтетилчү, же камакка алынчу.

Жапырт камакка алуу башталды... Фрунзенин түрмөсү камалгандарга толуп кетти... Алардын ичинде белгилүү адамдар көп эле: кызматынан алынган өлкө жетекчилери, саясатчылар, окумуштуулар, маданияттын ишмерлери. Баарынан да жаманы алар жыл ичинде жан чыдагыс кыйноолорго, уруп-согууларга кириптер болушкан. Москвага жагыш үчүн ушул камалгандардын маселесин токтоосуз чечүү зарыл эле. Экинчи жагынан мынча көп адамды, болгондо да элдин каймактарын бир учурда жан адамга билдирбей жок кылуу керек...

Чоң-Арык, Жал, Орок, Воронцовка айылдарынын тегерек-четтеринен өлүктөрдү жашыруу максатында жер карала баштайт. Бирок булардын баары корголбогон аймак, жергиликтүү эл малын жаят. Чабандардын иттери, же адашып көрүстөнгө барып калган кимдир бирөө сырды ачып коюшу мүмкүн... Ошондо НКВД кызматкерлери өздөрүнүн дачасындагы иштебей калган кыш заводун эстешет. Сонун идея! Көр казып отурушпайт, кыш бышыруучу камера көп өлүктү көөмп койгонго даяр чуңкур... Эң башкысы бул жердин айлана-тегереги алаканга салып койгондой баары көрүнүп турат, анын үстүнө кайтарылуучу участок, чоочун бирөө басып келе албайт. Мындай «каргыш тийген жерге» эч ким малын жайбайт. Анткени бул аймакка кокус кирип келген мал ээсинен тартип бузган катары тартылып алынат. Аны эл билет, демек, бул ишти эч ким көрбөйт да, билбей да калат.

1938-жылдын ноябрь айынын баш чени...

СССРдин Жогорку Сотунун Аскер коллегиясынын көчмө сессиясынын жашыруун жыйынын өткөрүү үчүн Москвадан Фрунзеге курамы Алексеев, Зайцев жана Батнерден турган аскер юристтеринин атайын бригадасы келет. 1938-жылдын 5-ноябрынан 8-ноябрына чейин бул бригада 40 адамга, болгондо да Кремлге жакпаган Кыргызстандын жетекчи кызматкерлерине өлүм жазасына өкүм чыгарышат. Мындан тышкары «двойкалар» жана «тройкалар»¹(30-жылдардын 2-жарымында нормативдик актылардын негизинде жогорку партиялык, советтик жетекчиликтин санкциясы менен соттон тышкары жаза берүүчү НКВДнын астындагы ведомстволор / «тройкалар», «өзгөчө тройкалар» / жана ведомстволор аралык соттон тышкары жаза берүүчү органдар / «двойкалар» деп аталган – НКВД Комиссиясы жана СССРдин прокурору) да иштеп жатышты. Алар негизсиз эле репрессияга кабылып, камалган мугалимдер, артелчилер, өтүкчүлөр, колхозчулар, завод, фабрикаларда иштеген жумушчулар,

базарда соода кылгандар... Камалгандардын баардыгы болуп 137 адам²(НКВД протоколуна тиркелген тизмеде 1938-жылдын 5-8-ноябрларында өлүм жазасына өкүм чыгарылган 137 адамдын фамилиясы келтирилген, бирок казуу учурунда 138 баш сөөк чыккан. 138-баш сөөк кимдики экендиги азырга чейин белгисиз. Табылган буюмдардын арасында 36-өлчөмдөгү аялдын бут кийими да болгон, бир баш сөөк 49 жаш курактагы аялдыкы экени аныкталган. Бул кокустан көрүп калып, көзү тазаланган күбө болсо керек деген божомол бар)өлүм жазасына тартылат.

1938-жылдын 7-ноябры Улуу Октябрь социалисттик революциясынын 21 жылдыгы эле. Демек, өкүм чыгарган адамдар ал күнү эс алып майрамдашы керек эле. Ал түгүл Лоцмановго окшогондор трибунага чыгып, кол булгалап, параддан өтүп бараткан эмгекчилерди куттукташкан. Ошон үчүн даярдап койгон өлүктөрдү дагы бир күн түрмөнүн короосунда кармашкан. Ал эми эртеси, 8-ноябрда өлгөндөрдүн сөөгүн жүк машинелерге жүктөп, түрмөнүн короосунан (азыркы Логвиненко жана Токтогул көчөлөрүнүн кесилиши) Чоң-Ташты көздөй алып кетишет. Өлүк жүктөлгөн машинелер аралап өтө турган Чоң-Арык, Воронцовка айылдарына кароолдор коюлган. Бул айылдын тургундарына ушул күнү эшикке чыкпагыла деген буйрук берилген. Тыюу салганга карабай алар тизип койгон тезектеринин, отундарынын арасынан, эшиктин кычыгынан шыкаалашып, эмне болуп жатканын билгенге аракет кылышат. Жергиликтүү эл ичинде Кыргызстандын мыкты уулдарын өлтүрүп, Чоң-Ташка көмүү үчүн алып кетишти деген каңшаар тарайт.

Абыкан чакырган учурда дачага келип мал-келди карап, чарбага көз салып кетип турду. Үйүнө келгенде дайым кабагы бүркөө, басынган абалда келчү. Эч кимдин суроосуна жооп кайтарбай, көргөн-бакканын эч ким менен бөлүшпөгөн... Бир ай өтүп өтпөй анын үй-бүлөсү кайра кайтып келе турган болот. Жөнөп жатып Абыкан аялына жана балдарына катуу эскертти:

– Барганда ар кай өзгөрүүлөр болушу мүмкүн. Силер эч нерсе болбогондой, мурункудай эле жүрө бергиле. Эч кимден эч нерсе сурабагыла.

Чоң-Ташка жакындаганда эле Бүбүра кыш заводунун ордунда дөбөчө туруп калганын байкайт. Бала да, атасынын эртең менен эскерткенине карабастан:

– Ата, завод кана? – деп сурайт, таң калып.

– Кызым, завод жок! Эч нерсе сурабагыла дебедим беле. Бирөөңөр эле шек алдырсаңар, анда мен баш болуп, бүт баарыбыз өлөбүз. Ошону каалайсыңарбы?..

Түнкүсүн дөбөдө иттер чогулуп келип улугандарын, ал эми айлуу түндөрдө андан жарык (сөөктүн газынын айдын нурунда люминисценцияланганы) чыкканын көрүшөт. Ошондой мезгилдерде Абыкан бекинип барып куран окуп келип, ыйлаганын, деги эле анын кулк мүнөзүнүн өзгөргөнүн үй-бүлөсү байкайт. Анан жаз келгенде дөбөчөдөн жанына адам жолой алгыс жыттар чыккан...

Бул жерде бир сыр бар экенин сезген Бүбүра атасынан болуп жаткан кубулуштардын себептерин сурай берет, бирок атасы баягыдай эле эч нерсе айталчу эмес.

Ошентип арадан 35 жыл өтөт...

1973-жылы Абыкан Кыдыралиев өлүм алдында жатып, кызы Бүбүраны чакырып алып, сталиндик репрессиянын курмандыктары көмүлгөн жерди эч кимге айтпай же көрсөтпөй кетип баратканына өкүнгөнүн айтат:

– Кызым, ал жерди сен гана билесиң... Заман өзгөрөр, ошондо жазыксыз шейит кеткендердин бала-чакасына, коомчулукка билдирип айт. Менин мойнумда карыз болуп калбасын, сага тапшырдым... Баягы сен билген дөбөнүн астында кыргыздын мыкты уулдары көмүлгөн. Алардын баары бир чуңкурда жатышат. Өмүр бою көкүрөгүмдү ушул нерсе өйүп жүрдү. Менин аманатымды аткарып кой, сенден суранам...

ИСХАК РАЗЗАКОВ

*«Коом деген сени менен мен. Сен ак болсоң,
Мен ак болсом коом да таза болот...»*

Исхак Раззаков 1910-жылы Баткен облусуна караштуу Лейлек районунун Хоросон кыштагында жарык дүйнөгө келген. Өзүнүн туулган жери жөнүндө мындай деп эскерет: «Хоросан... Чакан капчыгайдын ичинде бири-бирине жабышып, ылай менен чампаланып салынган көчөсү жок 30-40 жапма тамдар. Бир дагы багы жок бул үйлөрдөн 2-3 км аралыктагы жалгыз булак, ар бир үйдө сөзсүз бирден эшек, 2-4 чоподон жасалган кумуралар болоор эле. Балдар кумураларды жүктөп, эшекти минип алып булакка жөнөшөт...

Хоросанда кыргыздын Кызыл-Аяк уруусу жашаган. Бул уруу болгону 400-500 адамдан тургандыктан, аз, чакан калктын кылган жумушу мал чарбачылык эле. Жеке чарбачылык менен жашагандар деле болбосо керек, анткени көпчүлүк эл эки казынын алдында иштешкен.

Эл өтө кедей, караңгы, жалтак болгон. Мына ушундай чөйрөдө менин чоң атам Берк Мухаммед, атам Раззак, чоң энем Сара, энем Жамбил жашап өтүшкөн. Энем үч жашымда безгектен каза болуптур. Мен энемдин турпатын да көз алдыма келтирип, элестете албайм (бул саптарды 67 жашымда жаздым), энемди эстей албагандыктан, көзүмө жаш тегеренет...

Мына ушул айылда элдин болочок башчысы, мамлекеттик жана саясий ишмер төрөлгөн. 8 жашында жетим калып, Ходжентшаарындагы балдар үйүнө туш болуп, билим алууга көп көңүл бурат. Аз убакыттын ичинде сабатсыздыгын жоюп, орус тилин үйрөнөт. «Ошол убакта мен абдан көп окучумун, колума тийгендин баарын окучумун, орус, таджик, өзбек тилдеринде. Орус тилинде окуу, жазуу, сүйлөө менин чоң кыялым болчу. Бир жылдын ичинде эле мен көп нерсеге жетиштим, менин алдымда чоң дүйнө ачылып, болуп көрбөгөндөй кубанычка бөлөндүм» - деп эскерет кийинчерээк.

Анын билимге кызыкканын байкаган балдар үйүнүн жетекчилиги аны Ташкендеги мектеп-интернатка жөнөтөт. Окуусун аяктагандан кийин, Сталин атындагы педагогикалык техникумга тапшырып, аяктаган соң, ошол эле техникумга коом таануу сабагынан мугалим болуп калтырылат. Ал эми жогорку билимин болсо Москвадан мамплан (пландоо) институтунан (1936) алган. Окуусун бүтүп, Өзбекстанга келип, эмгек жолун мампландын отун бөлүмүн жетектөөдөн баштаган.

1945-50-жылдары Кыргыз ССР Министрлер Советинин төрагасы. Ташкендеги педагогикалык техникумун (1931) 1936-38-жылдары Өзбек ССР эл агартуу комиссары, Өзбек ССР эл Комиссарлар Советинин төрагасынын орун басары. 1944-45-жылдары Өзбекстан КП БКнын пропаганда жана агитация боюнча катчысы. 1950-жылы Кыргызстан КП БКнын биринчи катчылыгына көтөрүлүп, республиканын партиялык уюмун жетектей баштаган.

И. Раззаковдун жетекчилиги астында көптөгөн чоң өнөр жай объектилери, совхоз, колхоздор курулуп, 1953-жылы союздагы эң оор тоолуу аймактагы Фрунзе-Ош авто жолу курула баштаган. Республикада оор өнөр жайы гана эмес айыл чарбасында да ири жетишкендиктер болгон. Буга мисал 1956-жылы айыл чарбасындагы ири жетишкендиктер үчүн Кыргыз ССРи биринчи жолу Ленин ордени менен сыйланган.

И. Раззаков билим берүү тармагынын да өнүгүшүнө өбөлгө түзгөн. Мектептердин саны өскөн, орус тилдүү мектептерде кыргыз тили окутула баштаган. Жетекчинин демилгеси менен 1957-жылдан баштап республикадагы 80 миңге жакын окуучуларга бекер ысык тамак берүү уюштурулган.

Ошондой эле, ал жетекчиликте турганда «Кадр бардыгын чечет» деген ураан алдында өз кесибин мыкты билген билимдүү кадрларды даярдоого чоң көңүл бөлүнүп, натыйжада 1960-жылы республикада 8 жогорку окуу жайы жана 27 техникум, аларда окуган студенттердин саны 40 миңге чейин жеткен. Раззаковдун түздөн-түз катышы менен 1954-жылы Илимдер Академиясы ачылып, Кыргызстандын жаш окумуштууларынын өсүп өнүгүшүнө өбөлгө түзүлгөн.

Кыргыз тарыхына да көңүл бөлүнүп, 1956-жылы ири окумуштуулар катышкан кыргыз элинин этногенези жөнүндө илимий конференция болгон. Маданият тармагы да болуп көрбөгөндөй өсүш жолунда болгон. Анын айкын мисалы, 1958-жылы октябрь айында Москва шаарында кыргыз маданий ишмерлеринин декадасы болуп, Совет эли кыргыз элинин ири маданияты менен таанышкан.

1961-жылы августтан СССР мамлекеттик экономикалык советинин мүчөсү, тамак-аш өнөр жай бөлүмүнүн начальниги. 1965-67-жылдары СССР мамлекеттик пландоо комитетинин аппаратында иштеген. 1952-61-жылдары КПСС БКнын мүчөсү, 1946-66-жылдары СССР Жогорку Советинин депутаты. Бирок, И. Раззаковдун эли үчүн өзгөчөлөнгөн ишмердүүлүгү, элине болгон камкордугу Москвадагы жетекчилерге жаккан эмес. Ар кандай куру шылтоолор, далили жок фактыларга таянып, 1961-жылы 9-майда Исхак Раззаковду кызматынан бошотушкан. Ошол эле жылы ал үй-бүлөсү менен Москвага көчүрүлгөн. И. Раззаков 1965-жылга чейин СССРдин экономикалык кеңешинин тамак-аш бөлүмүнүн башчысы, 1965-1967-жылдары СССРдин мамлекеттик планынын бөлүм башчысы болуп иштеп, ден-соолугуна байланыштуу 57 жаш курагында пенсияга чыккан. Өмүрүнүн акырында Москвада жашаган 18 жыл ичинде Кыргызстанга бир ирет, аз гана убакытка келип кеткен. «Кагылайын туулган жер, сен менин эрте жетим калганымды, чоочун жерлерде тентигенимди, акыры өзүңдү тапканымды билесиң. Өзүң үчүн колдон келгенди, болгон күчүмдү аябадым, кээде ойдогудай болбой калса, кечир мени, туулган жер! Кайрадан өзүңдү көрөөлөмбү?! Качан? – деп, акыркы жолу туулган жеринин топурагын жыттап, коштошкон.

1979-жылы 19-мартта кыргыз элинин улуу уулу Исхак Раззаков дүйнөдөн кайтып, Москвадагы Кунцев мүрзөсүнө коюлган. Ал эми 2000-жылы 1-июнда Исхак Раззаковдун сөөгү Кыргызстанга алынып келинип, бардык жөрөлгөсү менен коюлган.

Исхак Раззаков Кыргызстандын тарыхында анын мамлекеттүүлүгүнүн, экономикасынын, илим жана маданиятынын өнүгүшү үчүн зор салым кошкон көрүнүктүү ишмер катары өз ордун ээледі. Анын жаркын элеси биздин жүрөгүбүздө түбөлүккө кала берет.

Замандаштарынын эскерүүлөрү

«Бул бир башкача, өзгөчө, таң калаарлык адамдын турпатынан түпкү маданияттуулук, эбегейсиз сезимталдык, адамдарга, алардын жан дүйнөсүнө, эңсөө-үмүттөрүнө болгон камкордук сезилип турар эле»

К. Качкеев

«Такалсаң да түпкүрүнө туюктун,
Такыр элди келгениң жок унуткуң...
Кагып жүрдү «Кыргызым» - деп жүрөгүң,
Качан болсо камын ойлоп улуттун.
Эл сыйлады, элди сен да сыйладың,
Ээн жерде элинди эстеп ыйладың,

Көйгөй тартып: «Элим кантээр экен?» - деп,
Көз жумаарда элди гана кыйбадың.

С. Жусуев

«Бул адам – өзүнүн мүнөзү, билимдүүлүгү, маданияты, иш билгилиги менен башкалардан айырмаланган бөтөнчө адам. Кыргыз туугандар, ушундай жетекчинер, жол башчыңар бар бактылуу эл экенсиңер. Бирок, анын кадыр-баркын ар качан баалай билүү силер үчүн кандай болоор экен...»

М. Ауэзов

«Менде жакшы мүнөз, сапат, жөрөлгө болсо, анын бардыгын Исхак Раззаковдон үйрөнгөм».

К. Кондучалова

ТАПШЫРМА:

1. Тексттин мазмунун айтып бергиле.
2. Өтүлгөн тема боюнча эссе жазып келгиле.

БИЛИМ – АКЫЛ КЕНЧИ

Ж. БАЛАСАГЫН «КУТ АЛЧУ БИЛИМ»

*Тирүүлөрдүн баарынан Кудай улуу,
Бир өзүнө татыктуу урмат кылуу.*

Ж. Баласагын

Жусуп Баласагын (Баласагуни), Жусуп Хасс Хажип (Йусуф Хâс Хажиб) – XI кылымда жашаган ойчул, окумуштуу, мамлекеттик ишмер. Ал жалпы түрк калктарынын, анын ичинде кыргыздардын сыймыгы.

Ал тууралуу жетишээрлик так маалыматтар болбосо да, биз анын «Кутадгу билиг» эмгегине, проза жана поэзия түрүндө кошумчаланып жазылган кириш сөздөргө, ошондой эле аталган эмгегинде өзү тууралуу айрым эскерген ыр саптарына таяна турган болсок, болжол менен 1015-1019-жылдардын аралыгында Чүй боорундагы Баласагун шаарында туулган. 1070-жылдардан кийин пайгамбар жашынан өтүп каза болгон, бирок так эмес. Анын сөөгү Кашкар шаарынын түштүгүндөгү Пайнап деген жерге коюлган.

Орто кылымга таандык Баласагын шаары Караханиддердин борбору болуп, бул шаар тууралуу алгачкы маалыматты берген араб автору аль-Мукаддасинин айтымында аталган шаар башка шаарлардан чондугу жана калкынын көптүгү менен айырмаланып турган. В.В. Бартольд, А.Н. Бернштам сыяктуу бир катар илимпоздордун маалыматтарына жана археологиялык табылгаларга таянып, байыркы Баласагун шаары азыркы Токмок шаарынан анча алыс эмес Бурананын аймагында болгон деген тыянакка келишкен.

Орто кылым мезгили чыгыш элдери үчүн өзгөчө мааниге ээ. Бул мезгил ар кандай элдин ар кыл маданияты, руханий мурастары өз ара тогошкон кез болуп, аль-Кинди, аль-Фараби, Ибн Сина, Бируни, Ибн Рушд сыяктуу улуу ойчулдар, философтор жана таланты менен дүйнөнү тамшандырган Фирдауси, Рудаки, Омар Хаям, Алишер Навои, Жусуп Баласагын өндүү алп акындардын баалуу эмгектери жазылган мезгил.

Жалпы Орто Азия элдеринин улуу акыны, илимпоз, ойчул Ж. Баласагын коомдук жана табият таануу илимдеринен маалыматы бар билимдүү инсан болгон. Ал баштапкы билимди өзү туулуп өскөн жерден алган, ал эми жогорку билимди болсо башка окумуштуулар сыяктуу эле, ошол мезгилдеги бардык түрк элдеринин маданий борбору болгон Кашкар шаарындагы Сажийа медресесинен алган.

Ал арап, перс тилдерин терең өздөштүрүп, философиялык мүнөздөгү илимий эмгектер менен кенен таанышуунун негизинде системалуу түрдө ар тараптуу билимге (философия, теология, поэзия, саясат, шахмат искусствосу, астрономия, геометрия, арифметика, табият таануу ж.б.) ээ болгон.

Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» – «Кут билими (же Куттуу бийлик)» аттуу дидактикалык-философиялык дастанын 1069-1970-жылы элүү жаштан өтүп калган кезде Баласагын шаарында баштап, Кашкар шаарында жазып бүткөн. Көлөмү 6645 ыр сабынан турган бул чыгармасын Караханиддер дөөлөтүнүн улуу каганы Сулайман Арслан Хакан оглу Тавгач Улуг Бугра-ханга тартуулап, ал үчүн хан сарайындагы өзгөчө даанышман, кеңешчи «Хас Хажиб» –мындайча айтканда, хан сарайындагы өзгөчө даанышман, кеңешчи «улук көсөм» наамына ээ болгон.

Айрым окумуштуулар Жусуп Баласагындын мындан башка да «Сиясатнаама» («Саясат таануу») жана «Кабуснаама» («Энциклопедиялык китепче») деген эмгектери болгон дешет. Бирок, ойчулдун бул аталган чыгармалары, тилекке каршы, бизге келип жеткен эмес.

Көп кырдуу бул чыгарма поэзиянын көркөм каражаттарын пайдалануу аркылуу татаал философиялык маселелерди колго алган дидактикалык поэма болуу менен бирге, табигый жана гуманитардык илимдердин көп тармактарын камтыган маанилүү булак болуп эсептелет. Ошондой эле, жалпы түрк элдеринин маданий мурастарындагы эң мыкты адабий эстеликтердин бири. Ж. Баласагындын бул эмгегинин дагы бир өзгөчөлүгү – анын түрк тилиндеги алгачкы энциклопедиялык чыгармалардын бири болгондугунда. Ойчулдун «Кутадгу билиг» чыгармасы өз эне тилинде жазылышы бизге түрк тилинин байлыгы, ички мүмкүнчүлүгүн жана түпкү маңызын ачып берет, ошондой эле, түрк элдеринин тили, ой жүгүртүү, акыл-эс жөндөмдүүлүгүнүн өсүшү үчүн кызмат өтөгөн көрөңгөлүү эмгек.

«Кутадгу билигдин» бири-биринен айырмаланган үч варианты бар: Герат, Каир жана Намангандан табылган Ташкент кол жазмалары. Герат кол жазмасы Г. Вамбери тарабынан алгач ирет Венада жарык көргөн. Аны кийинчерээк академик В.В. Радлов 1900-жылы 1-томун, 1910-жылы 2-томун немец тилине которгон. Кол жазмалардын экөө (Каир, Наманган) арап тамгасы менен, ал эми бири (Герат) уйгур тамгасы менен жазылган. Булардын ичинен 1913-жылы Намангандан табылган арап алфавити менен жазылган кол жазма эң толугу жана туурасы болуп, бурмаланбастан бизге жетип келгендиктен окумуштуулар аны үч түп нусканын эң дурусун деп баа беришкен. Чыгармада адеп-ахлак, нарк-насил маселелери иликтөөгө алынып, адам баласынын турпаты менен руханий жан дүйнөсү, айткан кеп-сөзү менен кылган ишинин бири-бирине дал келиши коомдук өнүгүштүн зарыл шарты катары баяндалат.

Окумуштуу илимпоздун канча жашта дүйнөдөн кайткандыгы так билинбесе да, өзү тууралуу эскерген айрым ыр саптарга таяна турган болсок анын пайгамбар жашынан өтүп, узун өмүр сүргөндүгүн айтууга болот. Анын сөөгү Кашкар шаарынын түштүгүндөгү Пайнап деген жерге коюлган. Баласагындын күмбөзү хунвейбиндер тарабынан талкаланып, болгону анын сүрөттөрү гана калган. Азыркы кезде улуу акындын күмбөзү кайрадан ондоп-түздөлүп, өз калыбына келтирилген.

КУТАДГУ БИЛИГ

Сөздүн касиеттери жөнүндө

Сөздөрү акылмандын мүрөк болор,
Сөздөрү наадандардын чөлдөй соолор.
Баштатан маңыз сөздүн маанайы пас,
Менсинген кур чечендин пайдасы аз.
Акыл, сөз билсең, сени улуу кылар,
Маңыз сөз шылдың кылып, анан тынаар.
Ташчылар чебер чеккен асыл таштай,
Сөзүң да тунук турсун, түк дат баспай.

Наадандык – дүлөй, сокур. Илим керек,
Сокурга – көз, дүлөйгө – кулак берет.
Ээ болсоң алп илимге даңк табасың,
Өлсөң да өчпөй турган из саласың.
Өз тилиң оолак болуп ушак, калптан,
Илимге ынак болсун ар тараптан.
Кокустан сөз сүйлөсөң жаза тайып,
Өз тилиң өз башыңа салат айып.
Эстесен, баш аманын тилиңди тарт,
Тил тартсаң, жолой албас башыңа дарт.
Койнуна катып алып котур ташын,
Бузуку, орой бузат эл арасын.
Бактыңа душман болбой, таза сакта,
Орунсуз, жаман сөздү эч кимге айтпа.
Акыл сөз жана мыкты эмгек менен,
Эстелик калтырасың өчпөс, терең.
Жатсаң да топуракта жарык көрбөй,
Эл жаттап, накыл сөзүң калат өлбөй.
Күткөнчө карк алтынды – сөздү күткүн,
Ошондо уюткусу байлык-күчтүн.
Тилегим (билгиң келсе чындап сезип) –
Илимдин сырын издөө дүйнө кесип.
Илимсиз – ал адашуу айсыз түндө,
А илим – жеткирер жол жарык күнгө.
Чынында акыл, илим болсо кылдат,
Табасың өлгөндө даңк, тирүүндө – урмат.

Үйлөнүү жөнүндө

Ойлонгун үйлөнөрдөн мурда шашпай,
Калбасын үйлөнгөн соң сага жакпай.
Издегин жупунусун, акылдуусун,
Оокатка өтө чыйрак айсулуусун.
Ал сени эч бир жанга алмашпасын,
Өлгөнчө жалгыз сен деп күйүп-жансын.
Дагы да ойлоп көрүп келсе эбиң,
Байкагын өз жарыңдын ата-тегин.
Атыңа бербеген соң катын наамын,
Кайыныңдын мыктысына качырбагын.
Акылман мындай дептир, сөзүн уккун,
Айтканын аткармакка эске туткун:
«Колуктуң «күн» болгончо турган тартып,
Кулк-мүнөз, көнүмүшү болсун артык.
Болгуча көзү сулуу, өзү сулуу,
Баа жеткис ич дүйнөсү болсун улуу.
Кээ эркек сулуу көрсө азгырылат,
Өң-түскө туткун болуп жазгырылат.
Кээ бирөө «катын албай – кайын алат»,
Кээ бирөө байлыгы көп теңди табат.
Да бирөө четке кагып мунун баарын,

Жөнөкөй, чын берилер табат жарын.
Кимиси туура десең ушулардын?, -
Мындай бир кеңеш айтам эсиңе алгын:
Ким эгер колуктунун тапса байын,
Ал анын жетегинде жүрөт дайым.
Анткени бай колукту бийлик кылат,
Сөздөрү ар убакта өктөм чыгат.
Жемелеп, кекээр сүйлөп, ачууланып,
Жүргөнсүйт өз күйөөсүн жумшап алып.
Күйөөлөр «катын албай – кайын алган»,
Баш иет тектүү жерге жоктой дарман.
Кылгансып байкуш күйөө кечпес айып,
Өмүрү бүркөө жүрөт момурайып.
Ал эми бактысыз бейм сулууну алган,
Ар жактан аны чырмайт ар кыл арман.
Анткени жалгыз аны ээ кылбастан,
Көп чыгат көрүнгөндөр көзүн кыскан.
Өлгөнчө шордуу күйөө – күйөө болбой,
Сакчы өңдүү өз аялын жүрөт коргой.
Ары бар, абийирдүү аял алган,
Туш болот бак-таалайга албан-албан.
Чырайын чылап ичпейт сулуулардын,
Ич көркү сулуу болсун алган жардын.
Кайының кекирейме тектүү эмес,
Же байлык кууй турган шектүү эмес.
Адамдык сапаты артык болсо эгер,
Жөнөкөй, бирок баркың элге жетер.
Анткени бай кайындан болсоң качык,
Жүрбөйсүң эсептешип, соодалашып.
Арманда жакшы жардан калбайсың сен,
Тапканды жыйып курайт эки эседен.
Туш келсең мына ушундай аял затка,
Төп болот төрт кыбылаң бардык чакта.

Конок тосуу жөнүндө

конокту чакырарда ойлоп көргүн,
Эмне ичип, не жээрине көңүл бөлгүн.
Ичип-жээр тамак-ашың болсун таттуу,
Көрүнсүн дасторконуң салабаттуу.
Үй ичин, идиштерин жаркырасын,
Тазалык өкүм сүрүп турсун таасын.
Чакыргын санаалаштын ар кимисин,
Келерин, же келбесин өзү билсин.
Кокустан чакырылбай калса бирөө,
Өзүңө кечирилбес калат күнөө.
Төргө өткөр конокторду улуулата,
Кетпесин жай берүүдө сенден ката.
Көз салгын, азайбасын аш-тамагы,
Азайса кошумчалап тургун дагы.
Ичкенге шарабыңды куйгун демеп,

Жегенге эч убакта койбо ченеп.
Коноктор карк болушсун дүйүм ашка,
Ичимдик даяр турсун андан башка.
Суусундуу кумура да турсун жанда,
Жегениң бейтап кылбай сиңет анда.
Аяба коногуңан шекер, балды
Жана да жер жемиштей табылганды.
Меймандар бүткөн кезде ичип-жешип,
Алкыштап узатып кой ачып эшик.
Кыскасы ар бир конок болсун курсант,
Өркүндөп өрчүй берсин мына бул салт.
Бирок да беш кол деген бирдей эмес,
Ошондой адамда бар ар кыл элес.
Биз айткан коноктор да башка-башка,
Мындайча көзгө элестейт аны жазса:
Бирөө бар жакшы көрөт чакырганды,
Бекер деп апылдатат берген даамды.
А өзү конок күтпөйт эгеримде,
Андайлар тилден калат береринде.
Бирөө бар – конок күтөт, конок болот,
Андайга ар убакта көңүл толот.
Да бирөө конок күтпөйт, конок болбойт,
Тапканын жеке ичип, жеке тойлойт.
Андайлар өз үйүнө кирбесин деп,
Башбагып үйүбүзгө кирбейт демек.
Бирөө бар чакырганды жакшы көрөт,
Аябай тапкан ашын чача берет.
Акыркы үзүм нанын алып чыгып,
Коногум жеп кетсе дейт көөнү тынып.
Булардын кими мыкты, кими артык? –
Деп менден сурасаңар сырды тартып:
Жеп-ичип өз алына ченем менен,
Жүргөндү артык адам дээр элем.
...Отурсаң той үстүндө сукулдаба,
Напсиңе токтоолугуң, болсун даба.
Сук болуу – себепкери бардык дарттын,
Токтоолук – пайдалуусу ар кыл шарттын.
Айтыптыр мындай акыл бир илимпоз,
Акылы эсибизден чыга койбос:
«Оору көп, анын баары бизге ынак,
Байкатпай ичке кирип түнөк кылат.
Соргоктук жана ач көздүк – сенин касың,
Андыктан напсиң сакта болсо башың».
Кантип жеп, кантип туура жүрүү керек,
Айттым мен билгенимче ылгап, элеп.
Кабыл ал кеңешимди наадан болбой,
Адамча адам сөзүн жүргүн ойлой.

*Которгон: Качкынбай Артыкбаев.
Ала-Тоо, 1967, №5, 130-141-беттер*

МАХМУД КАШГАРИ

(1029-1126)

Ысык-Көлдүн түштүк-чыгышында жай-гашкан Барсхан шаарында туулуп, Кашкарда билим алган дагы бир даңазалуу аалым – XI кылымда түрк этнологу, диалектологу, фольклористи, тарыхчысы, тилчиси, географы, картографы, түрк боордоштугунун идеологу

Кашкарлык Махмуд. Анын өмүрү жөнүндө маалыматтар аз сакталып калган. Ал 1029-1030-жылдын аралыгында Ысык-Көлдүн тескейин-деги Барсхан шаарында туулган. Анын атасы Хусейин ибн Мухаммед, Мавераннахра Богра – хандын небереси, Барсхан шаарын жана дубанды бийлеген бек болгон. Махмуд Кашгаринин толук ысымы – Махмуд ибн ал-Хусейин ибн Мухаммед ал-Кашгари.

Атактуу Караханиддердин үй-бүлөсүнөн болгон соң, ал чыгыштын маданияты өнүккөн мыкты шаарларынан билим алган. Башында өзү туулган Барсхан шаарынан, андан кийин Бухара, Нишапур шаарларында билим алып, Махмуд көп жерлерди кыдырып, уккан жомокторун, тарыхый окуяларды, уламыштарды жыйнап, чогултуп жүрөт. Он чакты жылдар жер кезип чогултканы түрктөр тууралуу бай маалыматы «Диван лугат ат-түрк» («Түрк тилдеринин сөз жыйнагы») аттуу 1072-1077-жылдары жазылган эмгегине сыйдырылган.

Бул эмгектеги дүйнөнүн тегерек картасында чордон катары Аравия берилбестен, Теңир-Тоо системасы, Ысык-Көл, Баласагун, Барсхан, Кочнар-Башы шаарлары көрсөтүлгөн.

«Сөздүктүн» түп нускасы жоголуп кеткен. Бирок жападан жалгыз кол жазмасы 1266-жылдагы Дамаск калаасынын жашоочусу Мухамед ибн Абу-Бекир ибн Абул-Фетихтин көчүрмөсү. XIII кылымдын 2-жарымынан XX кылымдын башына чейинки убакытта бул кол жазма Дамаскиден Каирге, андан – Түркияга (Стамбулга) өткөн.

«Сөздүктүн» курамында 300дөн ашуун макал-лакаптар, табышмактар, ыр, учкул сөздөрдүн кездешиши аны поэтикалык – жыйнак чыгарма катары кабылдоого толук мүмкүндүк берет. «Диван» кириш бөлүм менен башталат. Анда түрк тилдерин үйрөнүүнүн олуттуу мааниси, бул эмгектин кимге багышталганы, автордун түрктөр жашаган өлкөлөрдү кыдырганы, китеп жазуудагы кабыл алган усулу, түрктөр колдонуп жүргөн 18 тамгалуу алфавит, түрктөрдүн негизги элдери жана урууларынын аттары, алардын ар кайсы чөлкөмдө жайгашуулары, алардын тилдеринин эң адепки илимий классификациясы жана ушу сыяктуу маалыматтар камтылат. «Дивандын» негизги бөлүгү сөздүк тартибинде түзүлүп, 8 баптан турат.

Айрым маалыматтар боюнча анда түркий элдердин тилдеринен иргелип алынган 7500 термин чагылдырылган. Ар бир сөздүн арабча котормосу берилген. «Дивандын» өзгөчөлүктөрүнүн бири кыргыз, кыпчак, карлук, огуз, уйгур, чигил сыяктуу өз алдынча түркий этносторду «уруу», «урук» терминдери менен белгиленишинде турат. Кейиштүүсү Махмуд эмгегинин эч жеринде өзүнүн илимпоздук саякатынын багытын тактап эскерген эмес. Өзү кыдырып чыккан түркий элдердин негизгилерин китебинин кириш бөлүмүндө санап бергени үчүн эле бабабызга өзгөчө ыраазылык билдирсек болот: «Мен өзүм алардын (түрктөрдүн) тили өткүр чеченинен, айтаары ачык жетигинен, көөдөнү эң тетигинен, эң ак сөөк тектүүсүнөн, найзасы таамай эптүүсүнөн болуум менен бирге түрк, түркмөн-огуз, чигил, ягма, кыргыздардын калааларын жана талааларын изилдедим, алардын тилдерин жана накыл сөздөрүн зээнге туттум. Акыры алардын ар бир уруусунун тилин өтө кылдат жат кылдым, (жыйнагымды) тартибин татынакай өтө сымбат кат кылдым», - деп жорго сөз менен жазат.

Сөздүктөн тышкары Махмуд Кашгари дүйнөнүн түстүү картасын түзгөн, бирок ошол учурдагы түзүлгөн карталардан өзүнүн бир катар өзгөчөлүктөрү менен айырмаланып турат. «Дивандагы» картада жердин чордону катары ыйык мечит орун алган Меке шаары эмес, автор туулуп өскөн Ысык-Көл, борбордук Теңир-Тоо аймагы жайгаштырылат. Барскан шаарынын аты «Дивандын» текстинде каткалаң «гайн» аркылуу «Барсган» деп берилген болсо, ал эми картада – катакалаң «каф» аркылуу «Барскан» деп (азыркы «Барскоон») топонимине үн алыштырылып жазылган.

Көп жылдын үзүрү болгон «Сөздүк» - лингвистикалык, тарыхый, этнографиялык гана илимий булак эмес, түрк элинин адабий чоң эстелиги болуп саналат.

Махмуддун далай илимий эмгектери менен адабий мурастары калган. Алар бизге толук жеткен эмес. Махмуд Кашгаринин бизге чейин жетпей калган түркий тилдер синтаксисине арналган эмгеги «Жавахир ан-нахв фи лугат ат-түрк» («Түркий тилдеринин синтаксисинин көөхарлары (маңыздары)» деп аталган.

Махмуд Кашгари кайсы жерде өлгөндүгү белгисиз. Алынган илимий булактарга таянсак, ал 1126-жылы 97 жаш курагында дүйнөдөн кайткан экен.

Жусуп Баласагуни да, Махмуд Кашгари да өздөрүн жалпы түрк маданиятына салым кошкон адамдар катары эсептешкен. Алар азыркы түрк калктарынын даңазалуу орток бабалары болуп саналышат.

«Дивандагы» ыр саптары

Көрктүү тонун өзүнө,
Таттуу ашың өзгөчө.
Конокко көргөз ызаат,
Даңкыңды жайсын узакка.
Алгын, уулум, менден кеңеш,
Мыкты сапат ал,
Мында улуу аалым болуп,
Илиминди жай.
Ук, эне-атаны,
Сөздөрүн кадырла.
Мал-мүлкүң көбөйсө,
Бой көтөрүп кутурба.
...Аткарылды тилегим,
Көбөйдү билимим,
Бирок өмүр түгөнөр.
Такыр айтпа суук сөз,
Кара ниет жүзсүз сараңга,
Жагымдуу ак-көңүл бол,
Калсын атың көп жылга...

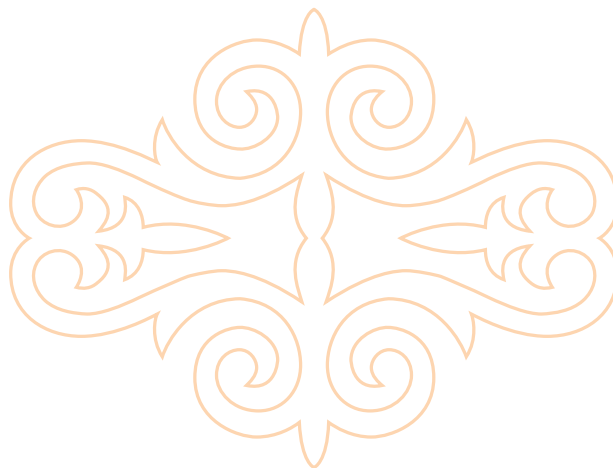
«Дивандагы» макал-лакаптар

Сыр идиштин сыры кетсе да, сымбаты кетпейт.
Жаттын тамагынан (оокатынан) жакындын шапалагы артык.
Кийим эски болсо да, жамгырда керек болот.
Тырышчаактын эрди майлуу, эринчээктин башы кандуу
Жибек жибекке жамачы буюрса, жүнгө жүн жамак ылайык.
Көп сөздү түшүнүп болбойт, катуу ташты сындырып болбойт.

Элчиге өлүм жок.
Тоо тоого кобушпай, киши кишиге кобушат.
Жаза атпаган мерген, жаңылбаган жаак болбойт.
От түтүнсүз болбойт, жигит жазыксыз болбойт.
Арстан айкырса, ат аягы тушалат.
Түлкү ийинине карап үрсө, ага намыс болот.
Тикмейинче көнбөйт, тилемейинче болбойт.
Куш канаты, эр аты менен.
Адеп менен артыкчылыктын башы – тил.
Курук жорго оозго жакпайт, курук сөз кулакка жакпайт.

ТАПШЫРМА:

1. *Аалымдардын өмүр баянын айтып бергиле.*
2. *«Кут алчу билим» дастанынан үзүндү жаттагыла.*
3. *«Дивандагы» макал-лакаптарды чечмелегиле.*

КЫРГЫЗ ТИЛ ИЛИМИНЕ ЧЫЙЫР САЛГАН ИНСАНДАР

КАСЫМ ТЫНЫСТАНОВ

Эл агартуучу, тилчи, окумуштуу Касым Тыныстанов кыргыз жазма адабиятын жана илимий тил таанууну баштоочулардын бири. Ал 1901-жылы 10-сентябрда касиеттүү Ысык-Көл кылаасындагы Чырпыкты кыштагында, кедейдин үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Атасы Тыныстан араб тамгасында анча-мынча окуп, кат сабаты жоюлган адам болгондуктан, Касым 7 жашка чыкканча эле араб тамгасында окуп-жазууну ага үйрөтүп койгон. 1912-жылы Касымды атасы Тыныстан Каракол шаарындагы орус-тузем мектебине орноштурат. 1916-жылга чейин Касым ал мектептин үчүнчү классын орус тилинде бүтүрөт. Касым да 1916-жылдагы үрккөн эл менен бирге Кытай жерине качып барып, анын көз алдында ачтан өлүп, суукка тоңуп кыйналып, зар какшап ыйлаган кыргыздардын арасында болуп, алардын муңдуу ыйын уккан. 1918-жылы ак падыша тагынан кулап, Көлдө жаңы турмуш орноптур деген кабарды угуп, Касым ошол эле жылы качкын кыргыздар менен бирге жерине кайтып келет. 1919-жылы Каракол уездинде милициянын уезддик начальниги болуп турган Садыбакас Ысмайылов деген таякесинин жардамы менен Ташкент шаарына окууга кетип, андагы Казак-кыргыз институтуна кирип, ошондон анан чыгармачылыгына из салып, агартуучулук жолунун демин баштаган.

Кыргыздын улуттук жазуусун иштеп чыгууга, асыресе араб алфавитин кыргыз тилине ылайыкташтыруу, араб алфавитин латынча, латынчаны орус алфавитине алмаштыруу иштерине катышкан. Азыркы кыргыз орфографиясынын негизги принциптерин иштеп чыгып, кыргыз тилинде туңгуч окуу китептерин, кыргыз тилинин туңгуч грамматикасын жана тил илими боюнча кыргызча терминологияны түзгөн. 1925-жылы Кыргыз Автономиялуу облусунун Академиялык Борборунун Кыргыз бөлүмүнүн катчылыгына дайындалат. Ал кызматта 1926-жылга чейин иштеп, ошол эле убакта «Эркин-Тоо» гезитинин жооптуу редакторунун милдетин да аткарган. 1927-жылы Кыргыз Автономиялуу Республикасынын Эл Агартуу Комиссары болуп дайындалып, үч жыл эмгектенген. Ушул эле убакта «Жаңы маданият» журналынын редактору, 1930-37-жылдарда Кыргыз маданият курулуш институтунда илимий кызматкер, 3 ай анын жетекчиси кызматын аркалаган. Кыргыз Педагогика институтунун окутуучусу болуп эмгектенген. Жалпысынан тилге байланыштуу 12 китеби бар. 1936-жылы чыккан “Кыргыз тилинин синтаксиси” – акыркы эмгеги. Ага 1932-жылы доценттик, 1936-жылы профессорлук наамы ыйгарылган. «Эркин-Тоо» гезитинин 1926-жылкы 8-апрелдеги санында анын «Баку калаасында боло турган түркология съезди жана анын кадыры» деген макаласы басылып, ал курултайда өзү түзгөн латын алфавитинин долбоору боюнча баяндама

жасаган. Бул мезгилде жергебизде жаңы мектептердин массалык түрдө ачылышы да, анын чыгармачылыгынын гүлдөп турган учуруна туш келген. Ал мектептер үчүн эне тилибизде окуу китептери түзүлүшү зарыл эле. Дал ушул маанилүү маселени чечүүнү Касым жарандык-атуулдук милдетим деп эсептеп, окуулуктарды түзүп кураштырууга биротоло отурат. 1924-жылы «Окуу китебин» түзүп, 1926-жылы «Чондор үчүн алиппе», 1927-жылы «Эне тилибиз», 1933-жылы «Социалдык-экономикалык сөздүк», 1934-жылы «Кыргыз тилинин морфологиясын», 1936-жылы «Кыргыз тилинин синтаксисин» жаратты. Ошондой эле «Эне тили», «Жаңы айыл», «Кыргыз адабий тилинин жаңы долбоору», «Жаңы алфавит түзүүнүн жаңы принциптери», «Биздин тил» ж.б. макала, эмгектерин жазган. “Манас” эпосун жыйноого зор көңүл бөлүп, бул темада атайын макалаларды жазган, уюштуруу иштерин жүргүзгөн. “Манас” эпосунун кыргыз эли үчүн мааниси” деген темада доклады бар. “Манас” айтуучулардын үнүн жаздырткан. Улуу манасчы Саякбай Карала уулунун айтуусундагы “Манас” үчилтигин толук жазып алуунун демилгечиси жана уюштуруучусу болгон. Касым атактуу тилчи Е. Поливанов менен бирдикте “Манас” эпосун орусчага которуу ишине катышат. Анын жетекчилиги менен У. Абдукаимов, К. Карасаев, Т. Саманчин «Манас» эпосунун «Чоң казат» бөлүгүн сапма-сап которушкан. Орусчага которулган “Чоң казат” 3015 сап ырдан турат.

1923-жылы В.В. Бартольдду Кыргызстанга чакырып, кыргыз элинин тарыхын жаздырткан. Этнограф С.М. Абрамзонду Кыргызстанга чакырып, музей уюштуруу үчүн аны директор кылып дайындаган. Касым Тыныстановдун түрдүү багытта жазган баалуу эмгектерин уурдап алышып, 1940-жылдардан кийин кээ бир адамдар анын эмгектери аркылуу илимдин кандидат-докторлору болушкан. 1937-жылы аны камакка алып, үйүн тинткенде бир топ папка кагаздарын, китептерин И. Батманов органдын кишилери менен машинага салып жүктөп кеткен боюнча ал кагаздардан эч дайын жок. Кийин ал документ-кагаздарды Иса Ахунбаев да, Зияш Бектенов да издеп, эч жерден таба алышкан эмес.

Касым Тыныстанов бардык жерде бүткүл талантын, болгон илим-билимин жаңы заманга, жаңы бийликке, өзү акыл-эстүүлүк менен тандап кирген партиясына, бир боор элине, башка элдердин достугуна кызмат кылууга жумшаган. Касым жаш кезинде кургак учук менен ооруган. Бул оорусу 30-жылдардын башында козголуп, дарыгерлердин жардамы менен айыгып жаңы эле иштей баштаганда, ага «эл душманы» деген жалаа жабылып, жашоосундагы оор күндөр башталган. 1937-жылы Москвадан чакыртылып, эч себепсиз партиядан чыгарылып, 1-августта камалган. 1938-жылдын 5-ноябрында СССР Жогорку Аскер сотунун жабык көчмө сессиясында Тыныстановго “1921-жылдан тартып улутчул «Алаш-Ордо» уюмуна, андан кийин буржуазиячыл-улутчул, диверсиялык зыянкеч, «Социалдык–Туран» партиясынын жетекчилик тобуна кирген” деген күнөө коюлуп, атууга өкүм кылынган. Өкүм тез аткарылып, 7-ноябрда атылган. 1956-жылы аялы Турдубүбү тиешелүү органдарга кайрылып, 1957-жылы СССРдин Жогорку Аскердик соту 1938-жылдын 5-ноябрындагы чечимин жокко чыгарган. 1958-жылы 22-январда аны партиялык жактан актаган.

Ала-Тоо

Кечиккен соң зарыгып,
«Унутту» деп таарынып.
Коргоол менен күн санап,
Жүргөндүрсүң камыгып.
Түндө жатып уктабай,
Күндүзүндө токтобой,
Жолоочудан жол сурап,
Тургандырсың Ала-Тоо!

Баламдан кабар укчу – деп,
Санаймын эрте-кечти – деп,
Кагылбаган жаш балам,
Кандай жолго түштү – деп.
Зардап ыйлап, үн салып,
Башына түшпөй күн чалып,
Дөңдөн түшпөй эрте-кеч
Тургандырсың Ала-Тоо!

Айлар-жылдар өттү – деп,
Кабарсыз болуп кетти – деп,
Катпаган балтыр баламды
Кимиси мерт этти – деп,
...Жайлоого көчүп өткөндө.
Көч үстүнөн селкиге,
Көз ымдап өтө кеткенде.
Чыдабай селки: «ойт! чу! ай!»
Деген кезде капчыгай,
Үнүн созгон чыдабай
Баары эсимде Ала-Тоо!

Кийин кандай күн болду,
Кимдер көчтү, ким конду.
Неге десең боорунда
Тура албадым мен ондуу.
Мурун сенден көргөндүн,
Сен эсептеп бергендин,
Чып-чыргасы коробой,
Баары эсимде Ала-Тоо!

Каргыш шамы жанганда,
Жазыксыз кан тамганда.
Таяныч издеп тырмалап,

Жөөлөп жолго салганда.
Булуттан жоолук оронуп,
Ак чачың музга боёлуп,
Көз жаш менен сай-сайды
Жуугандырсың Ала-Тоо!

Кийимсиз болсо тоңор – деп,
Жолдо болсо жаш балам,
Жүрүүгө болсун оңой – деп,
Каршы туруп ызгаарга,
Күч көрсөтүп муз-карга.
Түштүк, түндүк катташын,
Буугандырсың Ала-Тоо!

Жер сагынбас эл болбос,
Эл сагынбас эр болбос.
Жатка моюн сунгандай,
Эр жүрөгү кир болбос.
Какпаган кирпич көзүңдү,
Муңканып айткан сөзүңдү.
Ким унутуп кетмекчи,
Зарыкпагын Ала-Тоо!

Долуланып, солкулдап,
Алай-дүлөй толкундап.
Узатып салган Ысык-Көл,
Зары эсимде, Ала-Тоо!
Мен аманмын барамын,
Мүнөзү бар балаңын.
...Эң биринчи саламым,
Сага арнап жазгамын,
Жакшы саатта күтүп ал,
Бул белегим, Ала-Тоо!

Көп жашадың, көп көрдүн,
Ачуу-таттуу жеп көрдүн.
Тагдыр чапкан балтага,
Кыңк этпедиң, эп көрдүн.
Илгерки күндөр үрөйүн,
Жемдегендей жүрөгүм.
Эркелетип сүйлөсөң,
Бул белегим, Ала-Тоо!

Ысык-Көлгө

Кайдасың кең Ысык-Көл, тууган жерим,
Киндигим кесип кирим жууган жерим!
Көргөн жан саулетинди сагынады,
Жайкалган сен Каракол – алтын кеним!

Бармысың, Түп, Жыргалаң эки өзен-суу?,
Үстүңө каздар конуп салган кыйкуу.
Жайылган саудагердин койларындай,
Көл бетин бермеушеди үйрекпен, куу!

Айланаң ашык эмес, калың тогай,
Ушады тогайыңнан сайрап торгай.
Турады көз алдымда бул күнгидей,
Кетпейсиң көкиректен мына сол жай!

Жылтырап таудан аккан сууң кандай?
Балапан конуп, учкан нууң кандай?
Сай-сайдан кечке турум анчыркаган,
Бураң бел арууларың сениң калай?!

Ах, жерим! Жаңылдырдың мени эсимен,
Таянып түскөн кезде күн бесинен.
Кең далаң көрүнүүчү эди бейиске оксап,
Макмал жел коңургакпен самал эскен!...

Жаңыл Мырза

(Поэмадан үзүндү)

Боорунда Ала-Тоонун кимдер болгон?
Эркиндеп кимдер көчүп, кимдер конгон?
Балпайып, бай, байбиче ырыс күтүп,
Жайылып этек, жеңи кимдер оңгон?
Бейпилде, берекеде жаткан элди
Баш болуп, башын кармап ким колдогон?
Жери күр, эли түгөл жаткан болсо,
Ак муздан неге Ала-Тоо селде оронгон..?

Боорунда Ала-Тоонун жел ойногон,
Жел менен эркин кыргыз эл ойногон.
Балпайып бай, байбиче ырыс күтүп,
Жайылып этек, жеңи куунап оңгон.
Бейпилде, берекеде жаткан элди
Бүтүмгө чыбык кырккан бий колдогон.
Бийлери берекелүү куруган соң,
Башына Ала-Тоонун ак боёлгон.

Калың журт мисалга алса бийдин бирин,
Биринчи кезекке алат Тагай бийин.
Заманын Тагай бийдин айтып, айтып,
Кетирет шону менен көңүл кирин.
Өзгөчө узун сабак сөздү айтышат,
«Акылы болуптур – деп, жандан ирим»,
Тагайдын урпактары: Түлкү, Үчүкө
Сүйлөнөт булардан соң Жаңыл кийин.

Бир тууган Түлкү, Үчүкө ири жүрөк,
Сүрдөбөй сүрдүүлөргө сунган билек.
Максатты эрдик менен актап алуу
Мурдатан аларда да эткен тилек.
Бирок да бардык тилек өз ордуна,
Эч качан чыкмак эмес жүргөн тилеп.
Бирөөнүн зоболосу көтөрүлсө,
Бирөөнүн ташын кетмек четке шилеп.

Жаз күнү эл жайлоого көчүп жатты,
Эл менен Түлкү үйү да жүгүн артты.
Ал күнү атка минген Түлкү үйдө жок,
Жүк артты, келинчеги токуду атты.
Бирок да же унутту, же атайы
Алданып иштеген жок бир кызматты.

Озунуп кайненеси аткарбастан,
Бешигин энди дагы жолго тартты.

Турмушта чоң маселе кары баркы,
Сыйламак жаш карысын элдин салты.
Өзгөчө ата, энесин көп сыйласа,
Жайылмак шону менен бала даңкы.
Бирок да уул төрөсө мурункудан
Турмушта салмактанмак катын баркы
Дурусу ак жаш сыйласын, урматтасын
Болбосун карынын да бузук алкы.
Калың көч чубалжыган тоого карап,
Сулуу кеч кызыл-тазыл салган жарык.

Алды, арты өңү сулуу, жыбыр-жыбыр,
Бараткан жылкы чубап, кой чуркурап.
Кең талаа уккулуктуу күүгө толуп,
Ботосун боздой, боздой төө буркурап.
Жан тойгусу сулуулукту кошоматтап,
Байланган көөкөр, көнөк шарап-шурак.
Болгондо Түлкү келди бешим убак.
Какшанды көч үстүнөн кемпир кер жаак.
Колунан баланы ал да балам болсоң,
Жоготкун көч үстүнөн кетсин бейбак.
Жубайын от, тону менен жолго салды,
Алмакка энесинин сүтүн актап.
Түйүнүн болгон чатак сураган жок,
Калды да капалыгын ичке сактап.

Ошондо жетим калган ушу Тынай,
Чоңойгон эмчек эмбей, ыйлай-сыктай.
Алган жок Түлкү кабыл үйлөнүүнү,
Айтса да теңтуштары нече курдай.

Жаш жүрөк күйүп-жанып, аза күттү,
Сыр айтпай, тартып убай эки жылдай...
Отуруп Түлкү узакка аза күттү,
Үздүксүз ойлор ойлор күндөр өттү.
Жаңылып катын албай кайгы менен,
Өмүрдү оздурмакка ойлор кечти.
Түлкүнү акырында турмуш жеңип,
Саргарткан табышмакты Жаңыл чечти.
Какшаалда кандык курган кыз Жаңылды
Алууга катындыкка ойго кетти.
Ал канда кыз Жаңылды кудаламак, -
Ою жок ат чаптырып, той жасамак.
Жаңылды алар болсо кудалабай,
Майданда багын басып, жеңип алмак.
Болбосо эки бүтүн тең басынып,
Майданда Жаңыл кызга бак алдырмак.
Басынса, бул майданда түбөлүк жок
Огунан он саамайдын казаланмак.

Бул Түлкү эрлерге акыл салды,
Үчүкө, Атагозу, Чабакты алды.
Сынчысы Шырдакбектин ачык көздү
Кеңешке калтырылбай а да барды.
Эл көрбөй эки жылдай жаткан Түлкү
Эрлерге саймедиреп айтты арманды.
Эрлерден сынчы жакка сөз кечкен соң,
Кеп урду, түш көргөндөй, ачпай балды.

Жаңылды эч бир адам жеңе албас да,
Жаңыл кыз эч бир жандан жеңилбес да.
Талкалап, жалгыз Жаңыл санашардык,
Элде бар мен билгенден бир жаш бала.
Чоңойсо ошол бала, Жаңыл колдо,
Табылбас мындан башка эч бир айла.
Узуна кысыр уйдун жан күтөрбү?
Баатырлар барабыз деп, кылды убада...

Баатырлар ашыгыштан ишин чамдап,
Мыктылап кийинишип, жарак камдап.
Байланып азык-кече жан жанына,
Жылкыдан ат жаратып, минип тандап,
Төрт баатыр жолго түшүп аяндады:
Үчүкө, Атагозу, Түлкү, Чабак.
Какшаалдан карга учурбай дирилдеткен,
Ким эле ошол кезде Жаңыл бейбак?

Жаңыл кыз – эрдин эри, шердин шері,
Жаңылдан далай эрдин сынган бели.
Кир жууган, киндик кескен кичинеден
Какшаал-Тоо – кыз Жаңылдын тууган жери,

Какшаалда кайгысы жок, көчүп-конуп,
Эркиндеп мал өстүргөн ойгут эли.
Ойгуттун жаны – Жаңыл, каны – Жаңыл
Чытырап так ошондо толгон кези.

Жаңылда кандык кылган так болбогон,
Андайга өзү дагы кол созбогон.
Жаралган жандан өзгө бир мүнөздүү
Беш күндүк өмүр жолун башка ойлогон.
Кийинип эр кийимин, чачын түйүп,
Жүргөн соң, Мырза деген ат койгон эл.
Кесиби: бүркүт салып, ит агытып,
Жаа тартып, оюн ойноп, той тойлогон.

Жаңылды алабыз деп чамдап келген,
Чамалуу далай баатыр кол сермеген.
Келгендин бири жетпей максатына,
Жебеден куш тилиндей жанын берген.
Азуулуу ат, баштуу азамат арманы зор
Кайтууга туз буюрбай тууган элден.
Жаңыл кыз – желге сырдаш, эрк баласы,
Жаа тартып, ит агытып жүрө берген...

Ал күнү адатынча Жаңыл анда,
Ээрчитип Кертайганын алып жанга.
Көбүнчө жаш өмүрүн тоодо өстүргөн,
Турбаса эл ичинде анда-санда.
Болгондо бешим мезгил жылкы тийген,
Карабай баатырлар да келер таңга.
Жоо келди, жылкы алынды деген кабар,
Жаңылга келип тийген күн батканда.

Түн кирди. Жылдыз толду. Жаңыл жолдо.
Тартууга даярдаган жебе колдо.
Ээлигип минген азоо келе жатты,
Бурулбай, дир-дир кагып оңго-солго.
Бир укмуш баштачудай арс-арс үрүп,
Кертайган бирге чыккан сапар жолго.
Кол талып, тизгин бошоп калган кезде,
Жанган от жар алдынан көрдү ошондо.

Токтоду. Жаңыл түштү, атын байлап
Карады жар башынан отту абайлап.
Жамбаштап өңчөй баатыр жаткан экен,
Ортодо таш кордосу бор-бор кайнап.
Олжолоп алып кайткан көп жылкыны
Ийрилтип туюк жарга салган камап.

Экенин Түлкү, Үчүкө тааныган соң,
Жаңыл кыз жар башында турду сынап.

Сындады эрдин баарын бирден сынап,
Үчүкө, Атагозу, өттү Чабак.
Түлкүдөн сын тайгылып, кемтик таппай,
Толкундап түшкөн кезде чын махабат.
Кертайган илгертеден канга жолдуу
Шимшилеп кирип барды от жакалап.
«Канчыктын Кертайганы...» деди Түлкү.
Мөндүрдөй тарткан жебе тийди шак-шак!

Махабат – тозок оту балбылдаган,
Ким кызып, илебине алдырбаган.
Махабат – кырдан качкан кызыл түлкү,
Бүркүттү ташка согуп алдырбаган.
Махабат – турагы жок соккон шамал,
Мойнуна түргөн чалма салдырбаган.
Махабат – чырга тарткан күлүк закым,
Кол созгон талапкерге карматпаган.

Төрт баатыр, коломто канга толуп,
Жатышты жан бере албай алек болуп.
Митедей мизилдетип соруп жатты,
Эзелден көрбөгөн жер канга тоюп.
Жаңыл кыз бир аздан соң түшүп келди,
Турду да жар башында ой ойлонуп.
Түлкүгө жанталашкан сөз сүйлөдү,
Сеңселтип саамай чачын жайып коюп.

Түлкү шер... мен канчыкмын мойнума алам,
Сөзүң ак, айтканың жөн чын деп табам,
Бирок да канчык, дөбөт ким экенин
Энчилеп болбойт бекен мындай майдан.
Сен эмес жалгыз келип энчи үлөшкөн,
Энчисин бөлө кеткен далай адам.
Жалындуу махабатым сени тапты,
Сени ойлой, эки сүйбөй, чыксын бир жаш!..

Түлкүнүн болот кездик чечип алып,
Жиберди атын отко, ташка барып.
Олтурду аккан канды, чыккан жанды
Көзүнө элестетип, кыялданып.
Үстүнөн тон, көрпөсүн сыйрып таштап,
Жер жүзү жарык болду, таң агарып.
Ким сүйүп жетише албай, ким өлгөнүн
Таң жели жомоктоду күүгө салып.

Күн чыгып, жер жүзүнө нурун чачты,
Тыйылды жомокчу жел, үнүн басты.

Жаңыл да түпсүз ойго башын бербей,
Аттанып элге карай жолун тартты.
Жатышты жар алдында төрт азамат,
Жоготуп жомокчу жел жоктоор батты.
Эрте-кеч – эр тарыхын жел баяндап,
Муңдуулап угуучуга сүйлөп жатты...

...Бүтүмгө чыбык кыркып, нуска кылган,
Өткөн күн бийин жоктоп адалаттуу
Ичинде боз каптаган тумандуу күн,
Тырмаган комуз бетин мен армандуу.
Махабат – жаш жүрөгүн көмгөн жарга
Жыйналып, кан чокушуп, кузгун, карга,
Өз ара маектешип сөз кылышат:
Эрдигин сынасын да эр майданда.
Түлкүнүн найзасынын сабын жоктоп,
Калың эл кайгыланат камалганда.
Жебесин кыз Жаңылдын жомок кылып,
Жел ташып аңгемелейт сайдан-сайга.

Калың эл толкуп, калкып, кылып дама,
Эче ирет кол аткарды кун алууга.
Кошулуп кун үстүнө кун көбөйүп,
Калайык калтылдады таппай арга.
Боюнда кең Таластын кыргыз, казак
Алачтын бириккенде ураанына.
Кайтадан жаңыртылып сөзгө алынды,
Толгондо эрлер куну үч, төрт жылга.
Бу жерде казак, кыргыз элин жыйнап,
Алачтын туусу алдына башын курмак.
Шырдакбек, эр Тауке кан топ башылар
Ой кылып, чеп душманга каршы турмак.
Кайсындуу сөз ичинде эске алынды,
Үчүкө, Атагозу, Түлкү, Чабак.
Түлкүдөн болгондон соң бардык түйүн,
Ат болду Түлкү кунун кубаламак.

Жаңылдан кун кууганда аламандап,
Жаңыл деп найза саяр эр бүткөн соң,
Жалгандан Жаңыл атын тазаламак.
Сындырып шагын койбой, багын басып,
Жаңылды туткундукта ызаламак.
Бар беле кекенердик кыйсын жөнү
Эле го а дагы алач Жаңыл бейбак.
Эл ичи алай-дүлөй аңтарылып,
Тынчыбай толкуп жатты кунга даарып.
Дүрбөөнгө элөөрүгөн эчен жаштар
Жүрүштү түн уктабай, ат кайтарып.

Мурунтан жоо жобосун түшүнгөндөр
Жебесин кыз Жаңылдын эсине алып.
Башына бир дөбөнүн топ курушту,
Жөн билги карыларга акыл салып.

Эзелден эл ичинде эмчи кары
Калтаарып Жаңыл үчүн таппай лаажы.
Теңселсе, эл акылын эмдей албай,
Кун куудан аша кечет кайсылар.
Илгерки сынчы сөзүн макул көрүп,
Кубаттайт жыйылыштын кай бир дары.
Көпчүлүк акырында деп тарашты:
«Сынчынын айтканындай болсун баары».
Аңтарып далай элди, далай жерди,
Айлына Шырдакбектин келген сынчы.
Сынчыны керек кылып эл чакырды,
Жаңылдан жай билмекке кылып тыңчы.

Аз күндө сынчы келди кайра тартып,
Бейпилде жаткандыгын анык айтып.
Калың эл коогалаңдап толкундады,
Мурунтан күтүп жаткан жарактанып.
Мингизип Шырдакбекти боз жоргого,
Айтылмыш жандарына баланы алып.
Калкылдап түштүк жакка жүрүп калды,
Талас, Чүй, Көл бооруна кол аттанып.
Кол жүрдү түркүн-түркүн, кырка-кырка.
Найзакер, балта чабар, жаа тарткычтар,
Катардап тизилишип, сыйра-сыйра.
Жаңылдан үмүт кылган таттуу кыял,
Жаш башын бийлей келди – бир сыпыра.
Кеп кылып, алгын жайын, чалгын жайын,
Баштыктар келе жатты ир алдында.
Көңүлсүз күздүн күнү сырт саргарып,
Турган кез табийгатты кайгы басып,
Киргин суу болбогон соң жолтоо кылар,
Калың кол кирип келди катардашып.
Болжолдуу жерге келип кол токтоду,
Ойлошуп келер-кетер, оңду-солду.
Бөлүнүп акылмандар оолак чыгып,
Кандайча кол салууга кеңеш болду.
Кеңеште сынчы жакка сөз оодарат:
«Болжо деп көрөр көзүм, барар жолду.
Көпчүлүк убалына калбайлы дейт
Капылда бекер кырып калың колду».

Сынчы айтат: «Үч бөлүмгө кол бөлүнсүн».
Бириси түн жамынып жылкы тийсин.
Экинчи тийген малга алаксыбай,
Алдынан келер жоону торой жүрсүн.

Кутулуп биздин жакка жылкы өткөн соң,
Үчүнчү кысык жерден жол бөгөсүн.
Кысыкка келген кезде Жаңыл кирип,
Чукулдан Абыл бала тизгиндесин.

Кеңеште сынчы сөзү макулданды,
Бөлүнүп бешим ченде кол аттанды.
Катарга тизилишип кырка-кырка,
Мал тиер ир алдыда жүрүп калды.
Артынан экинчи топ тизилишип,
Шылганган өңчөй баатыр жолго тартты.
Акылман үчүнчү топ бир кысыкка
Эш кылып жаш баланы келип жатты.

Чынында эш туткандай Абыл бир жан,
Көзүнөн жандан өзгө от жайнаган.
Илгери эл жайлоолош жүргөнүндө,
Бир тойдо Жаңыл көргөн көп жыйналган.
Абылды эркелетип, алдына алып:
«Кыяр оо, сени дагы өлүм жазган...
Болгондой элге тутка жан экенсиң...»
Деген да маңдайынан бир сылаган.

Аркы топ күтүп жатты кысыкты алып,
Жан жакты басып жатты караңгылык.
Көптөн соң белгиленди таң агарып.
Күн чыгыш балбылдады күйүп, жанып...
Какшаалдын ак чийинде калың майдан:
Баатырлар бөлүп алган көп жылкыны,
Узатып элден оолак жолго салган.
Тирешип, эки жактан кол беттешип,
Кайрылып салгылашкан албан-албан.
Көрүндү көп ичинде Жаңыл Мырза
Жаа тартып келе жаткан жайдак атчан...

Кысыкка дагдырылып колдун алды,
Жеңилип, кетенчиктеп келип калды.
Мөндүрдөй жаа жаадырып, ылдамдатып,
Кысыктан Жаңыл Мырза өтө салды.
Аңдоосуз чукул жерден камчыланып,
Жаңылды Абыл жетип чылбырлады.
Абылды ат үстүнөн соймокко ойлоп,
Канжарын сууруп Жаңыл даярданды.

Камынтпай кармамакка эл Жаңылды,
Кыйкырып, ыраан салып, көп жабылды.
Абылды Жаңыл Мырза тааный салып,
«Аттиң ай!.. болбос, болбос» деди дагы.
Канжарын таштап колдон жаасы менен,
Талашкан чылбыр эркин атын тартты.

Болгонун аңгеменин көргөндөн соң,
Дардыгып Жаңыл колу кайра качты.

Какшаалдын кыз кабыланы түштү колго,
Жайылган атак-даңкы оңго-солго.
Кордукта Жаңыл өмүрү чирисин деп,
Беришти бир карыга кылып олжо.
Көксөсү көптөн берки басылган соң,
Калың кол кайра карай тартты жолго.
Тарыхын аңгемени баян кылып,
Согулду жомокчу жел зоодон зоого...

...Эмеси капастагы Жаңыл кабылан,
Жүрөгү эркин тоого байланышкан.
Мүнөтү жылдай болуп муң-зар менен,
Күн чиркин өтүп жатты албан-албан.
Унутпай, ичтен жаттап Жаңыл жүрдү,
Махабат чындык сөзүн Түлкүгө айткан.
Бир топ жыл, сансыз күндөр, айлар өттү

Мурунтан кезектешип келе жаткан.
Бир күнү кары-жашы кеп кылышат,
Эсирип кур жайлоодо кымыз ичкен.
«Эриккен эле Жаңыл көрсөтсүн – деп,
Өнөрүн кыз кезинде кылып көргөн».

Эл сөзүн Абыл келип баян кылат:
– Жеңеке, сизден бир иш эл суранат,
Баатырдык өнөрүңдү көрсөтсүн дейт.
Ат минип, шайманданып, алып жарак,
Тартынбай, бар өнөрүң ортого сал,
Үлгү алсын жаш өспүрүм, жаңы талап.
Бириси жети адамдын кызыр деген,
Эр башы көпчүлүккө кул болгон шарт.

Эч жанга кул болбодум, болбой келдим,
Таптадым теришкенди, бастым, жеңдим,
Кысыкта сен чылбырдан алганыңда,
Аядым, эл туткасыз калар дедим.
Токтотпой, эл колуна түшкөнүмдө,
Түлкүгө аттап курбан чалар дедим.
Не чара ойлогонум орундалбай,
...Кабыландай капастагы кайгы жедим!..

Кой деп айт, мындай жолго эл салбасын,
Элиртип болбос жерден кыстабасын.
Капаста «эрк» сагынган мен бир туткун,
Ат минсем, кетеримди эсине алсын.

Кетүүгө бет түзөсөм, сендей эрлер
Майданда салмакташып, кан акпасын.
Махабат күүсүн күүлөй андан көрө,
Капаста Жаңыл жаны күйсүн, жансын.

Жаңыл шер, Жаңыл жолборс, Жаңыл кабылан,
Жөн эмес ургаачылык сөзүн кылган.
Калпактай канжыгага бөктөрө кет,
Эр болсо белгиленген кандуу майдан.
Эр башы эр колуна кесилген жөн,
Өлгөнчө үйдө жатып тим ажалдан.
Ай, айдын оту бөлөк, эри бөлөк,
Бирок да чапкан сайын көз чыкпаган.

Жаралып, жалгыз жанга баш ийбеген,
Мына бу алдыңдагы Жаңыл жеңең.
Замана миң жашарып, миң түрдөнсүн,
Али да Жаңыл жеңет, жеңе жүргөн.
Жоргосун Шырдакбектин алдыма тарт,
Жаа менен кийимимди мурун кийген.
Майданда көп жыйналган сынашалык,
«Эркектик, ургаачылык эмне» экен?

– Өткөн күн жашыл жайлоо жери кандай,
Жайлоонун жалпак өскөн эли кандай?
Жел менен сыр сырдашкан, ыр ырдашкан
Өткөн күн эркин өскөн эли кандай?
Ок атар, кылыч чабар жер бар десе,
Дегенден өткөн күндүн эри кандай?
Жаңылдын аңгемесин көрмөк болуп,
Жыйналган дегдегендин бири калбай.

Эл ичин эбак имиш аралаган,
Жаңылды качат го деп ой жоруган.
Майданда бир серпишмек кыял менен,
Күн мурун жаштын көбү даярдаган.
Кан менен сабырсыздык күтүп жатты,
Декилдеп жыйналган жаш жарактанган.
Көрүндү бешим ченде араң Жаңыл,
Эпкиндеп боз жоргодо келе жаткан.

Кадимки мурункудай калпы-салты,
Окшотуп шайманданган минген аты.
Үстүндө эр кийими, жарак-жабдык,
Топ элге келе сала Абылга айтты:
Саркыты илгеркинин калды бекен?
Кайын иним, тебетейиң асманга атчы!..
Ыргыткан тебетейди түшүрбөстөн,
Жаа менен Жаңыл удаа он беш тартты.

Түшүрбөй тебетейди кагып алып,
Абылга берди: «кий» деп, алып барып,
Караса: тебетейде түк төбө жок,
Тегерек түпкүч болгон, курбу калып.
Багындым, баракелде!.. деди да Абыл,
Мойнуна кулдук кылды чылбыр салып.
«Кош, кайним! Бизге уруксат болгон чыгар!
Деп Жаңыл жолго түштү камчыланып...»

Келген эл эгеш менен куралданып,
Кыймылсыз, үнсүз, сөзсүз калды аңкайып.
«Жаралган жумуру баштын алды экен» деп,
Сөз кылды көпчүлүгү матоого алып.
«Кап, сени... бир серпишпей» деген болуп,
Өкүндү куру демдүүлөр санын салып.
«Бейбактан тукум албай, бекер кылдык» - деп
Бир топ эл тарады арманданып...

Жан менен ким сүйбөсүн тууган элди,
Кир чайкап, киндик кескен тууган жерди.
Тууган эл, туулган жер эмдебейби,
Капаста пайда болгон кайгы-черди.
Күн-түндөп, учкан куштай канат кагып,
Тууган жер Какшаал-Тоого Жаңыл келди.
Какшаалда кара туман, калың кайгы,
Кызыктуу, жыргалдуу күн жок илгерки.

Сан-сан миң, түмөн-түмөн мал айдаган,
Санаасыз кымыз ичкен, бээ байлаган.
Кайгысыз, убайымсыз нойгут элин,
Багынтып алда качан кытай алган.
Сыйпалып эл көркүнөн, мал көркүнөн,
Жылаңач жалгыз гана куру журту калган.
Өзгөрүш үрөйү суук башты чатып,
Сыр сүйлөйт калың арман... Жаңыл аң-таң.

Какшаалды жел жапжалгыз эркин каптап,
Ый ыйлап, ырды да ырдап, күлүп шак-шак.
Махабат чеңгелинен өлгөндөрдү
Сөз кылат, күүгө салып, атын жаттап.
Күзгүдөй сайдын тунук булактары
Үн кошот махабатты а да мактап.
Жел ыры, булак үнү толкундатат,
Махабат түйүнчөгүн жүргөн сактап.

Сайраңдап өсүп, өнгөн жерди илгерки,
Аралап, ит агытып жүргөн жерди.
Бакандай төрт азамат көмүлбөстөн
Ачыкта калган жарга Жаңыл келди.
Төрт жерде жангазандай эрдин башы

Кагырап жаткан экен аркы-терки.
Ысык күн, жору, кузгун мүлжүп бүткөн,
Таанылбайт кимдин башы кайсы экени.
Чөмөлөп эр баштарын кагыратып,
Карады Түлкү башын ажыратып.
Айырмасы баштын баштан кайдан болсун,
Эбакы куурап калган күндө жатып.
Жаңылды тиричиликтен жатыркатып...
Эпкиндүү азоо жүрөк алсызданат,
Өмүрдүн эң акыркы күүсүн тартып.

Колго алып жар кездигин сактап калган,
Жаңыл ооу жалгыз жандан бет бакпаган.
Кул болгун, мойнунду сун махабатка
Кол созгон талапкерге карматпаган.
Мына бу чөмөлөнгөн баш алдында
Актап кал чындык сөзүн Түлкүгө айткан.
Өмүрдү торко электен миң өткөзгөн
Тынчысын азоо жүрөк тим жатпаган.

Элөөсүз эбактан ээн жаткан жарды,
Мазардай түргө салды эр баштары.
Омолгон шум кара жер оңбосунда!..
Бүлкүлдөп соруп жатты жылуу канды.
Уңгучул куу топурак кактап болду
Денинен чыкканынча Жаңыл жаны.
Кагышкан эр баштарын жыйнаганга
Жел мактап махабатты күүгө салды...

Ой чиркин... күн экенсиң өткөн заман,
Тамшанткан, такылдаткан, таң калтырган.
Кийиктей эркин өскөн элиң кандай,
Кайгысыз, убайымсыз ыр ырдаган.
Бакыттуу бир күнсүң го түштөгүдөй,
Жаңылдай ири жандуу кыз урунган.
Ал өндүү жыргал күндөр жылас болду,
Күңгүрөн долу комуз, муңкан, муңкан!...

1924-жыл.

ИШЕНАЛЫ АРАБАЕВ

Кыргыз элинин биринчи агартуучу-илимпозу, алгачкы “Алиппенин” автору, улут алфавитинин уңгусун түзүп, жазма маданиятыбызды калыптандыргандардын бири Ишеналы Арабаев 1882-жылы Кочкор районунун Күн-Батыш айылында туулган. Ал башталгыч мектептин көлөмүндө билим алгандан кийин, айыл-кыштактарда мугалим болуп (1900–1910) иштеген. Кийин (революцияга чейин) Варшава, Казань, Саратов, Оренбург, Уфа, Алма-Ата шаарларынан окуп, жогорку жана орто билимге ээ болгон. Уфадагы жогорку диний мектеп – “Медресе-Галиядан” окуп жүргөндө эле, Сарсикеев деген казак студент менен кыргыз, казак балдарына арналган “Алиппе – жаки төтө окуу” аттуу тунгуч окуу китебин 1911-жылы Уфа шаарындагы “Шарк” басмасынан араб тамгасы менен чыгарат.

Ал эми 1912-жылы “Жазуу өрнөктөрү” (таза жазуунун үлгүлөрү, 1912) аттуу Оренбург шаарындагы “Вакыт” басмасынан чыгарган китебинде жазуу эрежелери, каллиграфия, тамгаларды кооз жазуу үлгүлөрү берилген. Бул китеп казак тилинде жазылса да, анын ичинде фонетика жагынан кыргызча жазылган сөздөр көп кездешет. Ошол эле жылы “Оренбургдан Ташкенге чейин” деген жол очерки “Айкан” журналынын биринчи санына басылган.

Ишеналы Арабаев 1913-жылы “Медресе-Галияны” бүткөндөн кийин, Ысык-Көл, Нарын аймактарында мектептерди ачып, элдин сабатсыздыгын жоюуга, илим-билимге тартууга зор аракет жасайт. 1916-жылы үрккөн эл менен бирге Кытайдын Үч-Турпан деген жерине качып барып, 1917-жылы өз элине кайтып келген. 1918-1922-жылдарда Түркстандын Жети-Суу областында ар түрдүү жооптуу кызматтарда иштеп, кыргыз мектептеринде мугалимдерди даярдай турган алгачкы курстарды уюштурат. Ошондой эле, Жети-Суу областтык “Кошчу” союзунун төрагасына орун басар, Түркстан Эл комиссарлар Советинде (Ташкентте) (1922-1924) иштеп, анын илимий комиссиясын жетектеген. Ал жетектеген илимий комиссия кыргыз тилинин алфавитин түзүп, башталгыч класстардын окуучулары үчүн алиппени, усулдук сунуштарды даярдашкан жана кыргыз терминологиясынын маселелерин изилдешкен. Кыргыз фольклоруна кызыккан И. Арабаев 1922-жылы “Манас” эпосун эл оозунан жыйнатуу ишинин эң биринчи демилгечиси болуп, атактуу манасчы Сагымбай Орозбак уулунан “Манастын” биринчи бөлүмүн, Актан уулу Тыныбектен “Семетейдин Айчүрөккө үйлөнгөн” жерин жазып алып, 1925-жылы Москвадагы СССР Элдериинин Борбордук басмасынан китепче кылып чыгарган. 1924-жылы Кыргыз автономиялуу областы түзүлгөндө, ал облревкомдун мүчөсү, илим комиссиясынын төрагасы болуп иштеп жүрүп, “Эркин-Тоо” гезитин уюштурууга катышып, биринчи санына “Эркин-Тоо” деген макала жазат. Ошол эле жылы араб графикасынын негизинде тунгуч кыргыз алфавитин, “Кыргыз алиппесин”, грамматика жана табият таануу боюнча биринчи кыргызча окуу китебин, “Сабатсыз чоңдор үчүн алиппени” (1925) жана кыргыз мугалимдерине колдонмо иретинде “Саамалык” аттуу китепче жазып, анда он бир сабактын үлгүсүн берген.

1928-жылы К. Карасаев экөө латын тамгасында түзүшкөн чоңдор үчүн “Жаңылык” аттуу алиппеси Фрунзе шаарындагы Кыргызмамбас тарабынан жарык көрөт. Бул китеп кыргыз эли латын тамгасын кабыл алган кезде жаңы тамга менен биринчи басылып чыккан эң мыкты окуу куралы болуп, сабатсыз элдин сабатсыздыгын жоюуда зор кызмат кылган. Бүгүнкү күндө

“Жаңылыктын” бир даанасы Москвадагы “Революция музейинде” сакталуу. ЮНЕСКОнун сейрек жана кызык китептеринин тизмесине алынган кыргыз китеби болуп калган.

Ошентип, кыргыздын туңгуч “Алиппесинин” басмадан чыгышы кыргыз элинин маданий турмушундагы эң ири тарыхый окуянын бири болуп калган, анткени ага чейин кыргыз балдары кат жазганды, китеп окуганды казак жана өзбек тилдериндеги алиппе китептеринен үйрөнүп келишкен. Бирок, бышкан ашка сынчы көп демекчи, агартуучунун “Алиппесин” сындагандар да көп болгон. “Ушул кыргыз алиппесинде заманга тиешелүү окшоштугу бар бирөөз аңгемеси жок. Китептин баш жагында шаблон сыяктандырып: “Бардык өлкөлөрдүн эмгекчилери бириккиле!» деген урааны бар. Бирок, китептин ичинде ошол ураандын ээсине тиешелүү бирөөз сөз эмне үчүн табылган эмес. Мунун маанисин биз ойлонуп-ойлонуп тапкан жокпуз. Канчалык шашылыш болгону менен балдар түшүнгөндөй кылып, бир ооз Ленинден, 1917-1920-жылдардын тарыхынан, кеңеш өкмөтүнүн же кедейдин дүнүйөдө ким экенин жазып чыгууга мүмкүн эле го, алиппенин эң аягындагы торутайды билген бала буларды кантип эле билбей калсын”, - деп Назир Төрөкул уулу сын жазган. Буга Ишенаалы Арабаев ошол эле гезит бетинде жооп жазган: “Бул алиппенин ичинде кеңештин негизин түзгөн кедей айтылган деген эмес – анын “калпы”. Алиппенин майда аңгемелеринин баарысы дээрлик кедей турмушу, эмгек жамаатынан алынган. Карагаттермек, арпа ташымак, суу ташымак, балыкчылык, багбанчылык, бүркүтчүлүк, кой, жылкы бакмак, кыргыздын эмгегинин негизи! Алардын бири – Назир Төрөкул уулу (Түркстан БАКнын Казак-кыргыз бөлүмүнүн башчысы). Анын “Акжол” гезитинин 1924-ж. № 497 санында чыккан макаласынан мисалдар келтиребиз. XX кылымдын башындагы биринчи кыргыз мугалими, улуттук мектептерин негиздегендердин бири катары тарыхта калган И.Арабаев 1933-жылы 11-майда “улутчул” деген жалган жалаа менен камакка алынып, ошол эле жылы 7-июнда Ташкент түрмөсүнөн каза болгон. Ал эми 1958-жылы толугу менен акталган. Бүгүнкү күндө саясий курмандыктардын өкүлдөрүнүн, алардын ичинде, арийне, кыргыз элине гана эмес, бир учурда жалпы түрк элдерине таанымалуу инсан – Ишенаалы Арабаевдин өмүрүн изилдеп, тагдырынын белгисиз жактарын алып чыгып, кеңири коомчулукка таанытуу – тарыхчы, адабиятчы, философ, педагог ж.б. окумуштуулардын алдына коюлган зор милдет. Жогоруда учкай айтылгандар кыргыздын алгачкы агартуучусу, коомдук-саясий ишмери Ишенаалы Арабаевдин иш аракеттеринин бир гана үзүмү. Ишенаалы Арабаевдин 1992-жылы 110 жылдык мааракеси белгиленип, ысымы Бишкектеги Жогорку окуу жайынын бирине ыйгарылып, ошол университетте музейи уюштурулуп, анын эмгектери, китептери, газета-журналдарга ал жөнүндө жазылган макалалар коюлган.

ТАПШЫРМА:

- 1. Окумуштуулардын өмүр баянын айтып бергиле.*
- 2. «Жаңыл Мырза» поэмасынын мазмунун айтып, үзүндү жаттагыла.*

КЫРГЫЗ АКЫН, ЖАЗУУЧУЛАРЫ

АЛЫКУЛ ОСМОНОВ

Алыкул Осмонов – Панфилов районундагы Каптал-Арык айылында 1915-жылы кедейдин үй-бүлөсүндө туулган. Ал жаш кезинен эле ата-энесинен ажырап, жетимдиктин азабын да, турмуштун кыйынчылыктарын да башынан өткөрөт. 1925-жылы Фрунзе шаарындагы балдар үйүнө кабыл алынат. Бир аздан кийин эле ал балдар үйү Токмок шаарына көчүрүлөт. 1925 - 1928-жылдары ошол балдар үйүндө тарбияланат. Мына ушул жерде адабий китептерге өтө кызыгып, өз алдынча ыр да жазып көрөт. Он төрт жашында Фрунзедеги педагогикалык техникумга кирип, анын алдындагы адабий ийримге катышып, орустун белгилүү жазуучуларынын чыгармалары менен таанышат. 1930-жылы «Сабаттуу бол» газетасынын сентябрь айындагы санында биринчи жолу анын «Кызыл жүк» деген ыры басылып, адабий тушоосу кесилет. Ушундан баштап анын ырлары газета, журналдарга үзбөй жарыяланат. 1933-жылы техникумду бүткөндөн тартып, ал биротоло чыгармачылык иштин артынан түшөт. Дүйнөлүк адабияттын мыкты үлгүлөрүн үзбөй окуп, билимин, тажрыйбасын тереңдетет.

1935 – 1950-жылдардын аралыгында ал ондон ашуун ыр китептин ээси болду. «Таңдагы ырлар», «Жылдыздуу жаштык», «Чолпонстан», «Махабат», «Жаңы ырлар», «Менин жерим - ырдын жери» деген жыйнактары жарык көрдү. «Мой дом» аттуу ырлар жыйнагы 1950-жылы Москвадан орус тилинде басылды. Бул китеп жалпы союздук окурмандар тарабынан жылуу кабыл алынып, акындын атагын алыска таратты. Алыкул Осмонов эң мыкты котормочу да болгон. Ал Пушкиндин, Шекспир, Низами, Шота Руставели сыяктуу дүйнөлүк адабияттын алптарынын көркөм дүйнөсү менен кыргыз окурмандарын биринчилерден болуп тааныштырат. Айрыкча улуу акын Шота Руставелинин «Жолборс терисин жамынган баатыр» поэмасынын Алыкул таржымалдаган котормосу аңызга айланып, атпай Ата Журтубуздун бүт булуң-бурчуна жетти. Шекспирдин «Отелло», «Он экинчи түн» сыяктуу драмаларын да кыргыз көрүүчүлөрү анын котормосу боюнча сахнадан көрүүгө мүмкүнчүлүк алышты. Ошондуктан мурдагы жазгандары такыр жакпай, өз жараткандарын өзү жериди. Нечен толгонуудан кийин басмага даярдаган ырларынын жаңы жыйнагын өрттөп да жиберди. Бул үчүн чоң жүрөк, ашкере баатырдык керек эле. Алыкулда андай касиет, сапаттардын баары бар болчу. Анын чыгармачылыгынын бурулуш учуру да дал ушул жылдарга туура келди. Бирок ажал арбайган ач колун ага сунуп, өлүм жакындап, суусу түгөнө берди. Ашкере айкөл, ташкындаган таланттын туз-насиби 35 жылга гана өлчөнгөн экен, залкар акын 1950-жылы 12-декабрда дүйнөдөн кайтты.

Кызыл жүк

Дан беребиз, берген данды эл алат,
Алган элдин өмүрүнө саламат.
Берген белек жокко сиңип кетпестен
Кайра айылга ырыс болуп таралат.
Бат жөнөсүн кызыл жүк,
Бол, жигиттер, ылдамдат,
Атадан калган насаат бар:
Берген март эмес,
Алган март!
Бол, жигиттер, ылдамдат.
Эгин төкмөк өзүнчө бир салтанат,
Эмгек менен көтөрүлмөк биздин даңк,
Берген белек дөөлөтүнөн кемибей
Кайра айылга байлык болуп таралат.
Бат жөнөсүн кызыл жүк,
Машинаны бери тарт!
Ашык бүтсүн пландан,
Берген март эмес
Алган март!
Бол, туугандар, ылдамдат!
Эгин бермек биздин урмат, биздин бак,
Сыйлоо керек ата журтту кадырлап.
Ушул буудай калк санаасын тындырып,
Кайра айылга тынчтык болуп таралат.
Бат жөнөсүн кызыл жүк,
Бол, туугандар, ылдамдат!
Бергениңе кубангын,
Берген март эмес,
Алган март!
Бол, туугандар, ылдамдат!

Отуз жаш

Ырас, өмүр кандай кыска, кандай аз...
Тагдыр ошол, өлчөмүнөн көп кылбас.
Бирок чиркин аздыгына мейли эле,
Анын октой тездигине катат баш.
Кечээ гана тиги кырда жок эле,
Кайдан чыкты боз ат минген отуз жаш?
Токточу өмүр, токточу өмүр, токой тур!
Көзүң чуңкур, өңүң кансыз, сары сур.
Тил албассың, жоголо бер, кете бер,
Сенден күчтүү, сенден өжөр бул учур.
Он беш жолу улам кайра туулуп,
Он беш жолу жашарбасам, карап тур!

Эскерме

Билбейм, кандай, эмне ойдо экен катарым?
Мен өзүмдүн тагдырыма капамын.
Заманымдын керегине жарабай,
Эрте кургап, муздап бара жатамын.
Мен жашадым өз күнүмө таарынбай,
Кара тилек, жаман ойго багынбай.
Түк билинбей өтүп кетет окшоймун,
Бир кеченин жаап кеткен карындай.

Ата Журт

Жылуу кийин, жолуң кыйын үшүүрсүң,
Кыш да катуу... бороон улуп, кар уруп...
Суугунду өз мойнума алайын,
Жол карайын, токтой турчу, Ата Журт!
Түндөр жаман... кырсык салып кетпесин,
Наалат келип, ат тизгинин шарт буруп...
Азабыңды өз мойнума алайын,
Из карайын, токтой турчу, Ата Журт!

Жазда башка... Жел тийбесин абайла,
Көпкө турбас мобул турган сур булут.
Бүт дартыңды өз мойнума алайын,
Сен ооруба, мен ооруюн, Ата Журт!

Бар болгула

Бар болгула, түгөнбөйлү, курдаштар,
Узак, узак, узак болсун бул сапар.
Кылым бүтүп, дүйнөдөн жок болсок да
Кайра кайтып жолугушчу жолдор бар.

Мен кыргыздын акыны

Мен тансам: жаштан танам, ырдан танбайм,
Ыры жок өмүрүмө канаттанбайм.
Кудайга миң мертебе калп айтсам да,
Ырыма бир мертебе калп айта албайм.
Мен кыргыздын акыны
Ким берсе да жакшы берген бактымды,
Ким койсо да жаман койгон атымды.
Ушакчыдан не кылам деп сурам,
- Беш тыйыңга мага сат дейт даңкыңды!
Сатам!
Алсын!
Кайдан билсин баркымды?
Чайга салып жутар кезде:
Заар тилин куйкалачу,
Мен кыргыздын акыны!
Карлуу күнү берсе керек бактымды,

Аяз күнү койсо керек атымды.
Ичи арамдан не кылам деп сурам,
- Бир тыйынга мага сат дейт даңкыңды!
Сатам!
Алсын!
Кайдан билсин баркымды?
Кантка салып жутар кезде:
Кара көңүлүн куйкалачу,
Мен кыргыздын акыны!
Таш идишке куйса керек бактымды,
Таттуу идишке куйса керек атымды.
Кароолчудан не кылам деп сурам,
- Балам алсын бекер бер дейт даңкыңды.
Берем!
Алсын!
Сатпайм кадыр-баркымды,
Уйчу, койчу, кетменчинин
Менмин кымбат акыны!
Баалай келсе тең келе албайт,
Бул ааламдын алтыны!

Өзүмдү өзүм

Мен өзүмдү үй сыртынан тыңшасам,
Күрс, күрс эткен оор жөтөл үн чыгат...
Бүткөн экен кайран өмүр, кайран жан...
Деп жалооруп көңүлүм шондо бир сынат.
Мен өзүмдү бир көчөдөн карасам,
Баскан өңдүү алсыз, арык сөлөкөт...
Албуут бала, эми болуп араң жан,
Айыкпас дарт болгон өңдүү өнөкөт.

Мен өзүмдү уктаганда карасам,
Жаткан өңдүү бир өлүк жан, каны жок.
Жүрөк күчүн тамырынан санасам,
Чарчагандай араң согот, алы жок.

Мен өзүмдү өлгөн кезде карасам,
Күлүмсүрөп керилген бир шер жатат.
Бул акыйкат жазмышына жарашкан,
Тагдырына рахмат айткан азамат.

Билген билер, билбегенге не чара,
Менсинген жаш муну кимден кем көрөт?
Кең пейилдүү, ачык колдуу бечара,
Кыйын жашап, жакшы жазган өңдөнөт.

Мен өзүмдү бир кылымдан карасам,
Тээ алыстан чаң ызгыткан шаң чыгат.
Өлбөстүктүн өжөр эркин талашкан,
Эрдигинен эчен тирүү жан чыгат.

Ысык-Көл

Ысык-Көл, сени сүйдүм, сени ырдадым,
Ырыма өзүң болдуң бел кылганым.
Күнүмдүн ичкен суудай берекеси,
Өзүңдүн бир көйкөлүп ыргалганың.
Ысык-Көл, сен ырыскым, сен жыргалым,
Ырыма өзүң болдуң бел кылганым.
Өзүнчө урматтуу бир салт экен го,
Күрпүлдөп көбүк чачып турган маалың.

Ысык-Көл, өзүң барда, мен да бармын,
Сен жарым, кереги не башка жардын.
Тагдырдын марттыгына мен ыраазы,
Бар тура, кубанаарым, мактанаарым...

Ысык-Көл кээде жымжырт, кээде толкун.
Толкуса толкунуна тең ортокмун.
Турмушта канча жолдош күтсөм дагы,
Бир сырлуу мындай жолдош күткөн жокмун.

Музыка

Мен суу ичпейм тандай катып турганда,
Мен нан жебейм алдан тайып курганда.
Музыкадай мага таттуу суусун жок,
Берчи мага,
Берчи мага,
Жарым кашык музыка!
Мен ыйлабайм капа тартып турганда,
Мен кубанбайм бак-дөөлөткө тунганда.
Дарым ушул кайгы жана шаттыкта,
Берчи мага,
Берчи мага,
Жарым ууртам музыка!
Эмнелер жок бул дүйнөдө, жарыкта,
Не бир сонун... не бир кымбат асыл баа.
Мен кетерде ошончонун ичинен,
Сагынарым,
Эң аярым,
Эң кымбатым — музыка!

Коштошуу

Кайда жүрбөйт эр жигиттин жаш башы,
Кайда калбайт сүйгөн жардын көз жашы.
Алыс сапар кең Маскөөгө жол алып,
Коштошорго толкуну жок көл жакшы.

Аман болсун эр жигиттин жаш башы,
Неге керек сүйгөн жардын көз жашы.
Жолтоо кылып «кош» дегенди угузбай,
Коштошордо күздүн күнкү жел жакшы.

Кайда жүрбөйт эр жигиттин жаш башы,
Кимге керек ата-эненин көз жашы.
Эгер «кел» деп Ата Мекен чакырса,
«Аманбыдан» «кош» деп айткан сөз жакшы.

Мен эмнеден уялам

Мен уялам, сүйбөдү деп жаш теңим,
Же болбосо аты назик ак келин.
Ая, жаным, антпе дешке чолом жок,
Чынын айтсам андай ишке жок эбим.
Мен уялбайм дайым бүркөө түрүмдөн,
Жаш болсом да картка окшогон сүрүмдөн,
“Койдум, курбум, мунуң жаман” – дей албайм,
Өзгөрмөй жок жаралган түс, гүлүмдөн.

Мен уялбайм ал кетирген оорумдан,
Баскан күндө төрт аяктап боорумдан.
“Кантем, апа, ушинтемби, я”, — дебейм,
Сөөгүм чыкпайт бараткан түз жолумдан.

Мен уялбайм балам жок деп соңумда,
Жал-жал күлгөн жарым жок деп оңумда.
Балам, жарым – доорум үчүн шилтеген
Найза учунда, зор замбирек огунда.

Мен уялбайм кедейликтен, жоктуктан,
Тапкым келсе, жок колунан чок чыккан.
Менин казынам, байлыктарым миномёт,
Батыш жакта жоо калаасын коркуткан.

Мен уялам, мына мындан уялам,
Көзгө толор бир чоң эмгек кылбагам.
Колун кезеп жолуң болгур дегенсыйт,
Жер шаарынан күлүк учкан заманам.

Оорулуу акын

Оорулуу акын,
Ойго жакын,
Ооруп алсыз олтурат.
Акын, акын,
Акын баркын –
Өлүм билбей кол сунат.
Оорулуу акын,

Сөздөрү алтын,
Алсыз, жалгыз олтурат.
Кантсин акын,
Ак кагаздын
Бетин ырга толтурат.
Оорулуу акын,
Өмүр артын

Каламына калтырат,
Билген достор,
Жан жолдоштор,
Эстесин деп бир убак.
Оорулуу акын,
Соолук баркын,
Эми билип тамшанат.
Кимдер келет,
Кимдер кетет,
Келүүчүгө из калат.
Оорулуу акын,
Ойлоп баккын,

Бизден журтка не калат?
Биз өлөрбүз,
Бирок өчпөс –
Жазган ырлар төрт сабак.
Заман калыс,
Эрдик намыс,
Керек болоор,
Берели.
Жан бүткөнчө –
Кадырлайлы,
Ата менен энени.

ТАПШЫРМА:

- 1. Акындын ырларын көркөм окуп, жаттагыла.*
- 2. Акындын өмүрү, чыгармачылыгы жөнүндө айтып бергиле.*

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ

Чыңгыз Айтматов 1928-жылы 12-декабрда Талас областындагы Кара-Буура (мурдагы Киров) районунун Шекер айылында туулган. Каардуу согуш жылдарында 14 жашар Чыңгыз Айтматов Шекер айылдык кеңешинин секретары (1942-1946), райондук каржы бөлүмүнүн агенти, трактор бригадасынын эсепчиси (1944-1946) болуп иштеген.

1948-жылы Жамбылдагы зооветеринардык техникумду аяктаган; 1953-жылы Фрунзедеги К.Скрябин атындагы айыл чарба институтун бүтүргөн; 1953-1956-жылдары Кыргыз мал чарба илим-изилдөө институтунун эксперименталдык фермасында зоотехник болуп эмгектенген. 1956-1958-жылдары Москвадагы Жогорку адабий курстун угуучусу; 1958-1960-жылдары «Правда» газетасынын өз кабарчысы; «Литературный Киргизстан» журналынын редактору; 1960-1986-жылдары Кыргыз ССРинин кинематографисттер союзунун төрагасы; 1960-1965-жылдары «Правда» газетасынын Орто Азия жана Казакстан Республикасы боюнча өз кабарчысы; 1986-1989-жылдары Кыргызстан Жазуучулар союзунун төрагасы; 1988-1990-жылдары «Иностранная литературы» журналынын башкы редактору; 1986-1990-жылдары КПСС БКнын Генералдык секретарынын кеңешчиси; 1990-1993-жылдары адегенде СССРдин, андан соң Россия Федерациясынын Люксембургдагы элчиси; 1994-2007-жылдары Кыргыз Республикасынын Бельгия мамлекетиндеги атайын жана ыйгарым укуктуу элчиси болуп иштеген.

Көркөм сөзгө бала күнүнөн ынак болуп өскөн Ч. Айтматовдун басма сөздө жарык көргөн алгачкы аңгемеси «Гезитчи Дзюйю» деп аталып, 1952-жылы жарык көргөн. Аңгемелери: «Ашым», «Биз арылап барабыз», «Сыпайчы», «Ак жаан», «Асмакөпүрө», «Түнкү сугат».

Улуу жазуучу 1956-жылдан бери СССР Жазуучулар союзунун мүчөсү болгон. Ага чоң чыгармачылык ийгиликти 1957-жылы жарык көргөн «Бетме-бет», 1958-жылы жарык көргөн «Жамийла» повесттери алып келген. Өз чыгармачылыгына дайыма сын көз менен карап, катуу талап коё билген Ч. Айтматов чыныгы чыгармачылык жолунун башталышы катары «Бетме-бет» повестин атаган. Бул ийгилик анын жеке жазуучулук ийгилигинин башталышы эмес, улуттук көркөм адабиятыбыздын, искусствобуздун өнүгүшүнүн жалпы табиятын дагы жаңы сапаттык бурулуштун башталышы болгон. «Жамийла» повестинин дүйнөлүк аренага чыгышы – чыгарманын жана анын авторунун талантынын бийик идеялык-эстетикалык деңгээлинен кабар берет. 1959-жылы «Жамийла» повести француз жазуучусу Луи Арагондун котормосунда Парижде жарык көрүп, ушул эле жыл ичинде Франциянын мезгилдүү басылмасында 14 аталыштагы макалалар жарыяланган. 1960-жылы «Жамийла» немецче Берлинде, полякча Варшавада, англисче, испанча, славянча, хиндиче, 1961-жылы араб, италян, тамил, чех тилдеринде жарык көргөн. Ушундан тартып жазуучунун чыгармаларынын дүйнө жүзү боюнча салтанаттуу жүрүшү башталган.

Улам кийинки чыгармалары менен Ч. Айтматовдун көп кырлуу, күчтүү талантынын улам жаңы жана жаркын жактары ачылып жүрүп отурган. Чыгармалары: «Кызыл жоолук жалжалым» (1961); «Ботогөз булак» (1961); «Биринчи мугалим» (1962); «Саманчынын жолу» (1963); «Тоолор жана талаалар повесттери» орус тилинде (1963); «Гүлсарат» (1966); «Ак кеме»

(1970); «Фудзиямадагы кадыр түн» драмасы (1973); «Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт»; «Кылым карытар бир күн»; «Кыямат»; «Кассандранын Н тамгасы»; «Тоолор кулаганда».

Сыйлыктары: Кыргыз Эл жазуучусу (1968); Кыргыз Эл Баатыры (1997); Социалисттик Эмгектин Баатыры (1979); Лениндик сыйлыктын лауреаты (1963); СССР Мамлекеттик сыйлыктарынын лауреаты (1968, 1977, 1983); Кыргыз ССРинин Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыктарынын лауреаты (1976); Европа Илимдер, искусство жана адабият академиясынын анык мүчөсү (Париж, 1983); Бүткүл дүйнөлүк Илим жана искусство академиясынын академиги (Стокгольм, 1987); Илим, информация, билим берүү жана искусствонун Эл аралык Калифорния академиясынын академиги (АКШ, 1995); Марк Твен клубунун Ардактуу рыцары (Куба, 1969); Рим клубунун мүчөсү (Италия, 1987); «Ысык-Көл форумунун» президенти (1986); Австрия, Австралия, Америка, Индия, Италия, Россия, Түркия, Франция, Япония ж.б. өлкөлөрдүн эл аралык сыйлыктарынын лауреаты.

«САМАНЧЫНЫН ЖОЛУ» ПОВЕСТИНЕН ҮЗҮНДҮ

1. МАЙСАЛБЕКТИН КАТЫ

«Апаке, ак сүтүндөн айланайын апакем. Мен сени кандай киши экениңди билбесем, бул катты жазбайт болчумун. Сенин акылмандыгыңа, кайратыңа, сенин күчүңө ишенип жазып отурам. Ошентсе да эмне деп түшүндүрүп, эмне деп айтууга сөз табалбай, алакандай ак баракты тиктеп отурган кезим. Акыр түбү менен кылган ишимди туура деп табарсың, мен ага өзүмө ишенгендей ишенем. Ооба, апа, сөзсүз мени туура дээрсин... Антсе да түшүнсөң да, жүрөгүңдүн түпкүрүндө мага деген айтылбаган сурооң калар: «Балам, кантип өз өмүрүңдү өзүң кыйдың? Адамга бир гана жолу берилчү бул дүйнө менен кантип өзүң эле коштошуп кете бердиң? Мен сени эмнеге төрөп, эмнеге өстүрүп чоңойттым?» Ооба, апа, энесиң, сенин бул сурооңо тарых кийин жооп берер. Ал эми менин айтаарым, согушту биз тилеп алган жокпуз, бул көптүн башына келген кыйын иш, бүткүл адам баласына башта урган зулум күч. Биз аны менен күрөшпөй коё албайбыз, ал үчүн кан төгүп, аны үчүн жан берип, аны кыйратып жок кылууга милдеттүүбүз. Антпесек биздин адам деген атыбыз өчөт. Мен согушта жүрүп эрдик көрсөтөйүн деп эч качан эңсеген эмес элем, мен өзүмдү эң бир жөнөкөй, эң бир асыл ишке – мугалимдикке даярдап жүргөм. Заманам ушул экен, балдарды тамга таанытып окутуунун ордуна, курал кармап жоокер болдум. Ал менин айыбым эмес.

Бир сааттан кийин мен Мекеним тапшырган ишке барып кайра кайтпаймын. Душмандын талылуу жерине барып, аны кыйратып өзүм да жок болом. Мекен үчүн, эл үчүн, жеңиш үчүн, дүйнөнүн бардык жакшылыгы үчүн...

Ыйлаба апа, эч ким ыйлабасын... Кош, түбөлүккө кайыр кош!.. Кош, карааныңдан айланайын, Ала-Тоо!

Сенин мугалим уулуң – лейтенант Майсалбек Субанкулов».

2. ТОЛГОНАЙДЫН МОНОЛОГУ

– Амансыңбы, куттуу талаам?

– Аманчылык. Келдиңби, Толгонай? Былтыркыдан дагы карый түшүпсүң го. Чачың куудай, колуңда таяк.

– Өмүр өтүп бара жатпайбы, Жер-Энем, арадан дагы бир жыл өттү. Бүгүн менин сыйынуу күнүм.

– Билем. Келээринди күтүп жаткам, Толгонай. Бул жолу сен баланы да ээрчите келмек эмес белең?

– Ооба, бирок бул сапар да жалгыз келдим.

– Демек, сен ага эчтеке айткан эмес экенсиң да, Толгонай?

– Жок, айта албадым.

– Айтор, эртеби-кечпи, акыры бир күнү ал угат да, Толгонай. Элдин арасында оозу бош бирөө-жарым жок дейсиңби?

– Аның чын. Эртеби-кечпи, акыры бир күнү билет. Аркы-теркин түшүнө тургандай чоңоюп да калды өзү, бирок мен үчүн ал дагы эле чалагайым бала сыяктанат. Корком, балалык кылып, өткөн-кеткенди туура түшүнө албай ичи сууп калабы деп аярлайм. Анткени менен адам чындыкты бир күнү билиш керек да. Мен билген чындыкты, сырдашым, касиеттүү Жер, сен билген чындыкты, элдин баары билген чындыкты азырынча жалгыз ал гана билбейт. Аны укканда, эмне дээр экен, кандай ойлорго кабылып, кептин аныгына жете алаар бекен? Канткенде баламдын жүрөгүн үшүтпөй, жаштайынан турмуштан көңүлүн калтырбай, сырымды айтып бере алаар экенмин? Эки ооз сөз менен түшүндүрүп берчү иш болсо кана. Кийинки күндөрдө ойлогонум эле ушул, күнү-түнү ойлоном. Кышында сыркоолоп, төшөктө жатканымда өлүмдөн анча корккон жокмун, ажал жетсе, каяша кылбай, шыр эле жүрүп кетмекмин. Бирок көзүм жумулуп кетсе, айтаар керээзимди айтып жетише албай, өзүм менен кошо көр астына ала кетемби деп, аябай жүрөгүм түштү. Ал эси жок, аны кайдан билсин, демейде тентек чалыш неме мектепке да барбай калып, жанымдан чыкпай жүрдү.

Апасын тарткан күйөрман: «Эне, кай жериң ооруйт? Суу ичесиңби, же дарыңды берейинби, эне? Үстүңдү жылуулап коёюнбу?» - деп эле турат. Ушинткенде – оозум барбады, кудуретим жетпеди. Байкушум эч кандай арамзасы жок, жаткан бир ишенчээк, дагы эле наристе бойдон. Эчтекеден күмөн санап койбойт, анан мен кантип айтмак элем. Ушуну менен эле сөздүн учугун таба албай алекмин. Минтип да, тигинтип да таразага тартып көрөм, жөн эле айтып берчү жомок эмес экен да. Айланып келип, бир пикирге такалам, болгон чындыкты бала тура түшүнүш үчүн мен ага жалгыз гана анын тагдырын эмес, бүт заманымдын тарыхын, өткүн-кеткендер жөнүндө, ал түгүл ушул кезде эчтекеден бейкапар минтип ойноп жүргөн велосипеди жөнүндө айтып беришим керек. Балким, мына ошондо гана туура болоор. Турмуш баарыбызды бир түйүнгө байланыштырып, камырдай жууруп салган турбайбы, эчтекесин жашырып, эчтекесин кошумчалай албаймын. Ал эми бала эмес, кексе киши дагы бул ишти ар кандай түшүнөр. Көзүм тирүү турганда ушул ыйык парзымдан кутулсам, өлсөм арманым болбос эле...

«Жамийла» повестинен үзүндү

Сырдуу жана кереметтүү обон

Адегенде Данияр мурункудай эле үнү кысталып батына бербей акырын баштады. Бирок, бара-бара үнү улам ичтен күч алып, арышын кең таштап, чабыты толгондо, капчыгай ичи баштан аяк жаңырып, алыскы аскалар Даниярдын обонун эки үч кайтара улантып жатты. Анын үнү дагы да чыйралып, күчөй баштады. Ошондо шаңшып созолонгон үнү гана эмес, Даниярдын обонуна болгон жалын менен чексиз мээрим адамды таң калтырып, жакасын карматты. Ушунун өзү эмне экенин, аны эмне деп айтаарымды билбедим: ырчынын көмөкөйүнөн чыккан үн элеби, же болбосо андан башка, жүрөктүн өзүнөн оргуп төгүлгөн дагы бир нерсе барбы? Ал өзү эмне, ал эмне адамдын жанын эргитип ой-кыялын ойготкон? Азыр да айта албайм.

Атаганат колдон келсе кагазга жазып отурбай, бул укмуштуу обондун өзүн салып берсем кана!

Анын ыры сөзү жок эле ыр менен обон. Анда-санда гана бир ооз сөз айтып коюп, анан бир топко чейин жөн эле үн салып демин тартпай безеленет. Деңиздин толкуну удургуп каптагандай, төктүрмө обон ташынып, анын сөз айтууга чамасын келтирбей жатты. Бала болуп мен мындайды эч качан угалек элем. Бул бир өзүнчө тубаса үн, тубаса обон. Жүрөгү зор адамдын ой-санаасын, кубанычын, тилегин баяндаган зор обон! Ал кыргызчага, казакчага да окшобойт, бирок тыңшап турсаң, бул обондо байыртан бир боордош кыргыз менен казактын тандалган төл обондору ширетилип кошулгандай туюлат. Обон бирде, казактын учу-кыйыры жок ай талаасындай, кенен агымда жайкалып, көйкөлсө, бирде кыргыздын зоокалуу тоолорундай, бийик заңгырап көкөлөйт. «Капырай! – деп жаттым мен. – Данияр ушундай экен да? Капырай, анын мындайы кимдин оюнда бар эле?».

Капчыгайды басып өтүп, жолу даңгыр, жайкалган өзөнгө чыкканда, Даниярдын ыры көкүрөк черин жазып, жаңы күч менен талпынды. Өмүрү угуп көрбөгөн кереметтүү обондор, бири-бирине куюлушуп, биринен бири өтүп алмашууда. Даниярга бүгүн эмне болгонун түшүнбөй жаттым. Так ушул бүгүн, так ушул саатта ай-күнү жеткендей, ичтеги бук болуп камалган бардык сырын, байлыгын Данияр мына азыр ачыкка чыгарып, алтын чачыладай төгүп берди. Мына эми гана мен Даниярдын эмне үчүн маңыроо сыяктанып, элге күлкү болуп жүргөнүн, эмне үчүн кечкурунда кароол дөбөгө чыгып барып, өзү жалгыз кыялга батып отурганын, эмне үчүн шаркырап ташынган суунун боюна түнөп жүргөнүн, эмне үчүн кандайдыр угулар-угулбас дабыштарды тыңшагансып, ошондо кашы өйдө серпилип, көзү кубанычка толгонун, мына эми гана бир чети түшүнгөнсүдүм.

Бул адам – жүрөгүнө чоң сүйүү алып жүргөн адам! Анын бул сүйүүсү менин оюмча, канчалык ысык көрүп, шыгы түшкөн жалгыз бирөөгө гана арналган сүйүү эмес, кандайдыр бир андан да зор, андан да алп, турмуш-жашоонун өзүнө, жан берип, жан жараткан адамдай жерге, жарык дүйнөгө болгон өлчөмү жок чоң сүйүү! Көрсө, ал ушул сүйүүнү көкүрөгүнө сактап өчүрбөй, ошону менен жашаган адам экен. Эгер андай эмес башкача болсо, эгерде ал дити супсак, жүрөгү муз болсо, жаратылыш аны кандай гана таңдайы жок обончу кылбасын, ал азыр минтип ырдай албайт эле.

Даниярдын обону ушул кезде түнкү өзөндүн үстүнөн жайыла каалгып, көзү илинип, мемиреп бара жаткан кең талаанынбешигин алдейлеп терметкендей, алыска жумшак созолонуп, акырындап өчөрүндө жаңыдан безелене үн алып, талыкшып уюган жерди кайра ойготуп, уйкусун ачат. Өзү дем берип, өзү жараткан ырчыны ойгонгон албан талаа кулак салып, тыңшап жатты. Тигине, арык бойлой жарданып, орок күткөн эгиндер ай жарыгында күүгүм көлкө ойнотуп, үстү-үстүнөн көлкүлдөп ыргалат. Жолдон окчун жерде эски тегирмендин кыркалекей теректери жалбырак дирилдетип, алда эмнени угузбай шыбырашкансыйт. Суунун аркы маңдайында, белес-белесте кырманчылар от жагышып, эртеңки көжөсүн кайнатууда. Тигине, кимдир бирөө алда кандай иш менен шашылып, кокту бойлой далбаңдап, кыштакты көздөй чаап бара жатат. Алдыда кыштактын бак-дарагы дүпүйүп, андан келген жел эзилип бышкан алманын ширесин, сото кучактап гүлдөгөн жүгөрүнүн балыр таттуу дүмбүл жытына, короолордо жайылган тезектердин жылуу демине аралашып, аңкытат.

Данияр дагы көпкө чейин обон салып, ырдап келди. Чалкыган август түнү аны тыңшап, обонго арбалгандай терең тынчтыкта уюп магдырады, ал түгүл аттар да, арабаларды жай терметип, жай басышты. Мына ушинтип, адамдын денесин балкыта, толукшуп ырдап келе жаткан Данияр бир убакта үнүн бийик закымдата келип, ырын чорт токтотту да, аттарга ала-сала камчы уруп, айдап жөнөдү. Менин оюмда Жамийла дагы анын артынан түшөт экен деп, тизгиндерди жыйып, алардын соңунан калбай, утурламак болдум. Бирок, Жамийла козголуп да койгон жок. Башын бир жагына кыйшайткан калыбында терең кыялга чөгүп, нес болгон сыяктуу ошол бойдон былк этпей отура берди. Обондун абада калган учкундары дагы эле көкөлөп жүргөндөй, Жамийла аны сыйкырланып, тыңшагансыйт.

ТОКТОБОЛОТ АБДЫМОМУНОВ

Токтоболот Абдымомунов 1922-жылы Чүй облусунун Кемин районундагы Атаке кыштагында кызматкердин үй-бүлөсүндө туулган. Бала кезинен эле атасынын агасы Рыспайдын комузун, жомокторун угуп чоңойгон. 1938-жылы Фрунзедеги медициналык окуу жайга кирип, кийин Жошолу айылдык советинде фельдшер, пункт башчысы болуп эмгектенет. 1939-жылы КР мамлекеттик медициналык институтка өтүп, 3-курста оорусунун айынан аны таштоого мажбур болот. Ал студент кезинде эле театрға көп ирээт барып, сахна өнөрүнө болгон чоң сүйүүсүн арттырат. Ал өмүрүнүн акырына чейин отузга чукул драмалык чыгармаларды жаратып, пьесалары кыргыз театрларынын сахналарынан түшпөй байма-бай коюлуп турган.

Т. Абдымомунов чыгармачылык менен бир катар эле коомдук иштерди да активдүү жүргүзгөн инсан. Ал 1959-1971-жылдары Кыргызстан жазуучулар союзунун 1-секретары, 1974-1987-жылдары Кыргызстандын театрлар коомунун төрагасы болуп эмгектенген. Көзү өткөндөн кийин, улуттук драматургия жаатында эң мыкты пьесаларга бериле турган Кыргыз Республикасынын «Токтоболот Абдымомунов» атындагы адабий сыйлыгы уюшулган (1991-жыл).

Драматургдун “Абийир кечирбейт” драмасы Кыргыз мамлекеттик драма театрынын сахнасында алгачкы ирээт коюлгандан тартып, он жылдан ашуун үзгүлтүксүз коюлуп, андан соң кайрадан сахналаштырылган. Дегеле, “Абийир кечирбейт” Т. Абдымомуновдун драматургиясындагы эң ийгиликтүү жазылган чыгарма болуп эсептелет. Кыргыз Республикасынын искусствосуна эмгек сиңирген ишмери (1972), Кыргыз Республикасынын эл жазуучусу Т. Абдымомуновдун ысымы менен

кыргыз драматургиясынын өсүп-өнүгүшү, бүгүнкү күндөгү жетишкен деңгээли ажырагыс байланышта. Ал көбүнчө моралдык-этикалык темаларга кайрылып, аларды драматургиянын “стилинде” олуттуулук менен баяндаган. Психологиялык жактан ишенимдүү, жекече мүнөзгө ээ, типтештирилген каармандардын тобун жараткан. Алгачкы пьесалары: “Кумдуу чап” (1946), “Замандаштар” (1948), “Курман” (1950) ж. б. Ал 50-жылдары жазган “Борбаш”, “Тар капчыгай”, “Атабектин кызы”, “Ашырбай” пьесалары автордун орус жана дүйнөлүк драматургия өнөрүнүн жетишкендиктерин өздөштүргөнүн айкындап, турмуштук материалды көркөм чагылтуунун улуттук салттарын жаңылоо, жаңы формалар менен ыкмаларды издөө боюнча белгилүү ийгиликке жеткенин көрсөттү. “Абийир кечирбейт” (1962), “Каркыралар кайтканда” (1965), “Сүйүү жана үмүт”, “Бюро жүрүп жатат” (1968), “Жыгылган оогонго күлөт” (1968). “Жарыктык карыларым” (1980) ж. б. пьесаларында актуалдуу моралдык маселелер көтөрүлгөн. “Жүкөш” (1940, 1959, 1974), “Сүйүү жана үмүт” (1966), “Тандалган чыгармалар” (1973), “Ашырбай” (1980), “Пьесалар” (1982) аттуу китептери жарыкка чыккан. Т. Абдымомунов комедия жанрынын да чебери. Анын калеминен “Эч кимге айтпа”, “Машырбек үйлөнөт”, “Алдар көсөө” ж. б. комедиялар жаралган. Анын “Атабектин кызы” драмасында инсандын моралдык этикалык жактан жетилиши, адеп-ахлагынын өркүндөшү, индивидуалдуу калыптанышы сүрөттөлгөн. Драмада тышкы кагылыштар менен бирге каармандын ички дүйнөсүндө өтүп жаткан психологиялык процесстер ишенимдүү берилген. “Атабектин кызынын” жарыкка келиши кыргыз драматургиясында тарыхый көркөм өнүгүүнүн бийиктөөсүнүн мыйзамченемдүүлүгүн мүнөздөйт. “Абийир кечирбейтте” каарман өзүнүн рухий интеллектуалдык активдүү изденүүлөрү менен кызыктуу. Драмада жеке адамдын керт башындагы кемчиликтердин мотивдери биринчи жолу көркөм көзөмөлгө алынган. Анда бийиктик менен пастык, жолдошчулуктун табияты, ишенчээктик менен амалкөйлүк, абийирдүүлүк менен абийирсиздиктин карама-каршылыгы тууралуу сөз болот. Т. Абдымомунов сүрөткер катары курч моралдык, атуулдук маселелерди көтөрө билгендиги

чыгармачылыгынын тематикасынын жана чегин кеңейтүүгө, жаңылоого тынымсыз умтулуп жүрүп отурган. “Сүйүү жана үмүт” – улуу акын Токтогулдун каардуу замандагы адамдык татаал тагдырын, кишичилик сапаттарын, эркиндик, адилеттик үчүн болгон азаптуу күрөшүн, таптык сезиминин ойгонуш, этикалык, философиялык көз караштарынын калыптаныш процессин өз мезгилинин коомдук-тарыхый контекстинен, учурдун социалдык-психологиялык шарттарынан ажыратпай, реалдуу сүрөттөп көрсөтө алган тарыхый-биографиялык драма.

Т. Абдымомунов тарыхый жанрдык темадагы чоң ийгиликке “Ашырбай” драмасында жетишкен. Бул драма улуттук драматургиябызга алгачкылардан болуп кыргыздын ак сөөк манабынан калыптанган сахналык канондорго сыйбаган, адаттан тыш татаал образын алып чыккан. Көрүүчүлөрдүн көз алдына бирде күлүп, бирде кайгырган, кээде жаңылып бармагын тиштеп өкүнгөн, көл алдындагы букара элге боорукер болуп көрүнгөн, түлкүдөй амалдуу, ошондой эле учурда каардуу, текебер, кекчил, мансапкор адамдын татаал образын жараткан.

Абийир кечирбейт (Эки көшөгөлүү драмалык повесть)

Катышуучулар: Нурдин, Масадыйк, Шайыргүл, Нияз, Сейит, Омор, Белек, Каныйпа, Медер, Айша, Асиса, Чал, Оорулуу

БИРИНЧИ КӨШӨГӨ

Биринчи сүрөт

Күүгүм. Тоо баштарында булуттар көчүп, ызгаардуу шамал жол боюндагы жалгыз дарактын жылаңач бутактарын сабалайт. Пальтосунун жакасын көтөрүп, даракка сүйөнгөн Нурдин алыс бир жакты тиктеп ойлуу. Андан обочороокто карыя олтурат. Берген суроосуна жооп күткөндөй Нурдинди карап, куржунун чыканакайт. Нурдин карыяга назар салбайт, папиросун үстөмөндөтө соруп, мурдагы калыбында тилсиз.

К а р ы я. Кечирип кой, уулум... Кайдагы болбогон суроону берип... көңүлүңдү кирдетип алдым окшойт... Өмүрлүү-жаштуу болуп, тилеген тилегиңе жет, айланайын... Кечирип кой, чалдан кеткен каталык болсо... (Нурдин унчукпайт. Карыя сөзүн улайт.) Чекилик кылганымды кийинчерээк сездим... Бир көргөн баланын дароо эле ичи-бооруна кирип кеткеним өөн иш болду... адамга да жакпайт, кудайга да жакпайт! (Күрсүнүп). Илгери менин жаш кезимде карыялар кеп кылышар эле, кирпич ирмелген сайын карылык кел, карылык кел, карылык кел деп, курган карылыкты чакырып турат дешип... Адам карыганда мага окшоп алжый баштайт тура!

Н у р д и н. Күнөөкөрдөн бетер кайра-кайра кечирим сурайсыз... актанасыз... Эмнеге антесиз, жарыктыгым?.. Билип турам, оң айтканымды тескери алды деп кейип жатасыз. Андай эмес. Суроону туура бердиңиз. Мен туура түшүндүм. (Ойлоно калып, мурдагысындай эле карыяга карабастан). Сиз айткандай, жаш адам болушу керек... жугумдуу болушу керек... А мен болсом мына бул жалгыз даракка окшоп тилсизмин, түнтмүн... кейиштүүмүн!.. Балким сиз ойлорсуз, бул бала жаралгандан эле ошондой го деп?.. Жок! (Карыяга биринчи жолу тике карап). Эмнеге ошондоймун, билесизби?.. Мен камактан келатам!

К а р ы я. (Ынанбагандай) Камактан?..

Н у р д и н. Ооба, камактан.

К а р ы я. Э, койчу, кайдагы жокту сүйлөбөй. Салабаттуу эле азамат көрүнөсүң. Кандай шайтан буйлалап кетип жүрөт?

Н у р д и н. (Катуу күрсүнүп.) Түгөнбөс жомок... Кайгылуу!..

Тамеки тартмакчы болуп, пачкасында эчтеме жок экенин көрөт да, ушалап туруп ыргытып жиберет.

К а р ы я. Уулум... атаңдын айтканын жаман алба... курсагың ач турбайбы... машина келгиче шам-шум этип алчы, айланайын...

Н у р д и н. Ыракмат, жөн эле коюңуз. Курсагым ток.

К а р ы я. Ыракматыңды даам ооз тийгенден кийин айткын. Шаарда неберелерим бар... Жаман күчүктөрүм ооз тийсин деп, бышырылган козунун этин алпараттым эле... Жайлоонун чөбүн оттогон козунун эти... өрүк болот, өрүк! (Куржунунун оозун чечмекчи болуп). Түрмөдө андай этти бермек кайда!

Н у р д и н. (Карыяны токтотуп, сүйкүм менен). Ыраазымын, ата. Убара болбоңуз.

К а р ы я. Өзүмдү сыйлабасаң да сакалымды сыйла... Кары киши таарынчаак болот... Таарынбагын, уулум!

Н у р д и н. (Күрсүнүп). Олдо, жарыктыгым, ай-йа! Жаман күчүктөрүңүзгө арналган белекти биринчи болуп ошолор ооз тийиши керек. Илгертен келаткан салтыбыз ушундай... Жакшы салтты бузбаңыз, ата!

К а р ы я. Жакшы адам үчүн жакшы салтты бузса боло берет.

Н у р д и н. Жакшы адам!.. Менин жакшы адам экенимди кайдан билдиңиз?

К а р ы я. Көзүңдөн байкап турам. (Ички чөнтөгүнөн кагазга оролгон бирдеңке алып чыгып). Эч болбогондо куруттан ооз тийчи...

Н у р д и н. Ыракмат. Курут көрбөгөнүмө көп болду! (Курутту ырахаттана чайнап). Моюнчалаш өскөн курбуларым айтып калышар эле, сен асмандан боорсок жааган күнү төрөлгөнсүң, Нурдин, жакшы адамга калганда жолуң бар дешип... Мага чынында эле ошондой көрүнчү... Кимди болбосун өзүмө жакын санап, анын адам деген атына кубанар элем... сыймыктанаар элем!.. Бул дүйнөдө менин жек көргөнүм, менин элдешпес душманым жалгыз гана оору... адамдын жанын кейитип, өмүрүн кыйган оору, - деп жүргөн элем... Ошол ооруга каршы жанымдын бардыгынча күрөшкөн элем...

К а р ы я. Догдурсуңбу, уулум?

Н у р д и н. Ооба. Көзгө көрүнбөгөн микроб менен күрөшүп жүрүп, микробдон да коркунучтуу адамдардын бар экенин байкабаптырмын!

К а р ы я. Душманы жок да адам болчу беле!

Н у р д и н. Жүрөгүмдүн толтосун кыйып, шыйбылчагымды чаккан душманым болгон жок... көзүмдүн карегиндей көргөн эң жакын досум болду... (Кейиштүү күрсүнүп). Досум!..

К а р ы я. Ал үйүң күйгүр, үстүңдөн ушак айтып, жалаа жапкан го дейм, болгондо?..

Н у р д и н. Жок, мен соттолгондо... адилет соттошту... Мен аны машина менен тепсеп кеттим!

К а р ы я. Өлтүрүп койгон турбайсыңбы?!.

Н у р д и н. Угушумда, тирүү калган имиш!

К а р ы я. Кыязы, жаман иш кылган көрүнөт аның. Жаныңа батса керек!.. Ошентсе да бетке айткандын заары жок... акылыңды ачууңа бийлеткениң чеки болуптур, уулум!

Н у р д и н. Таап айттыңыз. Ачууга бийлетип, жаман жорукка берилгенимди кийин түшүнүп, кийин өкүнүп калдым!.. (Кайрадан даракка барып сүйөнөт). Нечен жыл бою мени кыйнаган бир гана суроо болду. Өзүңдүн бейтаалай болушуңа, балким, сен өзүң айыптуудурсуң, Нурдин, деп өзүмдү өзүм кысымга алып, жооп издеп жүрдүм! Азыр да мени кыйнаган ошол!

К а р ы я. (Паузадан кийин). Күйүттүү иш болгон экен, уулум! Бирок күйүткө күйүт эм боло албайт. Өткөндү эстебе. Келечегинди ойлон.

Н у р д и н. Келечегимдиби?.. Келечегимди... Бир кезде телегейим тегиз эле... Сүйгөнүм бар эле... Мени адам көрүп, мага урмат кылган курбу-курдаштарым бар эле... Курбу-курдаштарым!.. Азыр алар кандай көз менен карап, кандайча тосуп аларын билсем, мынчалык күйбөс элем. Мен үчүн бардыгы тунгуюк!..

К а р ы я. Курбу-курдаштын ишенимине кирип, урмат алыш өтө кыйын, андан ажырап калыш текейден арзан. (Узак паузадан кийин). Ач кенедей жабышып алдым... Ошентсе да... айып көрбө, айланайын... бирдеңке сурасамбы дедим эле... Менин сурайын дегеним... а...

Н у р д и н. Досумду эмнеге майып кылганымды билсем дейсиз го?

К а р ы я. Ооба.

Н у р д и н. Бул туурасында эч кимге айта элек элем. Эч качан!.. Жадегенде, сотко да айткан эмесмин.

К а р ы я. Атаганат, көрүнөө зордогонсуп... Тилиң менен кургурдун тили, ай-йа!

Н у р д и н. Өзүңүздү өзүңүз жекирип... эмнеге антесиз, жарыктыгым?.. Кыйла убакыт өттү... Сизге окшоп мени менен чечилип сүйлөшкөн эч ким болбоду!.. (Паузадан кийин). Айтып берейин... тыңдап турунуз... Бул окуя май майрамынын алдыңкы күнү, отузунчу апрелде болгон эле... Ала-Тоо этегинде жоогазын гүлдөп... Ал эми досум экөөбүз турган бөлмөдө болсо...

Жакындап келаткан машинанын жарыгы коюу караңгылыкты кош найзадай жиреп өтөт.

К а р ы я. Машина келатат!

Н у р д и н. Тез!.. Өтүп кетелегинде, кол көтөрөлү... Куржунду маа бериңиз...

К а р ы я. Жок, айланайын, жөн эле кой... оор...

Н у р д и н. (Куржунду алып). Мындан оорду көтөрүп көргөм... Жүрүңүз!..

Карыя менен Нурдин чыгат. Жарык өчүп, айлампа акырын тегеренет.

М а с а д ы к. (Сылтый басып). Мени күтүп отурасыз го, жолдош?... Сүйлөй бериңиз, кулагым сизде.

Н у р д и н. Тааныбай калдыңбы?

М а с а д ы к. Нурдин?! Ырас эле Нурдинсиңби?.. Сен келдиңби?..

Н у р д и н. Көрүп турбайсыңбы...

М а с а д ы к. Саламатсыңбы досум! Келип калдым дечи! Жакшы болбодубу!.. Биякка өткүн!.. Отур... Кана, көрсөтчү өзүңдү... Эмне турасың, отурбайсыңбы...

Н у р д и н. Мен мейманга келгеним жок...

М а с а д ы к. Мурда кандай болсоң, азыр да ошондойсуң... Сымбаттуу!.. Сулуу!.. Көзүң гана саалпал кайгылуу көрүнгөнсүйт... Ырасын айтсам, баштатан эле ошондой эле... учкул санаанын түбүнө жете албаганга кейигенсип дайыма ойдо жүргөнүң мага жагар эле... Кана, сүйлөчү, качан келип калдың?..

Н у р д и н. Үч жыл бою өзүмдөн өзүм күмөндөр болуп, катуу кайгынын эзүүсүндө жүрдүм. Сенин алдында айыптуу болгонсуп, өзүмдү өзүм жазалаган күндөрүм көп болду эле. Бирок менин көзүм бүгүн гана ачылды... мына ошондон кийин... мен сени менен өбүшкөнү келгеним жок... Жооп сураганы келдим. Эмне үчүн Шайыргүлгө үйлөнгөн жоксуң?!

М а с а д ы к. Шайыргүлгө үйлөнгөн жоксуң дегениң кандай?.. Эмне үчүн мен үйлөнүшүм керек эле?

Н у р д и н. Ушунчанын баарынан кийин... сенин карьераң, Шайыргүлдүн намысы менен сүйүүсүнөн да кымбат болуп кеттиби?!

М а с а д ы к. Бул эмне дегениң, Нурдин?

Н у р д и н. Кытмырланбагын.

М а с а д ы к. Шайыргүл экөөбүз кыйышпас дос болчубуз...

Н у р д и н. Бар болгону ошол дечи?!

М а с а д ы к. (Паузадан кийин). Чындык керек болсо уккун... айтайын... Мен Шайыргүлдү сүйгөм. Жаным менен сүйгөм... Бирок турмуш кээде өтө ташбоор... сен сүйгөн адам, көп учурда сени сүйбөйт... менин наристе сезимим Шайыргүлдүн жүрөгүнөн жооп таппады!..

Н у р д и н. Эй, пенде! Эч жок дегенде бир жолу чын айтып өлсөң боло!..

М а с а д ы к. Мен мындан ашкан чындыкты билбейм.

Н у р д и н. Тилдин сөөгү жок, кайда бурса кете берет. Мен той болор күнү эле уккам... Шайыргүл экөөң...

М а с а д ы к. Эмне?!

Н у р д и н. Жаңы төрөлгөн ымыркайдан бетер эчтеме билмексен болуп... Түшүнбөй жатасыңбы?

М а с а д ы к. Шайыргүлдөн сүйүү таппаганым менен, сүйүүдөн кем эмес достукту тапкам. Аны эч кимге булгаткым келбейт. Жаман сүйлөбөгүн, Нурдин!

Н у р д и н. Ошондойбу?! Кылаарын кылып, кыл жип менен бууп коюп, эми сүттөн ак болуп чыга бергиң бар экен го!.. Мен бардыгын билем!..

М а с а д ы к. Нурдин!.. Жок жерден кордодуң, майып кылдың... Аныңды кечирген элем, унуткан элем. Бирок Шайыргүл экөөбүздүн таза достугубузга шек келтиргениңди... мунунду унутууга да болбойт!..

Н у р д и н. Ак ниет адамсынып күпүлдөп коёсуң ээ, Масадык!

М а с а д ы к. Нурдин!

Н у р д и н. Болду!... Менин керт башыма жүзү каралык кылып, керт башымды гана алдаган болсоң... сенин митаамдыгың менен бетпактыгыңды оозума албайт элем... бардыгын унутат элем... бардыгын кечирет элем...

М а с а д ы к. Дагы кандай балакеттүү кылмыштарды жабыштырмакчысың? Арманда калба, айт, айтчу болсоң!

Н у р д и н. Сен жеке мага эмес, Шайыргүлгө да чыккынчылык кылдың. Таштап кеттиң. Өмүрүн кыйдың!

М а с а д ы к. Ушундай дооматты мага коюучу адам сен экенсиң да, Нурдин?.. Мен сүйлөбөйүн, эгер абийириң калса, ошол калган абийириңе сөз берели. Абийириң сүйлөсүн. Абийириң жооп берсин. Шайыргүлдү таштап, тойдон ким качты – сенби же менби?! Шайыргүлдү бүт шаарга маскара кылып, арылбас азапка ким дуушар кылды, сенби же башкабы?!

Н у р д и н. Мен тойдон качтым, бирок андан качууга ким мажбур кылды?.. Биринчи нике түнүмдү түрмө түнүнө айлантып, өзүнүн карьерасы үчүн менин таалайымды ким тебеледи?.. Ошол сен эмес белең, Масадык?!

М а с а д ы к. Чыныңды айт, Нурдин! Канчалык жашырам дегениң менен, баары бир эчтеме чыкпайт... Көрүп турам!.. Балакеттүү кылмыштын бардыгын өзүң ойлоп таап, мага жабыштырып жатканыңдын себеби бар... Шайыргүлдүн алдында, менин алдымда өзүңдү таза көрсөткүң келет... Калп менен болсо да эптеп актансам дегенде эки көзүң төрт... Ушул жалганбы, Нурдин?

Н у р д и н. (Паузадан кийин). Мен калп айткан эмесмин... эч кимге... эч качан!.. Өмүрүмдө бир гана жолу калп айттым... бир гана жолу... сотто.

М а с а д ы к. Укмуштай адамгерчилик кылган экенсиң!

Н у р д и н. Мыскылдабагын! Менин аным чынында эле адамгерчилик болчу... Чындыкты жашырбай айтканымда, сот күнөөмдү жеңилдетип, жазамды азайтмак... ал тургай актап да

жибермек... Бирок антүүнүн ордуна, кайдагы бир түшкө кирбей турган нерселерди ойлоп таптым... Мурда Шайыргүлдү сүйүп жүрүп, кийин башкага ооп кеттим... Мас болуп отурган жеримден Масадык келип, Шайыргүлгө үйлөнөсүң деп зордоду... андай болду эле, мындай болду эле деп оозума келгендин баарын оттой бердим...

М а с а д ы к. Эмне үчүн антиң?!

Н у р д и н. Жүрөгүмдө Шайыргүлдүн жараты гана калды. Анын жалыны мен үчүн түбөлүккө өчтү. Бирок ошондой болсо да... анын кайрылып келбесин билип турсам да... бир кездеги жароокер ырысташым Шайыргүлдүн атын булгагым келбеди.

М а с а д ы к. Жалган! Шайыргүлдү сүйгөнүң калп!.. Эгер чын болсо эмне үчүн анын алдына басып барганың жок?.. Той алдында уккан жийиркеничтүү ушактар жөнүндө эмне үчүн ага бир ооз айтпадың?..

Н у р д и н. Мен бардым.

М а с а д ы к. Качан?

Н у р д и н. «Унутпагын Шайыргүл. Качан болсо да экөөбүздүн жаныбыз бирге» деп кулагына шыбырап жатканыңда...

М а с а д ы к. Нурдин! Кайсы бетин менен...

Н у р д и н. Болду!..

М а с а д ы к. Жок! Сенин мунуң... Мунуң бар го...

Н у р д и н. Эй, пенде! Эгер ошондон кийин Шайыргүлгө үйлөнүп, ал экөөңдүн ырыстуу турганыңды көрсөм... кудай урсун, сенин айбанчылыгыңды оозума албайт элем... өлөр өлгөнүмчө унчукпайт болчумун. Бирок Шайыргүлдүн сүйүүсүн маскаралап, жүрөк толтосуна бычак урганыңдан кийин, сендейге аёо жок. Жүр!

М а с а д ы к. Кайда?

Н у р д и н. Айткандарымды далилдөөчү жерге. Жүргүн!.. Эмне мелтирейсиң? Уяттан өрттөнүп, абийириң төгүлөөрдө калтырай баштадың, ээ?! Ак ниет адам бир гана жолу өлсө, сага окшогон жүзүкаранын өлүмү экөө болот. Коркуп жатасың, ээ? Жүр, дейм! Жоопкерчиликтен баары бир эч кайда качып кутула албайсың! Жүр!

М а с а д ы к. (Паузадан кийин). Болуптур. Мен даярмын. Кеттик.

Онунчу сүрөт

Айлуу түн. Парктын бурчу. Алыста Ала-Тоо үргүлөйт. Жалбырактары саргайыңкы тарткан чачпактуу кара жыгач, анын паанасында скамейкада Сейит отурат. Парктын түпкүрүнөн угулган гитаранын мундуу добушу жүрөктү мыжыгат. Масадык менен Нурдин кирет.

М а с а д ы к. Сейит!

С е й и т. Масадык? (Нурдинди көрүп). Нурдин?!

Н у р д и н. Тааныбай жатасыңбы?

С е й и т. Нур... Нурдин... аксакал. Аман-эсен бошонуп... Деги мындай жакшы болбоспу...

Н у р д и н. Саламатсыңбы, Сейит.

С е й и т. Саламатчылык, Нурдин аксакал... Отурсаңыз... Жакшы түн болуп турат...

Н у р д и н. Ыракмат, Сейит. Кейиштүү көрүнөсүң... маанайың пас. Бүрүшүп-чүрүшүп эле чал болуп калыпсың! Ооруп жүрөсүңбү?

С е й и т. Эмне болуп жүргөнүмдү өзүм да билбейм.

Н у р д и н. Дале иштеп жатасыңбы же бошонуп алдыңбы?

С е й и т. Күн сайын кечинде кечкурун ушу жерге келип, түн бир оокум болгончо отурам.

Күн сайын ошол... машинанын дөңгөлөгүнө түрүлгөн өмүрүмдү улам кайрадан жазып, ар бир укумун көзүм тешилгенче кароо менен алекмин... Менин бар болгон кызматым ушул!.. Түйшүктүү кызмат!

Н у р д и н. Турмушун кыйын көрүнөт... Бирок эчтеме эмес. Кечирип кой, Сейит, биздин сүйлөшө турган сөзүбүз бар эле...

С е й и т. Мени мененби? Мени менен сүйлөшмөкчүсүзбү?.. Уялганымдан карай албай зорго отурсам... канткенде бетим чыдап сүйлөшөм?

Н у р д и н. Мына кызык, эмнеден уяласың?

С е й и т. Канча жыл бирге иштедим... канчалык жакшы көрдүм... Ошого карабастан, бир жолу да барганым жок... Жада калса, кат жазганга жарабадым...

Н у р д и н. Эчтеме эмес, Сейит. Мен таарынбайм.

С е й и т. (Паузадан кийин). Азыр эле Шайыргүлгө жолуктум. «Өмүр өткөнү менен жүрөктөгү эскерүүлөр наристе боюнча кала берет тура, Сейит аке!» - деп, кетип баратып колумду кысты. (Нурдинди карап). Көп нерселерди эске түшүрөбүз... (Масадыкка). Жоогазын теребиз деп тоого барганыбызды да көп эскеребиз! (Алыска көз чаптырып). Тоого барган күндөрүбүздү эстесем... ал күндөр кайрылып келбейт экен го, чиркин!.. Таалайына кубанган Шайыргүл эргип ырдаганда, эки көзү от болуп жанып... Ай, жараткан, ай!..

Н у р д и н. Сейит!

С е й и т. Эмне дейсиз, Нурдин аксакал?!

М а с а д ы к. (Нурдинди четтетип). Токточу, Нурдин. (Сейитке кайрылып). Көп болду, көрүшө элекпиз, бирок ар дайым эскерип жүрдүм. Адамдан бөтөнчө таза, кичипейил, боорукер элең. Ошонунду эскергенимде, жүрөгүм тазарып, көңүлүм көтөрүлүп турар эле... Ошондой адам болуп туруп, Нурдинди алдаганга кантип дитиң барды? Айтчы, Сейит!

С е й и т. Мен Нурдинди алдаптырмынбы?!

М а с а д ы к. Сенин кылгандарың киши өлтүргөндөн да коркунучтуу. Нурдиндин таалайын кесип, келечегин караңгылаттың. Шайыргүлдүн үмүтүн үзүп, жүрөгүн жаралаттың. Мени болсо өмүр бою майып кылдың. Бирок баарынан коркунучтуусу адамдардын бири-бирине болгон ишенимин жок кылдың. Эми, ал ишенимди кайрадан ордуна келтириш жалгыз гана сенин колундан келет.

С е й и т. Эмне опузалайсыз?.. Мен чындыкты айттым!

М а с а д ы к. Жок!

С е й и т. (Тыңшап). Шайыргүл ырдап жатат!

М а с а д ы к. Туура айтасың, Сейит! Бул Шайыргүлдүн үнү! Таалайына кубанып эргип ырдаганда эки көзү от болуп жанган Шайыргүл ушул. Азыр кандай ырды ырдаса да, анын үнүнөн кайгы угулат... сагыныч угулат... Бу кайдан болгон кайгы?.. Кайдан болгон сагыныч?.. Ойлочу, Сейит!

С е й и т. (Пауза). Жок!.. Ушинтип күн көргөндөн көрө, биротоло өлүп тыңганым артык! Мейли, атып жиберсе да ыраазымын, чыдашка кудуретим жетчүдөй эмес, жанчылып бүттүм! (Чөнтөгүнөн портсигар алып, Масадыкка сунат). Меңиз!

М а с а д ы к. (Портсигарды алып). Меники. Так өзү. Окугун, Нурдин.

Н у р д и н. (Портсигарды алып, ичинен окуйт). Бу кандайча болуп кетти Масадык?.. Сейит?!

С е й и т. Кандай болмок эле... Мен... Мен Нияздын торуна чалынып калдым...

Н у р д и н. Нияздын торуна?!

С е й и т. Ооба. Бир жолу анын энесиникине баратканыбызда, кырсыкка учурадык... көзүм кашайып, кичинекей баланы тепсетип кеттим... Сот!.. Түрмө!.. Муну ойлогонумда коркконумдан жүрөгүм жарылып кете жаздады... Өзүм үчүн эмес, аялым үчүн, балдарым

үчүн!.. Айлам куруганда, жардам кылыңыз деп, Ниязга жалбара баштадым... Ал мени куткарып калды... Өлгөн бала анын туугандарынын баласы экен... Баарын жөнгө салып, ишти басып койду... Ошондон кийин менин тагдырым менен топ ойногонсуп ойной берди... Партбюронун атына тоголок арызды жаздырып, Шайыргүл туурасында ар кандай ушактарды таратууга мажбур кылган так ушу Нияз болчу... Сиздин тоюңуз болор күнү баягы булганч сөздөрдү... (ыйлап) сизге айттырып... жаңкы портсигарды көрсөт деген да так ушу Нияз болчу...

Н у р д и н. Дүйнөдөгү көздүүнүн сокуру ким десе мен экенмин да!..

С е й и т. Туура, Нурдин аксакал, сиз көздүүнүн сокуру болчусуз. Нияздын күлкүсүнө эрип, ичинин каралыгын байкабайт элеңиз... Ал ар дайым биринчи болууга умтулчу... Аябаган чоң, аябаган кадырлуу доктор болсом дегенде эки көзү төрт эле. Бирок, анын корккону Масадык менен сиз болчусуз... Профессор Сулайманов сиздерди жанындай көрчү... Ошол себептүү, Нияз өзүнүн жолунан сизди алып таштабадыбы!..

Н у р д и н. Жетет! Баргын!

С е й и т. Ошондой... мен кетейин... кечириниздер! (Пауза). Мен адам эмесмин... Мен итмин! (Кетет).

Н у р д и н. Кантип эле ушундай болсун?! (Үзүлө кыйкырып). Масадык?!

М а с а д ы к. (Колундагы портсигарын тиктеп). Өмүр!.. Достук!.. Сүйүү!..

Н у р д и н. Эми эмне кылам?!

М а с а д ы к. Билбейм... Бир гана айтарым: кечирим суроочу болбо. Себеби, көбүнчө өзүңдүн алдында өзүң айыптуусуң!

Нурдин скамейкага отурат. Сахнанын тереңинен Шайыргүл көрүнөт.

Н у р д и н. Шайыргүл!..

Ш а й ы р г ү л. Тааныбайт экем, кечиресиз...

Н у р д и н. Шайыргүл! Бул менмин...

М а с а д ы к. Токточу, Шайыргүл... бу Нурдин эмеспи...

Ш а й ы р г ү л. Бул кишинин аты сен айткандайбы же башкабы, мага баары бир... мен аны тааныбаймын...

М а с а д ы к. Бир паска отура турчу... мени менен...

Ш а й ы р г ү л. Сени мененби?! (Отурат).

Н у р д и н. Саламатсыңбы, Шайыргүл. (Шайыргүл унчукпайт. Масадык фонтан тарапка басат, Нурдин сөзүн улайт). Себебин сураба, мен айтпайын. Сотто өз абийириме каршы сүйлөдүм, Шайыргүл... Менин сүйүүм, менин өмүрүм жалгыз сен болчусуң... Жалгыз гана сен...

Ш а й ы р г ү л. Эми эмне керек сага?!.

Н у р д и н. Арылбас арман, сакайбас жарат... Айтып берейин... түшүндүрөйүн... укчу, Шайыргүл! Мага өмүр берип, күчүмө күч, кайратыма кайрат кошкон сенин сүйүүң эле... менин таалайым да, талантым да жалгыз өзүң элең... Келечегимди жарык кылып ар дайым адам деп оозанууга сүрөгөн да жалгыз гана сен болчусуң!.. Эгерде Шайыргүлдүн өмүрүнө сенин өмүрүңдөн башка даба болуучу эчтеме жок деп, менин өмүрүмдү сурашкан болсо... ойлонуп отурбастан, курман болууга даяр элем!.. Бирок... той болоор алдында... камылга бүтпөй шашылып жаткан элем... Ошол учурда келип калышты... Шайыргүл башканы сүйөт дешип.. ар кандай сөздөрдү айтышып...

Ш а й ы р г ү л. Менин сүйүүмө караганда, башкалардын оозунун жели күчтүүрөөк экен да!..

Н у р д и н. Мага далил көрсөтүштү... Айтышты...

Ш а й ы р г ү л. Мени сүйгөн имиш!.. Уялбай туруп ушул сөздү кантип айттың?!.. Жок,

чындап сүйгөн болсоң, өзүңдөн башка эч бир жанга, эч кандай далилге ишенбейт элең... Муну айтуунун эмне кереги бар эле?.. Эмнеге айтып жатам?!.. Кимге айтып жатам?!..

Н у р д и н. Шайыргүл!

Ш а й ы р г ү л. Сүйлөбөгүн!.. Жек көрөм!..

Н у р д и н. Шайыргүл!

Омор кирет.

О м о р. Шайыргүл! (Нурдинди байкап). О, сиз да мында белеңиз, жолдош Болотов... таанышып алыңыздар...

М а с а д ы к. (Омор менен кол алышып). Мен тааныштырып койдум, Омор Батырович.

Ш а й ы р г ү л. Омор, биздин Нурдинибиз кайда?

О м о р. Баятан бери ошону менен алышып жатып, концертиңе да кечигип калбадымбы... мойнумдан кучактап алып коё берсеңи... Масадыктын аялы алганда зорго басылса болобу... (Нурдинди карап). Нурдинибиз азыртан эле кыялы бар жигит.

Н у р д и н. (Масадыкты карап). Нурдин?!

М а с а д ы к. Омор Батырович менен Шайыргүлдүн уулунун аты Нурдин.

О м о р. Ооба, ооба. Абдан жакшы ат, ыраспы?.. Дүйнөдөгү мен билген аттардын бирин койгонум жок... Бардыгын атап чыктым. Бирөө да жакпады. Шайыргүл терезенин түбүндө тоо жакты карап унчукпай отурган эле. Бир маалда менин кыйналганымды сезип, боору ачып кетти окшойт, уулубуздун атын Нурдин койсок кантет дегенде, мен кубанганымдан кыйкырып жибердим. Нурдин деген ат экөөбүзгө тең жагып калды! Уулубуздун атын коюуда Шайыргүл периште болду! (Кыска паузадан кийин). Шайыргүл! Биз Масадык экөөбүз шахмат клубуна кирип, бир партия шахмат ойноп келеличи... А сен жолдош Болотовменен бирге таза абада отура турсаң... абдан жакшы болор эле... клуб жакын, азыр эле келебиз... Макулбу? (Масадыкка). Кеттик! (Масадык экөө чыгат.)

Ш а й ы р г ү л. (Паузадан кийин). Омор, токтой тур! Мен кошо барам...

Шайыргүл чыгат. Нурдин жалгыз. Сахна караңгылай түшүп, анан анын жанында чал пайда болот.

Ч а л. Эмне унчукпай калдың, уулум?..

Н у р д и н. Бардыгын айттым... Ошентип, мындан үч жыл мурда соттуу болдум... мындан үч жыл мурда камакка алындым... Бирок өзүмдүн таалайыма ишенбестен, шорумду киши ордуна санап, ошого ишенип кеткендигим үчүн мындан үч мүнөт мурда гана өкүм чыгарылды. Азаптуу өкүм! Бул өкүмдү башка кечирсе да абийир кечирбейт!

Алыстан Шайыргүлдүн үнү угулуп, акырындап көшөгө жабылат.

ТАПШЫРМА:

1. *Драматургдун өмүр баянын айтып бергиле.*
2. *Пьесанын мазмуну боюнча дил баян жазгыла.*

КЫРГЫЗ ЭЛДИК ООЗЕКИ КӨРКӨМ ЧЫГАРМАЧЫЛЫК

ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЛАР

Кыргыз элинин оозеки көркөм чыгармачылыгы өтө бай, тектик ажырымы боюнча ар түрдүү. Бул кыргыз эли Борбордук Азиядагы эң байыркы элдердин ичине кирерин далилдеп турат. Кыргыз эли өз эгемендүүлүгүнө чейин көптөгөн кылымдарды, доорлорду басып өтүп, далай оор турмушту, далай кыргын согуштарды өткөргөн. Карапайым кыргыз эли мына ушундай кырдаалдарда башынан өткөргөн оор турмушун, кайгы-муңун, тарткан азабын, орду толгус арманын, ыйын, күйүтүн, ошону менен бирге улам турмушунун жакшырышы менен келечекке болгон умтулууларын, сүйүнүчү менен кубанычын, Мекенине, ата-энесине, балдарына, табийгатка болгон зор махабатын, тирүүлүк менен өлүмдүн, жашоонун, өйдө-ылдый жашоодон алган турмуштук тажрыйбасын, көргөн-билгендерин, ой-толгоолорун, башка калктар менен болгон мамилелерин чагылдырган арман күүлөрү, ырлары, аңыз кептери, акыл-насааттары, баатыр улан-кыздарынын эрдигин даңазалаган кара сөз жана ыр түрүндөгү баяндары, дастандары ж.б. – баары бай оозеки чыгармачылыктын өзөгүн түзөт. Демек, улуу «Манас» эпосу буз баштаган баа жеткис оозеки адабий мурасыбыз – келечек урпактар үчүн эч нерсеге алмашкыс мурас.

Жазуу-сызуусуз, сабатсыз байыркы кыргыз эли өзүнүн түптүү эл экендигин, кыргыз жашап турганда, ал эч качан жер жүзүнөн жоголбой тургандыгын ооздон-оозго айтып келген оозеки чыгармалары менен бизге жеткирди. Элдик оозеки чыгармалардын түрлөрү жана жанрлары – поэтикалык системасынын жалпылыктарын, турмуштук функциясын, аткарылуу мүнөзүн эске алуу менен төмөнкүдөй түрлөргө бөлүүгө болот: эпикалык чыгармалар, дидактикалык чыгармалар, лирикалык чыгармалар.

Лирикалык чыгармалар – чакан көлөмдөгү ыр түрүндөгү чыгармалар. «Лирика» деген түшүнүк байыркы гректердин назик кылдуу «лира» музыкалык аспабына байланыштуу болуп, бөтөнчө чыгармачылык эргүү менен жаралып, уккан адамды толкундатып же арбап алчу чакан ыр туундусу. Лирикалык чыгармалар эмгек ырларынан, салт ырларынан, турмуш ырларынан турат. Лирикалык чыгармаларда элдин тарыхый тагдыры, өзгөчөлөнгөн байыркы маданияты, эмгеги, үмүтү, тилек-максаты, жаратылышы, каада-салты поэтикалык деңгээлде кеңири чагылдырылган.

Эмгек ырлары

Эмгек ырлары – эмгек процессинин жүрүшүн чагылдырып, адамдардын эмгекке карата болгон мамилелерин, жумуштун оордугун жеңилдетүү максатында чыгарылган ыр туундулары. Аңчылыкка, мал чарбачылыкка, дыйканчылыкка, кол өнөрчүлүккө байланыштуу «Оп майда», «Бекбекей», «Шырылдаң», «Тон чык» ж.б. эмгек ырлары бар. Эмгек ырлары лирикалык жанрга кирип, оозеки чыгармачылыктын эң эски түрлөрүнөн болуп эсептелет.

«Оп майданы» күзүндө кырман баскан дыйкандар беш-алты жылкыны же уйду, же эшекти теминге кошуп алып, тегеретип эгин бастырган учурда ырдашкан. «Оп майда» эгин бышып, жыйналгандан кийинки процессти чагылдырып, ырдагы улам кайталанган «оп» деген сөз теминге кошулган малды сүрөө, шыктандыруу милдетин аткарат. Тексттин өзү да жумушту алдыга жылдыруу, чаалыкса да тынымсыз иштеп жаткан малдын (ат, өгүз, эшек) көңүлүн улоо, дем берүү маанисинде түзүлгөн.

«Бекбекей» түнкүсүн короо кайтарган кыз-келиндер, жаш өспүрүмдөр, кээде улгайган аялдар тарабынан аткарылган. Ырдын жаралышы байыркы мезгилдерге таандык. Андагы «бек», «сак» деген сөздөр короону кайтарууда, уктабаган адамдар бар экенин ууру-бөрү-кескилерге билдирүү максатында «бек-бек-оой!», «сак-сак-оой!» түрүнө өтүп, созуп айтылган кыйкырык доош менен коштолгон. Алар, биринчиден, уктап калбай, коорону сак кайтаруу үчүн, экинчиден, түндү көңүлдүү өткөрүү үчүн үн алышып ырдашкан.

«Шырылдаң» кышы-жайы менен тоодо жылкы кайтарып, анан кеч күздө ылдыйлай түшүп келишкенинде бир аз оокат, аштык жыйып алыш үчүн айылды үймө-үй кыдырып, жылкычылар ырдашкан. «Шырылдаң» деп аталышы жылкы ээсинин – кожоюндун кайрымсыздыгына байланыштуу, «кышы-жазы, жайы менен тоодо арып-азып жүрүп көк кашка шырылдаң (шылдыр) суу ичип калдык, бизди да түшүнгүлө» деген сымал кейиштүү абалды туюнтуудан улам чыкса керек.

Оп майда

Майда-майда, мапмайда,
Майдалансын, атты айда.
Кызыл толгон кыrmандан,
Сузалы биз капкайда.
Бекер жүрсөн жан багып,
Таба албайсың эч пайда.
Майда-майда оп майда,
Орой орой оп майда,
Ороо толсун оп майда.
Кырча-кырча басканың,
Кырман толсун, оп майда.
Майда-майда, мапмайда,
Майдалансын, атты айда.
Майда бассаң жаныбызга пайда:
Талкандары бизге пайда,
Топондору сизге пайда.
Орой орой оп майда,
Ороо толсун оп майда.
Талкандары бизге пайда,
Шалкылдата баспасак
Оп майда бизге дан кайда.
Кар алдында калбасын,
Эртелеп барып майдала,
Орой-орой оп майда,
Орой-орой басканың,
Ороо толсун оп майда.
Кырча-кырча басканың,
Кырман толсун оп майда.

Даны бизге пайда,
Топону сизге пайда.
Майда-майда-майда,
Оп, оп майда, оп майда.
Тилек кылдык кудайга.
Мөндүр алды арпаны,
Оп, оп майда, оп майда.
Береке бер буудайга.
Далым күйдү бул жайда,
Баба дыйкан бар болсо,
Бир карашар ал жайга
Майда-майда оп майда,
Орто жери топ пайда.
Айланасы көп майда,
Аралары бек майда.
Жаныбарым оп майда,
Жаныбызга бек пайда.
Майда-майда оп майда,
Майдаланса мага пайда,
Самандары сага пайда.
Орой-орой басканың,
Ороо толсун оп майда.
Орокчунун балдары,
Нанга толсун оп майда.
Кырча-кырча басканың,
Кырман толсун оп майда.
Кырманчынын балдары,
Нанга тойсун оп майда.

Бекбекей

Ала байтал Бекбекей,
Айкалышкан Саксакай,
Кула байтал Бекбекей
Куюлушкан Саксакай,
Бекбекей качты, бел ашты,
Саксакай кууп адашты.
Кара тоону этектеп,
Мен коноюн, Бекбекей,
Кара макмал тонуңа,
Жең болоюн Бекбекей.
Кызыл тоону этектеп,
Мен коноюн, Бекбекей,
Мине турган атыңа
Жал болоюн Бекбекей.
Иче турган ашыңа,
Бал болоюн Бекекей.
Чымчык менен безбелдек,
Чындап айтап кезгелдек.
Эки киши ортого
Бат болоюн Бекбекей.
Иче турган ашыңа,
Кант болоюн Бекбекей.
Түндө-түндө жүгүргөн,
Түлкүнүн колу сөгүлсүн.
Түн уйкуну үч бөлгөн,
Карышкыр каны төгүлсүн.
Бекбекей качты, бел ашты,
Белине белбоо жарашты.
Укурук учун майтардым,
Бүгүн короо кайтардым.
Ийнемдин учун майтардым,
Издебей короо кайтардым.
Бекбекей качты, бел ашты,
Саксакай кууп, адашты.
Ийнемдин учун майтардым,
Бүгүн короо кайтардым.
Ийнемдин учун түзөттүм,
Бүгүн короо күзөттүм
Укуругум долоно,
Ууру-бөрү жолобо!
Камчымдын сабы долоно,
Каапыр ууру жолобо!
Ууру келсе уштайбыз,
Бетин айра муштайбыз.
Төбөгө чаап айдайбыз,
Төөгө чиркеп байлайбыз.
Бүгүн бир айдын он беши.
Жылкы уурдаган куучунак,

Белиндеги чочморуң,
Ыргай эмей эмине?
Ыргалып короо кайтарган,
Жыргал эмей эмине?
Кайтарган короом сак болгой,
Эртең бетим ак болгой.
Ай караңгы түн экен,
Азыр болчу күн экен,
Ай караңгы, түн бүркөк,
Жылкынын ичи жык токой,
Шыңгыроолуу Бекбекей.
Колоттун ичи кой текей.
Түн уйкуну үч бөлгөн,
Көк чунак каны төгүлсүн.
Коңгуроолуу Бекбекей.
Баш алышкан Бекбекей.
Күңгөй менен тескейдей,
Бет алышкан Бекбекей.
Кайтарган короом алты жүз,
Алты айланып келгенче,
Алты аркар жылдыз батпайбы?
Таң сөгүлүп атпайбы?
Кайтарган короом жети жүз,
Жети айланып келгенче,
Жети аркар жылдыз батпайбы?
Таң кашкайып атпайбы?
Кара тоону этектеп,
Мен коноюн Бекбекей.
Кара макмал тонуңа,
Жең болоюн Бекбекей.
Карала каптын кагынчык,
Аңдыгандын жаны чык.
Минген атың ак кашка,
Тизгиндери ак тасма,
Тилеги тийсин ак ташка.
Кызыл тоону этектеп,
Мен коноюн Бекбекей.
Кызыл жака тонуңа,
Жең болоюн Бекбекей.
Мине турган атыңа,
Жал болоюн Бекбекей.
Түндү түндөй чуркаган,
Түлкүнүн буту сөгүлсүн.
Карыш бою кер жаздык,
Карышкыр сага не жаздык?
Эчки деген жаныбар,
Ээгинде жалы бар.
Койдун сүтү коргошун,

Кой уурдаган оңбосун.
Эчкинин сүтү эрменде,
Эчки уурдаган шерменде.
Жылкынын жүнү жалтырак,
Жылкы уурдаган куучунак.
Белиңдеги чочморуң,

Ыргай эмей эмине?
Ыргалып короо кайтарган,
Жыргал эмей эмине?
Кайтарган короом сак болгой,
Эртең бетим ак болгой.

Шырылдаң

саа-саа байлар, саа байлар,
Салам айттык акелер!
Куттуу болсун ушу үйлөр,
Курут алсын жеңелер.
Куру калсын мечкелер,
Кууп алсын баатырлар.
Тууп алсын катындар.
Айдап алсын дыйкандар,
Атып алсын мергендер.
Сайып алсын баатырлар,
Сатып алсын кербендер.
Ала даакы шырылдаң,
Кула даакы шырылдаң.
Салтанаттуу шырылдаң,
Султан аттуу шырылдаң.
Шырылдаң биздин шыйкыбыз,
Бүгүн калды уйкубуз.
Эсен болсо жылкыбыз,
Бүгүн калды уйкубуз.
Адыр-адыр жерлерден,
Айгыр минип биз келдик.
Айгыр оозун тарта албай,
Ушул үйгө туш келдик.
Бүдүр-бүдүр жерлерден,
Бука минип биз келдик.
Бука оозун тарта албай,
Ушул үйгө туш келдик.
Биякка тур деп апамды,
Апам берет чапанды.
Байкем берет соолукту,
Байбиче берет жоолукту.
Шып-шырылдаң шыр экен,
Жылкычынын ыры экен.
Карылардын наркы экен,
Жигиттердин айты экен.
Жылкычынын мурунтан,
Айтып жүргөн салты экен.
Ала даакы шырылдаң,
Кула даакы шырылдаң,
Салтанаттуу шырылдаң,
Алача бээ сур тайлар,

Минилбеген кур тайлар.
Бүртө-бүртө бүртөлөр,
Бүртө байтал сур тайлар.
Байбичелер, энелер,
Шалдыр-шулдур шакек, чык,
Саймалаган жоолук, чык,
Шакекти колго салалык,
Жоолукту белге чалалык.
Жылкыбызга баралык,
Кунан тайды минелик,
Кубалашып ойнойлук.
Айгыр атты минелик,
Оодарышып ойнойлук.
Ала даакы шырыдаң,
Кула даакы шырылдаң,
Султан аттуу шырылдаң.
Конок тоого бүткөндө,
Кошо чыккан шырылдаң.
Тару ташка бүткөндө,
Талаша чыккан шырылдаң
Жылкычы менен коюндаш,
Жанаша чыккан шырылдаң.
Шырылдаң биздин шыйкыбыз,
Түндө келет уйкубуз.
Аман болсо жылкыбыз,
Эртең канар уйкубуз.
Шырылдаң айтып жүргөндө,
Конок менен тарууну,
Жеп кетпесин жылкыбыз.
Шыпшырылдаң шыр экен,
Жылкычынын ыры экен.
Карылардын наркы экен,
Жигиттердин айты экен.
Бай, бай терек, бай терек,
Башын кесмек не керек?
Эт желиндүү боз койго,
Тели козу не керек?
Анна султан шырылдаң,
Мына султан шырылдаң.
Шыпшырылдаң шыр экен,
Жылкычынын ыры экен.

Салттык ырлар – элдик жөрөлгө-жосундарга байланыштуу аткарылчу ыр туундулары. Ага ыраазылык билдирүү иретинде бата берүүгө («Балага бата берүү», «Жаңы үйлөнгөндөргө бата», «Ууга жөнөгөндөгү бата», «Колго суу куйган балага бата», «Жүгүнгөн келинге бата»); кызды күйөөгө узатууга («Токмок салды», «Жүк көрүү», «Кыз узатуу»); адам өлгөндө аны жоктоого («Энеси өлгөн кыздын кошогу», «Устанын аялынын кошогу») жана ыр түрүндөгү керээзди угузуу, жоктоо, көңүл айтуу; Нооруз майрамына («Жарамазан», «Сүмөлөк», «Алас-алас») байланыштуу ж.б. чыгармалар кирет.

Нооруз батасы

Жер кулагы жети кат,
Жер иштеткен адамзат,
Алас болсун аштыгың.
Уста пири Дөөтү, амачыңды оңдосун.
Уйдун пири Акмүйүз,
Амач тарткан күч кирсин.
Күн күркүрөп, жамгыр жаап,
Күлдүр ата колдосун.
Үн атасы Камбаркан ай талаага күү чачсын.
Өнүп чыксын үрөөнүң, өсүп чыксын жүгөрүң.
Суу атасы Сулайман көктөн, жерден колдосун.
Жердин пири Жер-Эне кабыл алсын дилиңди.
Жел атасы Желкайып булут айдап буулуксун.
Үркөр ата тогошуп алас болсун эгиниң.
Күндүн пири Күн Теңир суу менен бирге нур берсин,
Жарык берсин, нан берсин!
Көтөрүлгөн билекке, калкым кылган тилекке...
Көкө теңир жар болсун!
Оомийин!

Узатуу ыры – тарбиялык мааниде болуп, кыз узатууда келин болуунун жол-жобосун айтып, кызды турмуш жолуна даярдоо жеңенин милдети.

Кошоктор – өкүнүү, күйүү маанисинде ички сезим менен муңдуу айтылуучу кайгылуу ыр. Кошоктор экиге бөлүнөт. Алардын бири киши өлгөндө кошула турган кошоктор, экинчиси кыз узатканда кошулатурган кошоктор. Аны айтып жаткана адамдын, жакындарынын кайгысы, күйүтү айтылып, өлгөн кишинин жакшы адам экени, көзү тирүүсүндө башкаларга кандай жакшылык кылып, эмне иштерди бүткөргөндүгү баяндалат. Кошоктор өзүнүн чыгышы жагынан байыркы жана эл арасына кеңири таралган жанрлардын бири. Байыркы Орхон-Эне Сай жазууларынын тексттеринен да кошок, керээз түрүндө айтылган сөздөр кездешет. Кошокчулар ыр чыгарган акындар сыяктуу таланттуу аялдар. Алардын ырды дароо чыгарышына кошок күүсүнүн узакка созулушу жана сөздөрүн өтө жай, муунга бөлүп айтылышы мүмкүндүк берген. Кыз узатуудагы кошоктун мааниси – кыз үй-бүлөдөн, туулган жеринен ажырап, чоочун жерге бара жатканына кайгыруу сезимин билдирет. Себеби, эски заманда кыздар мурун көрүп билбеген, көбүнчө өзүнө теңтуш эмес кишиге эрксиз калыңга сатылган. Анын келин болгондон кийинки укуксуз ал-абалы эненин көңүлүнө кайгы салбай койгон эмес. Демек, кошоктун мындай түрү көрүшүү, коштошуу деп аталып, анда акыл-насаат сөздөрү кеңири камтылган.

Кызды узатууда жеңенин кошогу

Сары атка тумар тагып ал,
Кудагый
Салкын жерге багып ал!

Салкын жерге бакпасаң,
Санатылуу малыңды ал!
Кудагый, көк атка тумар тагып ал,

Көлөкө жерге багып ал!
Көлөкө жерге бакпасаң,
Көпкө түшкөн малыңды ал!
Бийкеч жан,
Көгөргөн тоонун чокусу
Көккө биржакын көрүнөт.
Жат элге кетип барам деп,
Кызыке,
Көнүлүң жаман бөлүнөт.
Оюн, күлкү тыйылар,
Кожо, молдо жыйылар,
Кокустан нике кыйылар.
А тоонун башы көбүргөн,
Бу тоонун башы көбүргөн.
Бийкеч жан,

Ата-энеден бөлүнгөн.
Тескейден аккан булак бол,
Бийкеч жан,
Теңтушуң менен ынак бол!
Күңгөйдөн аккан булак бол,
Күйөөң менен ынак бол!
Ак калпакчан көрүнсө,
Акем келет дебей жүр!
Акең келсе, басып чык,
Акырын эшик ачып чык!
Ак элечек көрүнсө,
Апам келет дебей жүр!
Апаң келсе, басып чык,
Акырын эшик ачып чык!

Турмуштук ырлар – турмуштун ар кандай кырдаалдарында түрдүү кызыкчылыктарды көздөгөн, ар тараптуу, кең-кесири чагылдырылган ырлар. Аларга: арман, сүйүү, оюн, айтыш, акыйнек, бешик ырлары, балдар ырлары кирет.

Арман ырлары – жакынын жоготкондо, сүйгөнүнө жетпей калганда, ойлогону орундалбай калганда, жетимчиликтин жана жакырчылыктын тузун татыганда, кожоюнга акысын жедирип кор болгондо, муктаж болгондо ж.б. жагдайларда ырдалат. Мисалы: «Сокурдун арманы», «Чалга тийген кыздын арманы», «Балага зар болгон ата-эненин арманы» ж.б.

Сүйүү ырлары – түбөлүктүү сезимди тастыктап, жашоонун негизин түзүп, ички жандүйнөнү тазартуу мүмкүнчүлүгүнө ээ ыр туундулары. Алсак, «Өзгөчөм», «Сардал кыз», «Аппагым», «Секетпай», «Гүлайым», «Курусун жердин ыраагы», «Дилбарым», «Күңөтай» ж.б. чыгармалары бар.

Оюн ырлары – жылдын ар мезгилинде адамдар жаш өзгөчөлүгүнө жараша оюндарды ойноодо ырдашкан. Аларга: «Селкинчек», «Шакек салмай», «Топу салмай», «Томук катмай», «Ак терек, көк терек» ж.б. кирет.

Селкинчек

Кыл аркандуу селкинчек,
Кыздар тебет эркинчек.
Келиндердин селкинчек,
Кере тебет эркинчек.
Жаш балдардын селкинчек,
Жандап тебет эркинчек,
Андай теппей мындай теп.
Бурулчанын селкинчек,
Бурбай тепчи келинчек,
Андай теппей мындай теп.
Селкинчегим селкилдейт,
Беш көкүл чачым желпилдейт.
Короодогу селкинчек,
Козголуп тептик эркинчек,
Айылга куруп селкинчек,
Ашыра курдук эркинчек.
Белеске куруп селкинчек,
Бекем тептик эркинчек,
Андай теппей, мындай теп!

Айтыш, акыйнек – акындар же карапайым адамдар арасында аткарылып, айтышка чыккан адамдын импровизацияга же төгүп, куюлуштуруп айтууга канчалык жөндөмдүү экенин, каршылашын сөз тапкычтыгы, ырга болгон шыгын көрсөтүүчү ырлар. Мисалы: «Токтогул менен Эшмамбеттин айтышы», «Жигит менен кыздын айтышы», «Байдын кызы менен кедейдин кызынын айтышы» ж.б. айтыштын жана акыйнектин үлгүлөрү бар. Кыргыз элинин аш-тойлору, маараке-майрамдары акындарсыз өткөн эмес. Демек, акындык өнөр өтө жогору бааланып, элдик оозеки чыгармачылыктын төкмөчүлүк өнөрү күчтүү өнүккөн. Төкмө акындар ой жүгүртүүсүнүн тездиги, баамчылдыгы, өзгөчө таланттуулугу менен айырмаланган. Элибиздин толуп жаткан оюн-зооктору менен катар акындарды айтыштыруу да кеңири жайылган. Эки ырчынын акындык дареметин салыштырып, бирин-бири жеңүү максаты менен ырдаган ырлары айтыш ырлар деп аталган.

Бешик ырлары – жаш ымыркайга арналып, тарбиялык мааниде баланы сооротуу, алаксытуу, уктатууда энеси же эжелери тарабынан ырдалат. Бешик ырларынын көптөгөн үлгүлөрү бар.

Алдей-алдей, ак балам,
Ак бешикке жат, балам.
Ала булут куралды,
Ашыгыштуу чак, балам.
Алдей-алдей, алдейим,
Ак набат кошкон балдайым.
Ыйлаба, балам, ыйлаба,
Энеңдин жанын кыйнаба.
Алты атты айлантип,
Атаң жүрөт кырманда.
Сал-сал билек, сал билек,
Сары майга мал билек.
Кунан койду сой билек,
Куйругуна той билек.
Алдей балам, алдырман,
Алса колду талдырган.
Күлсөң капа жандырган,
Сүйсө кумар кандырган.
Бышкан нандын ортосу,
Жүрөгүмдүн толтосу.
Алдей балам ырысым,
Ачык чолпон жылдызым.

Балдар ырлары – жаш өспүрүмдөрдүн өздөрү тарабынан чыгарылып аткарылган. Алардын аң-сезимин, сөзүн өстүрүү, таалим-тарбия берүү, дүйнө таанымын өөрчүтүү иретинде «Торпогум», «Турумтай», «Айбандардын балдарын эркелеткени», «Улагым», «Атакемдин тилеги», «Энекем» ж.б. ырлар чыккан.

Дидактикалык чыгармалар – тарбиялык мааниси бар чыгармалар. Дидактика – (грек сөзү) үлгү, сабак болорлук, тарбиялоо дегенди билдирет. Дидактикалык чыгармаларда оң-терс, жакшы-жаман түшүнүктөр, таалим-тарбия, дүйнө тааным, так, таамай айтылган корутундулар чагылдырылат. Аларга: макал, ылакап, табышмак, жаңылмач, калп, санат-насыят ырлары, терме ырлары кирет.

Макал – күндөлүк турмуш тажрыйбасынан келип чыгып, түпкү мааниси терең, таамай, курч келип, кыска түзүлгөн, учкул ыргак менен көркөм айтылып, адамга акыл-насаат бере турган сүйлөм же сүйлөмдөр тизмеги. Макалдардын тематикасы ар түрдүү. Ар бир макал – адам турмушунун оош-кыйыштарынан улам келип чыккан байкоолордун жыйынтыгы, логикалык корутундусу.

- Кайраттуу адам калкына башчы болот.
- Акылдуулардын арасында акылыңа акыл кошулат, акылсыздардын арасында акылың акырындап жошулат.
- Билимдүүнүн сөзү өткүр, мергенчинин көзү өткүр.
- Кесирлүү ооздон кесепеттүү сөз чыгат.
- Сөз атасы – ыр, сөз катасы – чыр.
- Иниси бардын ырысы бар.
- Ачык сөздүн даамы ачуу келет.
- Чечендин чечени топко билинет.
- Достун достугу башка иш түшкөндө билинет.
- Суу – дыйкандын каны, жер – дыйкандын жаны.
- Балалуу үй – базар, баласыз үй – мазар.
- Жоргонун кадыры желгенде билинер, жакшынын кадыры өлгөндө билинер.
- Бактылууга баары – дос.
- Жакшыга бир сөз, жаманга көп сөз.
- Сөздү угар жерге айт, сууну сиңер жерге төк.
- Шакылдаган жеңени үй чечкенде көрөбүз, бакылдаган текени суу кечкенде көрөбүз.
- Болор кулун желеде жулкунат, болор бала бешикте булкунат.
- Аталаштан алтоо болгуча, энелештен экөө бол.
- Дос күйдүрө айтат, душман сүйдүрө айтат.
- Билген миңди башкарат, билбеген миңге кошулат.
- Жакшыга жалынсаң – жан калат, жаманга жалынсаң – бир кашык кан калат.
- Жашыңда берсин мээнетти, карыганда берсин дөөлөттү.
- Жылуу сөз жыланды да ийинден чыгарат.
- Сүйүнгөндөн маңдай айрылбайт, корккондон жүрөк жарылбайт.
- Жолдон чыксаң да, көптөн чыкпа.
- Көптү үмүт кылган, аздан куру калат.
- Душман сыртынан күйүнөт, ичинен сүйүнөт.
- Жаш жигиттин уялганы – өлгөнү.
- Алгандын бергени бар, күлгөндүн билгени бар.
- Сокурдун катканын көздүү таба албайт.
- Эненин көөнү балада, баланын көөнү талаада.
- Акыл – тозбоочу тон, илим – жоголбоочу кен.

Ылакап – түзүлүшү жагынан окуялуу келип, белгилүү бир турмуш чындыгына негизделген, тарбия берүү максатында айтылган элестүү, кыска ой-корутундулар. Ар бир лакаптын айтылып калыш тарыхы, өзүнө таандык окуясы болот. Лакапта кайсы бир ой гана айтылып, корутунду чыгарылбай көмүскөдө калат да, ага «дегендей», «болбой», «окшобой» деген сыяктуу сөздөр

жана –ган, –дай, –ынтыр, –ын, –ча, –бай ж.б. мүчөлөр уланып айтылат. М: «Өз агасын агалай албаган бирөөнүн агасын сагалайт болбой», «Чубактын кунундай чубалып», «Жаман туугандан жакшы кошуна өтүптүр», «Тейитбекче мал аяп», «Сактыгынан өлбөй, суктугунан өлгөн сагызгандай» ж.б.

- Койчунун кызы кой келгенде иш кылат.
- Хандын да тузу кемиптир.
- Бай союуга козу таппай, жардынын жалгыз козусун сураптыр.
- Тең теңи менен, тезек кабы менен.
- Ач кадырын ток билбейт.
- Сагызган сактыгынан өлбөй, суктугунан өлөт.
- Алтын сарайдан табылбаган акыл жаман алачыктан табылыптыр.
- Жети кишинин бири – кыдыр.
- Жети өлчөп, бир кес.
- Өйдө тартса – өгүз өлөт, ылдый тартса – араба сынат.
- Уйдун тууруна күтүп, уузуна күтпөптүр.
- Үйүндө кашык айраны жок, уулунун аты – Жууратбек.
- Жыгылаарымды билгенде, астыма саман төшөбөйт белем.
- Өз агасын агалай албаган, бирөөнүн агасын сагалайт.
- Чубактын кунундай чубалган.
- Тейитбекче мал аяп.
- Нысапсызга кашык салса, беш ууртайт.
- Туура бийде тууган жок, туугандуу бийде ыйман жок.
- Жыгылган ооганга күлүптүр.
- Ак көңүлдүн аты арыбайт, аты арыса да өзү жарыбайт.

Табышмак – адамдын тапкычтыгын, акыл сезимин өстүрө турган көркөм сөз өнөрү. Жаныбарларды, жаратылыш кубулуштарын, буюм-тайым, тамак-аш ж.б. нерселердеги мүнөздүү белгилерди экинчи бир нерселерге окшоштуруп, анын эмне экендигин табууну талап эткен бир же бир нече сүйлөмдөрдөн турган дидактикалык чыгармалар.

- Буту жок, колу жок. Эшик ачканга шок (шамал)
- Чакан үй, дубалы жок, урунбайт аны, убагы жок. (кол чатыр)
- Аалам аптак кийинет (кыш),
- Кыска жолдун кырына чыккан бар бекен? Узун-узун, узун жолдун учуна чыккан бар бекен? Ушунчанын ичинен уясын билген бар бекен (көгөн)
- Ак боз аттын башы, алтын ээрдин кашы. Муну тапкан кишинин жүз бешке чыксын жашы. (ай, күн)
- Кош кайкыда турагы бар, кош каухардан чырагы бар. Керемети ааламга тиет, аалам ага башын иет. (баш)
- Керки тамдын жолунан келе жатып түш көрдүм, түшүмдө мүшкүл иш көрдүм: төрт ай, жыйырма төрт жылдыз көрдүм. (аттын такасы, мыктары)
- Калдыр-кулдур жарагымды карыганча көрбөдүм. (кулак)
- Ачып ийсем ааламдын баарын койбойт, жыйып ийсем жарты жаңгактын көзү толбойт. (көз)
- Үчөө ынтымактуу дешет: бирөө – куюлуп түшөт, бирөө – кубанып ичет, бирөө – кулпуруп өсөт. (жамгыр, жер, өсүмдүк)
- Колу жок – ойнойт, буту жок – сойлойт. (балык)
- Ак сандыгым ачылды, ичинен жибек чачылды. (күндүн нуру)

Жаңылмачтар – ар бир сөзү окшош тыбыштар катышып, айтууга татаал, улам кайталанган сөздөрдөн түзүлүп, жаңылбай тез айтылышын талап кылган ыр түрүндөгү чакан текст. Көбүнчө жаш балдарга арналып чыгарылган. Ал балдардын тилин жатыктырып, так, даана, тез сүйлөй билүүгө көнүктүрөт.

Бир түп тыт,
Бир түп турп,
Турп тытты түртөт,
Тыт турпту түртөт.

Жаш кайышты токмоктошпойсуздарбы,
Жаш бүркүттү томоголошпойсуздарбы.

Белестен беш кашка кой,
Бешөө беш башка кой.
Бешаласы кунан кой,
Бешаласы дунан кой.

Көп көпөлөк көкөлөп өтөт,
Көп көпөлөк көлөкөлөп өтөт
Төрт көпөлөк бөлөк-бөлөк өтөт.

Сыбызгычылар сыбызгысын сызгырылтат,
Сыбызгычылар сыбызгысын сызгырылтса,
Биз сыбызгыбызды сызгырылтпай,
Ким сыбызгысын сызгырылтат?

Санат-насыят ырлары – адамдардын кулк-мүнөзүнө, үй-бүлөлүк, өз ара жана коомдук мамилелерине, турмуш-тиричиликке, дүйнөгө болгон көз караштарына, адамгерчилик жана түркөйлүк жөнүндөгү түшүнүктөрүнө байланыштуу элестүү курч сөздөр менен акыл, насаат айтуу, туура тарбия берүү максатында чыгарылган ыр түрүндөгү чыгармалар. Аларда кайсы бир окуянын өнүгүшү, сюжеттик өзөк болбойт. Анда болгону кандай болгондо жаман да, кандай болгондо жакшы экени туурасындагы накыл кептер белгилүү ыргакта ирети менен саналып өтөт.

Жакшы кызга жаман кыз,
Багы менен теңелет.
Жакшы эрге жаман эр,
Малы менен теңелет.
Жакшы атка жаман ат,
Жалы менен теңелет.

Жакшыга жаман жете албайт,
Жарышкан менен өтө албайт.
Ар буюмдун наркы бар,
Жакшы менен жамандын,
Ортосунда наркы бар.

Дөөлөт деген чоң байлык,
Дөөрүк киши наадандык.
Акылдуунун бир сөзү,
Айткан сайын бир тайлык.

Адамдын баркын билбеген,
Жиндиликтин белгиси.
Эртели кеч сыйлашуу,
Таттуулуктун белгиси.

Тамсилдер – жаныбарлар менен канаттуулардын мисалында адамдагы терс сапаттарды каймана мааниде, аллегориялык мүнөздө чагылдырган ыр жана кара сөз түрүндөгү чакан сатиралык чыгармалар. Мисалы: «Аюу, коён жана чиркей», «Кыргый менен үкү», «Алкы бузук карышкыр», «Түлкү менен аюунун достугу», «Түлкү менен бөдөнө», «Түлкү, кене, ташбака үчөөнүн эгин эккени», «Ач көз карга», «Куу түлкү» ж.б. бар.

Алкы бузук карышкыр

Карышкыр курсагы ачып келе жатып бир кулач чучукка жолугат. Аны жемекчи болгондо, мени жеп эмне кыласың дейт чучук. Менден ары барсаң сепсемиз улак бар, ошону жесең тоёсуң деп жолго салат.

Карышкыр улакка келсе, улак өзүнүн кичинекейлигин айтып, кара эчкиге жиберет. Кара эчки бир шылтоо айтып, боз бээге жиберет. Боз бээ баткакка тыгылып жаткан болот. Карышкыр чу коюп жетип барат да:

– Ой боз бээ, сени мен жеймин! - дейт.

– Эмне үчүн? – дейт бээ.

– Курсагым ачка – дейт карышкыр.

– Андай болсо баткактан чыгарып жегин – дейт бээ.

Карышкыр макул болот да, баткактан тырышып жатып сүйрөп чыгат.

– Эми жейинби? – дейт карышкыр.

– Жок таманыма кат жаз, «ачкачылыктан боз бээни жедим деп, атыңды жазып кет», - дейт боз бээ.

Карышкыр макул болуп кат жазып жатканда бээ кош аяктап башка тебет да, чу койгон бойдон жөнөп кетет. Ошондо карышкырдын эси ооп жатып айткан арманы:

Кулач чучук жебеген
Кайран башым,
Ак улакты жебеген
Аңкоо башым.
Кара эчкини жебеген
Кайран башым,
Боз бээни сүйрөп чыккан
Балбан башым –
Таманына кат жазган
Молдо башым
Мына ошентип калдыбы –
Жолдо башым?

Эпикалык чыгармалар – кайсы бир окуяларды ичине камтып, бирдиктүү бир сюжетке ээ чыгармалар болуп эсептелинет. Алар кара сөз же ыр түрүндө болот. Курамына: эпос, жөө жомок, уламыш, болумуш, санжыра, миф, легенда, дастан, күлкүлүү аңгеме, оозеки баяндар кирет.

Мифтер – байыркы мезгилде жаралып, табият кубулуштарынын, жаныбарлар дүйнөсүнүн сырын ачууга умтулуулардан улам келип чыккан, жомоктук-фантастикалык сюжетке ээ чыгармалар. Мисалы, «Айдагы кыз», «Үркөрдүн кызы Үлпүлдөк сулуу», «Жети каракчы», «Ак сары ат, көк сары ат», «Тоотай мерген менен үч аркар» ж.б. мифтер бар.

Үркөрдүн кызы Үлпүлдөк сулуу

(миф)

Кыргыздардын айтуусунда Үркөр да, Жетиген да башынан эле көктө жашашчу экен. Ошол Үркөрдүн көк ааламында теңдеши жок Үлпүлдөк аттуу бир сулуу кызы болгон дешет. Кызга сөз айткандар, көз каткандар көбөйүп, атасынын чындап айласы куруйт. Бирок бардыгынан мурун озунуп, кызды Жети ууру уурдап кетет. Ошондон бери Үркөр Жети каракчыны кубалап, жетпей жүрөт дешет. Кыскасы, байыркы адамдар асмандагы жылдыздар бир кезде жер үстүндө, же көктө жашаган адамдардан болуп, жылдызга айланып, Көктө орноп туруп калышкан деген ишенимде болушкан.

Легендалар – кандайдыр чындык негизи бар, кереметтүү окуяларга бай чыгармалар. Алар жер-суу, тоо-таш, көл-дарыялардын аталышына, жаныбарлар менен өсүмдүктөрдүн, канаттуулардын түрлөрү, мүнөзү, сапаттары баяндалышына байланыштуу жаралган. Алсак, «Ысык-Көл», «Жети-Өгүз», «Кыз-күйөө», «Калмак-Ашуу», Сасык үпүп, Балта жутар, Сүтак ж.б. кирет.

Балта жутар

(легенда)

Илгери бир заманда Чомотой аттуу саятчы болуп, ал бүтүндөй куштардын тилин билчү экен. Бир күнү үйүнүн жанында дөңдө олтурса, бир көк жору учуп келип, Чомотой саятчыга салам берди. Андан соң, саятчы катуу таарыныч айтты: «Мен бардык куштун чоңу, зору, төрөсү болсом. Анын үстүнө сакалдуумун, жүндөрүм да буудайыктыкындай чаар. Таз жорудай тарп аңдып, сасыган эт жебеймин, тишиме, тамагыма жумшак деп сөөк жеймин. Бир гана адамзатка таарынычым мени, жада калса, бүркүткө да теңебейт, жору деп коюшат экен. Өз атымдан эле айтпайбы» дептир. Чомотой боору эзилгенче күлүп, «Мына муну жутуп жиберчи, мен бир жакшы ат берейин» - деп, колундагы ак балтаны сунду. Көк жору ап эткизе сугунуп жибериптир. Ошондо саятчы: «Анык балта жутар экенсиң» - дептир. Көк жору ошондон баштап «Балта жутар» аталып калыптыр. Жана саятчынын койгон атына ушул күнгө чейин ыраазы экен дешет.

Уламыштар – болгон окуялар же чыныгы жашап өткөн адамдар жөнүндө баяндалып, бирок ал окуянын чын же төгүн экени такталбаган чыгармалар. Алсак, бир нече кылым мурда жашап өткөн тарыхый инсандар жөнүндө: Асан Кайгы, Жээренче чечен, Алдар көсөө, Толубай сынчы, Ырамандын ырчы уулу, Тагай бий, Наалы эже, Бука ырчы ж.б. бар.

Өзгөндө Кара-Шоро деген жайлоо бар. Эгер эсиңизде болсо белгилүү обончу ырдаган «Кара-Шоро кенен жайлоо, эс алууга келгиле...» сыяктуу саптары бар ыр да дал ушул жайлоо жөнүндө. Мына ошол жайлоодо Балам калды деген жер бар. Ошол Кара-Шоро жайлоосундагы Баламкалды капчыгайы тууралуу уламыш. Баягы эле бай-кедей болуп бөлүнүп турган убак. Байлыгы ашып-ташкан бай бир эмес, бир нече аял алып, башкага көзү тойсо да аялга көзү тойчу эмес. Ошентип, ай чырайлуу кызды токолдукка алат. Бай токолунан балканактай уулдуу болот. Жайкысын жайлоого эл көчкөн маалда манаптын үй-бүлөсү да көчмөк болот. Жалгыз аяк ат басар кыядагы ичке жолдо байдын байбиче-токолдору бүт өтүп бараткан болот. Бир убакта байдын байбичеси бешикке баласын өңөрүп кетип бараткан токолду ат менен жөөлөп өтөт. Кыя жолдо араң өтүп бараткан токолдун колундагы бешик жардан ылдый кулайт. Бешиктин ичиндеги наристе ыңаалаган бойдон бешик ичинде тээ бийиктен кулап кете берет. Ошондо уулунан айрылган токол «балам калды эле, балам калды...» деп чыңырган экен байкуш. Ошондон улам ошол капчыгай Балам калды аталып калган экен.

Жөө жомоктор – көркөмдүүлүгү, элестүүлүгү менен айырмаланган, көбүнчө кара сөз түрүндөгү көлөмү жагынан чакан чыгарма. Алар үчкө: кереметтүү («Кемпирдин жети баласы», «Алтын шакек», «Ажыдаар аял»), турмуштук («Акылдуу дыйкан», «Ырыс алды – ынтымак», «Акыл Карачач», «Сарыбай хан»), айбанаттар («Койчу менен карышкыр», «Жолборс менен чычкан») жөнүндөгү болуп бөлүнөт.

Ырыс алды – ынтымак

(жомок)

Качандыр бир кезде акылдуу карыя жашаптыр. Анын тогуз уулу бар экен. Бирок, балдары атасынын тилин угушпай, ар кимиси өз билгенин жасап, бири-бирин сабап, ээн баш болушат. Атасы балдарынын кылыктарына капа болуп, терең ойго чөмүлөт. Бир күнү ал тоого барып, бир боо табылгы алып келип, балдарын чогултуп:

– Кана, балдарым, күчүнөрдү сынап көрөйүн, мына бул табылгыны тобу менен сындырып көргүлөчү, – дейт.

Тогуз уулдун ар бири күчүн сынады. Боолонгон табылгыны эч кимиси сындыра алышкан жок.

Карыя табылгынын боосун чечип:

– Эми бирден сындырып көргүлө, – деди. Балдары ошол эле замат чарт-чурт бөлүп, сындырышты.

Карыя балдарын отургузуп алып нускалуу сөз баштады:

– Мен силердин келечегиңерди ойлоп капа болом. Душманыңар көп, эгер ыркыңар жок болсо, душман силерди жанагы жалгыз табылгылардай кылып сындырып коёт. А боолонгон табылгыдай бирдиктүү болсоңор, сындырмак түгүл, силерди эч ким майтара албайт. Менин айтар акылым ушул – ынтымактуу болгула, – дейт.

Көп узабай карыя дүйнөдөн кайтат. Ошондо балдары акылга келип, биримдик менен оокат кылып, касташкан душманды жеңип, бей-бечараларга жардам кылып, ынтымактуу өмүр сүрүшөт. «Ырыс алды – ынтымак» деген накыл кеп ушундан улам айтылып калган.

Дастандар – көлөмү анчалык чоң эмес элдик поэмалар. Мында каармандын жашоосунун чакан бир бөлүгү алынып, окуялар көп деле кеңири сүрөттөлбөйт. Алсак, «Карагул ботом», «Ак Мөөр», «Мендирман», «Кулмырза менен Аксаткын», «Шырдакбек», «Ак Мактым» ж.б.

КАРАГУЛ БОТОМ – дастан. Турмушта болуп өткөн окуя. “Карагул ботом” элге таасирдүүлүгү, өзөктү өрттөгөн оор жоготууну элестүү сөздөр менен кошокко айландырган ыры, муун-жүүндү бошоткон кайгылуу обону аркылуу ого бетер артылган. «Карагул ботомдун» эл ичинде айтылып жүргөн 5–6 варианты бар. Башка жанрларга окшоп, уламыштардын деле эпизоддон эпизодго чубап айта берүүгө ылайыктуусу (окуялары кызыктуу болсо) тескерисинче, алымча-кошумча кошууга муктаж эместери болот. «Карагул ботом» булардын экинчи тибине кирет. Ошол себептүү бардык үлгүлөрүнүн көлөмү чакан. Башкача айтканда, мергенчинин жаңылып, өз уулун атып алышы, ошондо кошулган кошок чыгарманын негизги өзөгүн түзөт. Ал эми Калыктын «Карагул ботомунда» Ашыр деген мергенчи чалдын Убагул, Эрегул, Байыргул, Дүйшөгүл кенжеси Карагул деген беш уулу болгон. Эки уулу доодо, эки уулу жоодо өлүп, Карагул жалгыз калат. Калык «Карагул ботомдун» маанисин тереңдетип, көркөмдүгүн артылта өз алдынча оригиналдуу иштеп чыккан. Калыктын вариантындагы экинчи өзгөчөлүк «Карагул ботомдун» ар саптарын комуз менен айтып, аткаруу чеберчилигине баш ийдирилген. Калыкта Карагулду жоготуу жеке эле кемпир-чалдын гана эмес, эжесинин, элдин да оор жоготуусу катары берилет. Толгоноорум бир боорум, Томуктан сынды оң колум. Томуктан колду сындырган, Тозоку какбаш оңбогун. Тоо кийикке асылып, Толгоноорумду сомдодуң.

Кайберен аттың семиз деп, Кайберендин каргышы, Карагулду аттың эми издеп. Канатым сынып, кайрылып, Карагулдан айрылып. Кайдан табам мен издеп. Окуя «кайберендин каргышы, Карагулду аттың эми издеп» дегенден баштап, чиеленип өнүгүүнүн экинчи этабына өтөт. Бул жерде Карагул эжесинин кошогу аркылуу мергендин кумарына кызыгып, кайберендерди аёосуз кырган. Алды-артын ойлобогон ач көздүгүнүн бетин ачып берет. Ашынган ач көздүк эртеби кечпи, адамды бир мүшкүлгө салбай койбойт. «Эмнени кордосоң, кордугуна каласың» делет элде. Бул динде да «Дүйнөгө кызыгуу оту – өлүмдөн өчөт» деген ынанымдуу айтылат. Табият бар байлыгын тартуулап, ашынып баратсаң, ушинтип жазалап да коёт. Муну Калык: «Текесин аттың кооз деп, Телкисин аттың бооз деп. Улагын аттың эгиз деп, Кысырын аттың семиз деп. Ушулардын каргышы, Уулунду аттың эми издеп,» – деп эң жеткиликтүү таасын берген. «Карагул ботомдогу» мыкты варианттардын бири Сарыкунандыкы. Ал Калыктын эң жакын шакирти болгондуктан, экөөнүн варианттары бири-бирине абдан окшош. Бирок, Сарыкунандыкына сюжеттик өзөгү далма-дал келген менен чыгарманын ар учур мерчемдерин баяндоого келгенде өз алдынча чечмелеген табылгалары арбын. «Карагул ботом» турмуштан алынып, адам менен табияттын ыйык биримдигинин сыры тереңде экендигин айкындаган жана Калык, Сарыкунандан алп айтуучулардын өнөрканасынан өтүп, ого бетер мундуу чыгармага айланган курч драмалуу, терең трагедиялуу дастан.

Эпостор – элдин кылымдардан берки башынан өткөргөн окуялары, тарыхынын урунттуу учурлары көркөм баяндалган ыр түрүндөгү көлөмдүү чыгарма. Эпостор тематикасына, ички мазмунуна карай эки топко: турмуштук жана баатырдык болуп бөлүнөт.

Турмуштук эпостордун мазмунун жай турмуш-тиричилик картиналары түзөт. Аларга: «Кожожаш», «Олжобай менен Кишимжан», «Саринжи-Бөкөй», «Кедейкан» ж.б. кирет.

Баатырдык эпостордо көбүнчө согуштук окуялар баяндалып, андагы баатырлардын өз элинин биримдиги, эркиндиги, ички жана тышкы душмандарга каршы күрөшү сүрөттөлөт. Алар көлөмүнө карай улуу жана кенже эпостор болуп бөлүнөт. Улуу эпостор: «Манас» үчилтиги («Манас», «Семетей», «Сейтек»); Кенже эпостор: «Эр төштүк», «Жоодарбешим», «Жаныш-Байыш», «Эр Табылды», «Курманбек», «Жаңыл Мырза», «Толтой», «Эр Солтоной» ж.б.

Кенже эпостордо да баатырдык менен каармандык, социалдык-турмуштук проблемалары лирикалык-романтикалык маанайда баяндалат. Кылымдар бою айтылып келген эпостун чыгыш мезгилин аныктоо мүмкүн эмес. Ар башка доорлордун окуяларын камтып, байыган фольклордук чыгармалар зор көркөм күчкө, оригиналдуулукка, улуттук-эстетикалык бүтүндүккө жетишкен. Эпосто уруучулук коомдук түзүлүш чагылдырылып, адам менен жаратылыштын өз ара байланышы ар кандай формада көрсөтүлөт, мифтик айбанаттарга сыйынууну баяндаган учурлар да кездешет. Кенже формадагы эпикалык чыгармалардын арасында баатырдык жана социалдык-турмуштук дастандар бар. «Эр төштүк», «Кожожаш», өңдүү дастандар мифологиялык-жомоктук негизде курулуп, байыркы доордон кабар берет. «Эр Табылды», «Курманбек» эпосторунда соңку феодалдык доор, кыргыздардын уруулук чыр-чатактары, чет элдик баскынчыларга каршы күрөшү жөнүндө баяндалат. «Олжобай менен Кишимжан», «Саринжи-Бөкөйдө» кыргыз урууларынын тарыхындагы ар кандай доорлордун социалдык-турмуштук проблемалары чагылдырылат. «Кожожаш» эпосунда көчмөндөрдүн турмушунун мүнөздүү жактарынын бири – мергенчилик жөнүндө сөз болот. Мергенчи Кожожаш бүтүндөй бир урууну багып турат. Эпосто кийиктердин мифтик ээси – энелик кудуретти чагылдырган Сур эчки Ала баш текесин атып, улактарын бүт кырган Кожожашты кармап, аны ээрчитип барып, жалама аскага калтырат. Кожожаш асканын боорунда өлөт. Дастандын сюжети, анын тотемге шек келтирүү катуу жаза деп эсептелген мезгилде, уруулардын өнүгүшүнүн жана калыптанышынын алгачкы стадиясында пайда болгондугун айгинелейт. Кыргыз урууларынын сарбагыш, асык ж.б. деп аталышын бул тотемдик реликттин өзгөрүлүп бизге жеткен күбөсү катары эсептөөгө болот. Дастан согушту, ички чыр-чатактарды, уруулар аралык чабыштарды

биле элек элдин бейпил турмушун чагылдырат. Дастан жаратылыш сырларын ачуу жолунун татаалдыгы, адамдын, табияттын ар кандай кырсыктарына каршы күрөшү жөнүндө баяндайт. «Саринжи-Бөкөй», «Олжобай менен Кишимжан» дастандарында кийинки мезгилдер туурасында баяндалып, булар эпикалык жанрдагы чыгармалардын реалдуу тарыхый мазмуну бир кыйла тереңдеген учурларда жаралган. Көркөмдүк өзгөчөлүктөрү боюнча алар түрк элдеринин фантастика менен гиперболизмге ширетилип, персонаждардын психологиялык мүнөздөмөлөрүн камтыган лирика-романтикалык дастандарына жакын. «Саринжи-Бөкөйдө» Жамгырчы хан өлгөндөн кийин анын уулу Саринжи менен агасы Бөкөйдүн ортосунда чыккан чатак жөнүндө сөз болот. Бөкөй Саринжинин колуктусу Акберметти тартып алат. Арам ою жок Саринжи агасынын арамзалыгын дароо эле түшүнбөйт. Бирок иштин аныгына көзү жетип, ак-караны ажыраткан соң колуктусун бошотуп алууга белсенип чыгат. Ал кызды Бөкөйдүн туткунунан куткарып, ага үйлөнөт. Көптөгөн байыркы эпикалык баяндардын каармандарындай эле Акбермет акылдуу, жөн билги, кайраттуу аял.

Р.З. Кыдырбаева боюнча

Кожожаш

Таластын башы Каракол деген жерде кыргыздын кытай уруусунан жыйырма түтүн эл жашачу. Ошол уруудан Карыпбай дегендин баласы Кожожаш көзгө атар мерген чыгат. Кожожаш атадан жалгыз кичинесинен чырпыктан жаа, чийден ок жасап, мылтык менен алышып чоңоёт. Он беш, он алты жашынан мергенчилик кылып, элин эт менен камсыз кыла баштайт. Жыйырма түтүн эл Кожожаштын амандыгын тилеп жашашат. Мылтыктын кызыгы менен айлап аска зоону түнөк кылып, жөө жалаңдап, кийгени кийик терисинен жасалган тон, бутунда чарык, тоодон тоого адам жүрбөс асканы аралап жүрө бере турган, эли дагы эт менен камсыздалып санаасы жай.

Бир күнү Кожожаштын айылына мындай деген кабар келет, мурда кабарын угуп жүргөн шаардын ханы Каракожо дегендин Зулайка аттуу жалгыз кызына жигиттерди сынагып, көңүлүнө жакканын алып бермекчи экен. Каракожонун кабар кагазында мындай дейт: «Зулайка менин балам, элиме кабар салам, кызымдын жакса көөнүнө, сүйгөн теңин табаар деп, кызымды сатып бирөөгө калың деп кыздан мал алсам, кыяматта арам» деп жазылган экен. Кабарды укканда кандай киши тынч калсын.

Каргадай жалгыз Кожожаш кайда жүрөт болду экен, эгер айылда уулум болгондо, эл менен барбайт беле, өмүрү өттү талаада, айылга бир күн келсе го деп, баласын издеп таппады, айткан менен Кожожаш келе коёр бекен деп Кожожаштын атасы Карыпбай ойго батты. Карысы кызыгын көрмөккө, жаш жигиттери Зулайкага жакмакка деги эле атка тың минген кары жашы Каракожонун шаарына агылып жөнөдү.

Чындыгында эле, Каракожо айтканындай бийик мунара тургузуп, кызын астынан өткөн жигиттерди сынагып отургузуп коюптур.

Зулайка ар кимдин пейли өзүнчө деп алдынан чубап өткөн жигиттерди сынап карап отурду, бирок келген элдин бирөө да кызга жакпады, кесирлүү кыз экен деп келген эл тарап кетерде Зулайка элди өзүнө каратып, келбеген жигит барбы? – деп сурады, анда Карыпбайдын айлынан бирөө калды ал Карыптын баласы Кожожаш алты айча келбейт айылга, жүргөнү аска зоо, көзгө атар мерген, – деди элдин ичинен бирөө, анда мен ошо мергенди көрөйүн, ал да жакпаса дүйнөдөн так өтөм, – деди хандын кызы. Акылы тунук болсо да, көпкөн экен бул кыз деп келген эл түрдүү кепти айтышып тарап кетишти. Кытай уруусунан баргандын баары убай-чубай келип калышты, ошол мезгилде демейде келбеген Кожожаш да тоодон түшүп келиптир, кыз жөнүндө кабарды төкпөй чачпай айтып беришти да, элден калбай барып көрүп кел, дагы ким калды деп сураган соң, сен жөнүндө айттык, бутундагы чарыкты чечип таштап, сен да сындан өтүп кел, – деди эли жардана карап, Кожожаш ойлонуп калды. Эртең менен эрте туруп, бети колун

жууп, чарыгын чечмек түгүл кайра чырмап байлап, ошол кебетеси менен Зулайкага көрүнмөк болду. Жакшы кийинген жигиттерди жактырбаса, жаман кийинген менин ичимдеги дилимди таанып билсин, – деп ичинен ойлоду да Каракожонукун көздөй бет алды. Бул кийген кийминди алмаштыр дегендерге көңүл бөлгөн жок. Карыштын мергенчи уулу калды деди эле качан келээр экен деген ойдо турганда, мылтык асынган жигит өргөөгө келип киргенин өзөндөн суу алып келе жаткан Шабыр аттуу күң көрө коюп, Зулайканы көздөй чуркап кирип: “Күткөн күйөөң келди”, – деди шашыла шыбырап, эмнегедир Зулайка уялып кетти, бирок анысын билгизбей: “Эмне күйөөң дегидей атам калыңын алды беле? Ары-бери чуркабай, суунду ташы, сабырлуу кеп жакшы болчу эле! Мени күйөөң дей салчудай шерттешкен жайым бар беле, мен киммин да, сен кимсиң? Жактырып калсаң, өзүң тий, келгенге таңа бергидей бул айтканың туура эмес! – деп уруша сүйлөдү. Анда Шабыр күң мындай деди:

– Кырк кыздын башында жүрүп теңиңиз табылбай койгон эмнеси, эмне анча чычаладыңыз? Жаман көрбө Зулайка мергенди жактырсаң турмушка чыгып ал, тоодо-ташта жүрсө да, кабар угуп келди да, жардылык маңдайга жазган жазмыш же пайгамбардын баласын күтүп жүрөсүңбү? Экөөнүн сөзүн уккандар мерген үчүн Шабыр күң укпаган тилди угуп, бир тууган карындашынан беш бетер күйүп-бышып анча эмне чуркап жүрөт, Шабыр күң жайы менен эле жүрсөчү дешти. Зулайка үлбүрөп ордунан туруп, эмне эле мергенди мактап калды, отунун алып, отун жагып, суусун ташып жөн жүрсөчү, ортомчу болгон оңбогон күңгө не дейин, акырын барып алыстан келген мергенди байкап көрөйүн, көңүлүмө жакпаса, Шабырдын сазайын колго берейин деди ичинен.

Үстүнө кундуз жака күрмө, башында суусар үкү тебетей кийген айдай жүзү жаркылдап, көргөндө көөдөн толо суктанган сулуу Зулайка жанына кырк нөкөр кызды ээрчитип, мергенди көрмөккө өргөөгө кирди. Кожожашты көргөндө эле жактырып калат, бирок эч билгизбей чыгып, жанына Шабыр күндү чакырып:

– Сөздү сабыр сактап айтуу керек, күйөөм келип калгансып, эрте көрө кал деп жаныңды неге мынча кыйнадың же сага ушунча зарыл беле? Мындан кийин ордунду билип жүр, – деп үнүн көтөрө сүйлөдү да, жумшара түшүп сөзүн улантты, бул мергендин уругу кытай экен, атадан жалгыз, аска-зоону мекендеп атасына жардам деле бербеген, бирок дурус эле көрүндү, аталаш тууганы да жок, менин баамымда өмүрү кыска аз жашайт, азабын тартып жүргөнчө актай башымды каралабай жөн жүрөйүн. Анда Шабыр күң мындай деп жооп берди:

– Айтканыңыз кандай, Зулайка? Алыстан атайын келген мергенди өмүрү келте дегендей жасаган кудай сен белең, анча олуя экенсиң мен качан өлөм? Кожожашка болуша тилин тартпай, күйөөң болоорун билбейсиң чындыгында мени күң деп көзүңө такыр илбейсиң, мен түш көргөм сен Кожожаштан башкага тийбейсиң, сөзүмө ишенбесең, аны өзүң көрө жатаарсың, акыры Карыпбайдын келини болосуң, эгер менин айтканым туура болбосо башымды алдырып сал, кимдер тирүү, ким өлөөрүн бир кудай билет. Зулайка Шабырдын сөзүн угуп, мурдатан көзүнө көрүнүп жүргөндөй сүйлөгөнүнө таң калды. Шабыр күң Кожожашка тийип жатканын түш көргөн болучу.

Мергенди көргөн соң, Зулайка өргөөсүнө кырк нөкөр кызы менен барып, жалгыз кирип, шаша китебин ачты, калган кыздар өргөөлөрүнө тарашты. Китебин ачып караса, мергенге тиймей болуптур. Мергенге тиймек болдум камына берсин деп өз атасына кабар жиберди. Жанындагы нөкөрлөр Зулайкага жаккан күйөө болду деп, жаңы тиккен өргөөгө Кожожашты алып келишти. Зулайка көргөндө эле жактырган, бирок Шабыр күндүн арачы болуп калганына намыстанып, Кожожашка тийбейм демиш болот. Айласы кеткен Зулайка амал кылып, китебин ачып карамыш болуп, мен Кожожашка тиймек болдум деп, атасына кабар айттырганы ошол. Зулайкадай сулууга Кожожаш жагып, багы ачылган экен дешти уккандар. Мында алып келгиле деди Зулайка өргөөсүндө кериле басып, кыз-келиндер баары эмес ичинен үч-төртөө терилип, Кожожашка барышты, Кожожаштын үстүндөгү кийими кир, бутунда чарык, белинде кутуда ок дары салынган, тоодон келген боюнча экени көрүнүп турду. Бул кебетеси менен кантип алып

барабыз дешип, көздөрүнө комсоо көрүндү. Эки келин, эки кыз үстүнө кийим бериңиз, ушагы болот элдин деп Зулайкага келишти.

– Ушактаса ушактасын, кимдин оозун ким тыят. Көк жекеден көп өйдө, көрөйүн бутундагы чарыкты, көчөдөгү бүтүн элге көк жалды айырбаштабайм, киймине карасам, мурда киши жок беле, чарыгына карап чочубагыла, киймине карап жаман жакшы деп бөлүнбөйт, мага мергендин чамасы эчак эле билинген, деди Зулайка эч кебелбей. Андан көрө атакем калкын жыйып, тойго даярдана берсин, мен Кожожашка көңүлүмдү чын ниетимден коштум, кайнатама балаңды чындап сүйдү деп кабарчы киши жиберсин.

Чапаны жок, чарыктууга кантип тийди деп ушактагандар болду бирок андай майда сөздөр Зулайканы капа кылган жок. Бутунда чарык болбосо, бул бала кимден кем, негизгиси кызыма жакты деп атасы да кубанды.

Кудасы Карыпбайды, кудагыы Бийкечти алдырып апта бою той берип, ар тараптан эл келип, балдар бири-бирин жактырып калды деп Каракожо менен Карыпбай жүрөктөрү толкуп маңдайы жарыла сүйүнүштү. Тойдо улак тартыш, кыз куумай, ат чабыш, кол күрөш жана башка оюндар ойнолду, эң кызыгы жамбы атмай болду кылдай жипке ат башындай баштыкка алтын дилдеден жармынан өйдө салып, ким атып түшүрсө алтындын баары ошонуку болмой болду, дилдеге кызыккандар күнү-түнү делбендеп жүрүштү, бирок эч ким ат башындай алтынды атып түшүрө алган жок.

Зулайканын тандаган күйөөсү мерген экени бүтүн калкка угулган, жеңе менен балдыздар Кожожашка келип, эч ким кыйыкты атып түшүрө албаганын айтышып сын көз менен карап турушту. Ал аңгыча Каракожо жар салды: «Кайраттанып кыйыкты атар киши барбы? Эгер жок болсо, күйөө болчу жигитти балдыздары, жеңелери ээрчитип чыгып аттырсын. Кана, сынап көрөлү». Ал кезде Зулайка менен Кожожаш сөздүн кызыгына батып, сүйлөшүп отурушкан. Атасынын айттырганын угуп:

– Кана, кесибиңди көрсөтчү, жарданган эл таңгалсын, атам өз көзү менен көрүп ишенсин, менин маңдайыма жазылган бактым сенсиң.

Көнгөн мылтыгын кыйылбастан октоп, коюлган чекке барбастан, отурган өргөөнүн эшигинин астына чыгып, ушул жерден атам, ушунча элдин баарысы тийгизе албай коюшса, мага буюрган чыгар деди Кожожаш эч шашылбай.

Тойго келген бүтүн эл жарданып карап турушту. Карыпбай менен Каракожо да жакаларын кармап, уят болбогой эле деп ичинен кудайга жалынышты. Бардаңкесин жамбыны көздөй мээлеп машасын басты эле, көзгө атар деп ушуну айт, кылдан ичке кыйыктын ок тийип боосу үзүлдү, ат башындай жамбыны калпактай жерге түшүрдү, көргөн эл «азамат», «эр экен», «мерген деп ушуну айт» дешип уу-дуу болушту. Кантип Зулайка мындай жигитти жактырбасын деп, Каракожо кызына ыраазы болуп батасын берди, Зулайканын көңүлү мурдагыдан да көтөрүлдү. Атып түшүргөн ат башындай алтын дилдени жеңелери, балдыз, кайнилери урушпай талашпай ынтымакташып, бөлүп алышты. Эл кандай жигит экен дешип кызыгып атайын жанына келип көрүштү. Дуулдаган эл Кожожаштын мергенчилигин айтып бүтө албай, аптага созулган той араң дегенде тарады. Каракожонун сөөгү ыраазы болуп, кызыл-тазыл сеп даярдап, ага кошуп күйөө баласына Кашкардан усталарды алдырып алтын жээктетип, күмүш бастырып, балык жон кылып өгөтүп, баш аягын теңетип, Алма баш деген мылтык жасатып, Кожожашка тартуулады. Ошентип, Каракожо жалгыз кызын күйөөгө узатты.

Арага нечен конушуп, Карыпбай да келин уулун алып элине жетип той берди. Уулунун мергенчилиги атасын сыймыкка бөлөдү.

Кожожаш үйлөнгөндөн кийин, баягыдай тоого чыкпай, кийик атпай алганы менен ээн тигилген өргөөгө ойноп-күлүп ээрчишип, ичеги сырды чечишип жүргөнүнө жыл айланып кетти. Кожожашты жыла бастырбаган балакет келин болду, кийиктин күчтүү этин жеп, сорпо ичип жырғап калчу элек, башын имерип алган го, келгенине бир жыл болду, ошондон бери

үйдөн чыга элек, – деп эл ушак кылып, нааразы боло баштады. Мындай ушак айың сөздөрдү экөө билишкен да, угушкан да жок.

Бир күнү түшүнөн чоочуп ойгонуп, көргөн түшүн кантсе да алган жарым эмеспи Зулайкага айтайын же аксакалдарга жорутсамбы деп ойлоп, акыры Зулайкага айтууну чечет. Зулайка төшөгүн жыйып, таңкы ашын белендеп жатса, Кожожаш сөзүн баштады:

– Түндө жатып түш көрдүм, бир да жолу эмес удаа-удаа үч көрдүм, жүрөгүм опкоолжуп турат, аялда болсоң акылың тетик жансың, түшүмдү жоруп бер, эч нерсени жашырба, ажалым жетсе өлөөрмүн, маңдайга жазганын кошо көрөөрмүн деди да, көргөн түшүн айта баштады, белдикти белге чалыпмын, булгаары өтүк чарыкты бутума бекем таңыпмын, ата-энеме баарын камдап берип, калганын канжыгага байлап, алтын туяк жез билек атымды камдап алыпмын, азык-түлүк көп алып нечен күнү жүрөм деп, Ала-Тоо көздөп чыгыпмын, бирок эчки-теке эч нерсе жок кайда үркүп кеткен деп ойду-тоону кыдырып, кыр-кырларга чаап, эч таппай акыры ак тоскоктун астынан, көк тоскоктун үстүнөн отуз улак, кырк чебич жуушаганын көрүп, сүйүнүп атымды тушай салып, бирин калтырбай баардыгын атып алдым, дагы калды бекен деп карадым, бир кезде жалама аска зоонун боорунда же өйдө чыгалбай, же ылдый түшө албай жалгыз туруптурмун, «кук» эткен кузгун, «каак» эткен карга жок, ээн талаада намаз окуп жатыпмын, бул кандай түш, Зулайка? Кунт коюп баарын уккандан кийин, жубайы жоруп бермек болду, мурда эле күйөөсүнүн мергенчилигине каршы болчу, бул жолу Кожожаштын мерт болооруна көзү жеткен Зулайка:

– Сандаган элден бир башымды сага арнап келдим, аялга түшүн айтты деп туугандар ушак кылып жүрбөсүн, катынга айтпай бул түштү карыга айтсаң болбойбу, калың элиң чогултуп, калкыңа айтсаң болбойбу. Мен сенден суранаарым мылтыгыңды таштап, өлбөс оокат малың бар, ата-энең, бир туугандай иниц бар.

Кожожаш мергенчилик кылып жүрүп бир кичинекей бала таап алган, анын атын Сарткошчу коюп, бир тууган иним деп жүрчү.

– Мылтыктын түбү жакшы эмес, жалгыз ээн талаада жүгүрүп жүрүп ал-күчүң кетет, мылтыгыңды таштачы, жоруганым жакпай калса таарынып каласың, андан көрө алтымыштан ашкан аксакалга жоруткун, – деди жубайы жумшартып айтып. Кожожаш ойлонуп:

– Алтымыштан ашса да, акылы толуп жетпесе, аксакал киши нени айтат, өзүңсүң пейлим сүйгөнүм сен эле жору, болгонун болгондой айт, жаман жерин катып калба, акылың бар, эсиң бар андай кылбай жоруй бер, таарынгандай жаш бала эмесмин. Макул деп Зулайка түшүн жоруй баштайт:

– Белдикти белге чалганың, бет алып тоого барганың, менин белсенип жесир калганым, алтын туяк, жез билек атыңды кармап мингениң, анда менин кара кийгеним асынбай ташта темирди, азабың тартып күйгөнүм. Ак-Тоскоктун астынан, көк тоскоктун үстүнөн отуз улак, кырк чебич атканыңа кубанба, бул мылтыкты койбосоң, түбү жолугасың зыянга, караны башка салынып, кайгыңдын түшөт мээнетти каалаган Зулай жубайга. Ай талаада каңгырап, ачка басып жүргөнчө эл менен бирге жүргөн оң, мергенчилик акыры өлүмгө учуратат. Аска-зоокада жалгыз турганың – ажалга моюн сунганың, карга кузгун жүрбөгөн ээн талаада намаз окусаң, табытка сизди таңганы, ата-энең боздоп чуркурап, алганың ыйлап зыркырап, айрылдык деп ай мергенден ажырап журтуң калганы, асынып жүргөн темириң акыры сизди ушинтет. Келтирбей жатып кайгыртпа, Зулайка мендей теңинди, тилимди алсаң таштагың пайдасы жок темирди, өзүм сүйгөн курдашым алып кой айткан кебимди, деп сөзүн бүтүрдү.

Түшүм жаман экен деп мергендин көңүлү түштү, зайыбына ыраазы болбой, кабагын бүркөп кайгырып, алтымыштан ашкан аксакалга барып:

– Аке, катыным жоруп түшүмдү, аны уккан соң көңүлүм чөгүп, кайгырып жүрөм деди. Кийиктин этин сагынып калган куукай чал:

– Капаланба, чырагым, Зулайканын кебине жанынан чыгаргысы келбей айткандыр. Агайын

тууганга пайдаң тийген жигитсиң, капаланбай чыга бер, каалаган баардык жериңе, эр жигит андай болчу эмес ургаачынын кебине.

Кожожаш аксакалдын сөзүн уккандан кийин, ушулардыкы туура эмеспи, кантип эле алтымыштан ашкан, көптү көргөн аксакалдардан Зулайка билгич болуп кетсин, эптеп эле жанынан чыгарбастын айласын кылып жаткан турбайбы, деп мергенге чыга турган болуп камынып калды.

Ошо кезде кайберендердин энеси Сур эчки да түшүндө Кожожашты көрүп, эртең менен Алабаш деген текесине түшүн айтат:

– Адамзатынан кайберенге каршы турган кыргыз баласы, кытай уругунан бир мергенди билчү элем. Бизге келе койбос дечү элем, бирок түндө көргөн түшүмдө ошо келбеген мерген келиптир, кенен жаткан жеринде Кереге-Таштан көрүптүр, уругум тукумумду калтырбай, бирден терип азабым колго бериптир. Жору айланып сай-сайдын баары өлүк болуп калыптыр. Макул десең, Алабаш бул жерден алыс кетели. Көрүнүп турган ажалга туруп берип нетели. Ашуу ашып, көп басып Ак-Ойрокко жетебиз.

Кашкардын тоосу Көк-Тоскок ошо жакка кетебиз. Улактардын баарын аттырып, каршы келген ажалга каршы карап туруп нетебиз. Жубарымбек Кожожаш ушу кезде мергенчиликке чыкканга камынып жатат, качпай туруп берсек баарыбызды тукум курут кылат. Эртерээк кетсек жакшы болбойт беле, башка жер таап тынч жашайлы. Анда Алабаш карып калганда кайда барабыз, кышкысын жылуу, жайы салкын мындай жерди таппайбыз, мекендеген жерди кантип таштап кетебиз деп болбой койду. Сур эчки капаланып:

–Укпадың менин сөзүмдү убайым тартып зарласам, Кара-Үңкүрдү таштабасаң, эрте өлөсүң. Түшүмдө мерген келиптир, Сур текени сулатып, сары аскадан кулатып, башыңды кесип алыптыр, этиңди союп мүчөлөп, териңди жайып салыптыр, каңкайып турган мүйүзүңдү атасы уста Карыпбай сууга кайнатып, күмүштөн чеге кактырып толтура насыбай салыптыр, биз бул жерден кетели, не деген сонун жерлер бар ошол жактан түнөк табалы. Бул жолку суранычына Алабаш макул болду.

Сур эчки улактарына кароол болуп, Алабаш жайлуу жер издеп жөнөдү. Карып калган чагында Алабашка ыңгайлуу Кара-Үңкүрдөй жер табыш кыйын болду. Жер кезип, тоо ташты аралап, бир жерде тегерек аска бар экен, бул жеринен кароол карап турганга ыңгайлуу дурус жер экен деп турганда, Кууказык деген мерген Алабашты көрүп калат да, артынан атып алайын деп аңдып жөнөйт. Эч нерсе байкабаган Алабаш азыраак оттоп, суу ичип тыныгып алайын деп жатып калат. Ошол кезде Кууказык мерген мылтыгын октоп мээлеп машаны басат, тарс эткен менен ок тийбей текенин башынан ашып өтөт. Эси чыгып жүгүрүп, элеңдеп качып токтобой, чочуп калган Алабаш адыр-адыр тоолорду ашып, Сур эчкиге жетип барат. Сур эчки канча күн болсо да эч оттобой же суу ичпей кароол болуп, качан келет текем деп, таш үстүнөн түшпөй күтүп турган. Алабашты көрө сала:

– Шашкансып келдиң, Алабаш, бир нерсе болдубу, жайсыз жерге жаттыңбы, эң жакшы жер бизге таптыңбы?

Анда Алабаш ачуулана:

– Сенин тилиң алам деп өлүп кала жаздадым, асканы-аска кыдырып Кара-Үңкүрдөй жерди такыр таппадым, мени карыган кезде калжаңдатып кайдагыны айтасың, мерген келсе атаар, карып деле калдым өлүм деле катар, – деп таарына жооп берди.

Түшүмдө көргөн Кожожаш анык бүгүн келээр, – деп эки улагын кароолго коюп, өзү бир улагын ээрчитип кичине оттоп алайын деп суу ичмекке кетти. Эгер мерген көрүнсө, тезинен атаңарга баргыла да, тоону карай качкыла, бирөөң мага жеткиле деп эскертти. Ошол күнү Кожожаш камынып, кайберенге чыга турган күн болчу. Таң агарып атканда, тирүү жандар кыбырап, торгойлор сайрай баштаган кезде, Кожожаш булгары таман чоң чарыгын бутуна чырмап, белине ок дары толтурулган кисени байлап, бараңды тазалап асынып, алтын туяк,

жез билек атын кармап, ээр токумун токуп, көмөлдүрүгүн узартып, куюшканын кыскартты да, атына минди. Көнүп калган кесибин мерген таштай коёбу, эли менен кош айтышып, Ала-Тоону көздөй бет алды.

Кыркалай тоону ашып, кыйла жерге барса да, кылт эткен кийик таба албай, аралай чапты, анда деле кийикти жолуктура албай, пейлим кандай кеткен деп, ичинен ойлонду да, Соң-Көлдүн белине чыгып, ал жактан да таба албай Ак-Тоскоктун алдынан, Көк-Тоскоктун үстүнөн отуз улак, кырк чебичтин жуушап жатканын көрдү да, шаша-буша атын тушай салып, койнунан ок дары салынган куржун алып, бараңына болушунча октоп, шыйрагын тууралап бекемдеп коюп, четинен кароолдо турган эки улактан баштап убай-чубай качканын аягында кырды. Алабашты атып жыкты. Ал учурда кичине оттоп алайын деген Сур эчки өзөгүнө суу түшүп, талып жыгылып эсин жыйганча, уругунан эч калбай Алабашы чала жан жатат. Бирөөнү да койбой кырып салган Кожожаш өзүнө-өзү ыраазы боло дагы калган жокпу? - деп ташка секирип чыкты, эсин жыйып, улагын ээрчитип мылтыктын үнүн угуп, чоочуй келаткан Сур эчкини көрдү да мылтыктын машаасын басып калды, жанындагы улагы тебетейдей эле ыргып кетти.

Эбак кырылып калган улак уруктарын көрүп, сай сөөгү сыздап, жүрөгү кыйналды, кайгысы жанына батты. Сур эчки табыйгаттын кандайдыр күчү менен Кожожашка адамча сүйлөдү:

– «Мерген, улагымдын бирин калтырбай түгөл кырыпсың, ай талаада жалгыз калтырбай Алабашымды таштап кет, ансыз да мени балдарымдан ажыраттың. Атадан жалгыз элең түбүндө капалык көрбөйсүң кайберен берген батадан, – деди.

Анда Кожожаш мындай деп жооп берди.

– Менден текени сурап аласың, өзүң кайда барасың? Колуңдан келсе жутуп кой Карыптын жалгыз баласын.

– Мен Алабашты гана таштап кет деп сурандым, али да болсо кеч эмес сураганым Алабаш көп зарлантпай Алабашты берип дуба алгын.

– Аркар, кулжа, аюу аткан атактуу мерген менмин, акылсыз эчки экенсиң айта берген көп сөздү, сенден келгенин көрдүм! Андай кыйын болсоң, качпай туруп бергин, - деп кекете сүйлөдү.

Ачуусу келген Сур эчки да:

– Кана айтчы, - деп кайкайып туруп берди. Кожожаш шыкаалап туруп канча жолу атса да, эмнегедир Сур эчкиге тийгизе албады, ок дарысы да түгөндү.

Аталбай койгон мерген ачууланып Сур эчкинин жанына барды да, мени коркот ко деп ойлоп калбасын деп, кынынан шамшарын сууруп, кара ташка жанып, жарым жан болуп жаткан Алабаштын башын шарт эткизе кесип алды эле денеси туйлап-туйлап тарамыштары тартыла түштү. Ок-дарысы түгөнүп калганын сезип турган Сур эчки:

– Бербедиң теке курбумду менде кандай өчүң бар эле? Өзүңө-өзүң кылдың, жалынсам да болбодуң, жалдыратып мендейди жалгыз калтырдың, сени дагы жалгыз калтырып өчүмдү алам, мендей болуп ата-энеңдин сай-сөөгү сыздаарын билип кой. Кайыр кош деп, кайгы жанына батып сураган текесин алалбай өзүнө-өзү ант берип кетээринде:

– Жазында аксап барам, кууп кармап аласың, мылтыгыңды ала жүрсөң төбөсү бийик жер урсун, төшү жалпак жер урсун. Аксак эчки болбосом анда кудай мени урсун.

– Жөө жүгүрүп атпастан тирүү кармап албасам, Кожожаш атым өчсүн, - деп ант берет.

Алабаштын терисин сыйрып, этти жүктөп үстүнө терисин жаба салды, калганын мууздап бир жерге үйүп таштады, айылына келди да, элине артып алгыла деп эскертти. Кожожаштын пайдасын эли көрдү. Ушуну менен кыштай үйүнө жатып алды. Кыш өтүп жаз да келди Кожожаш аттанып эч жакка чыккан жок, эчкинин айткандарын унута албай жүрдү. Бир күнү Тараза жылдыз батып, таң атып калганда даарат алып, намаз окуганы бара жаткан Карыпбайга аксак эчки көрүндү көрө сала жылкычыларга:

– Жылкычылар, бери келгиле! – деп кыйкырып, кууп кармап бергиле, күлүк айгырларды мингиле деп дагы кыйкырды, аны уккан жылкычылар карап турабы. Кууп жөнөштү көпкө кууса да, аксак эчкиге эч ким жете алган жок, короо-короо койлорду аралап, аксаңдап эчки айылдын четине келип оттоп турду.

Аны көргөн Кожожаш кейип кабагын түйүп, Зулайканын жанына келип мындай деди:

– Бул эчки жөн аксап келген жок, антташып койгом, артынан тирүү кармашым керек, бирок кайра-келемби, келбей каламбы бир кудай өзү билет. Бул сырды сага гана айтып жатам, душманга сыр алдырбай акылдуу жансың атам-энем карып калды, жакшылап бак, акыры башка бир өлүм, антташкандан кийин акыры үйдө болсом да, ажалым жакын кайыр кош, Зулай, кош эми Сур эчкинин артынан кууп барайын.

Зулайканын ичи күйүп, чок болду, зар какшап мындай деди:

– Келгениме эки жыл боло элек, ушу мылтыгыңды ташта десем укпадың, аз да болсо эл менен чогуу болгонун жакшы эмеспи, аксаңдаган эчкини ээрчип эмне кыласың, же элден артыкпы? Кайнатам да карып калды же кайрат айтып турууга жакын тууганың жок, антташсаңда азаптуу ишке барба да, кор кылба мени башкага.

Эленип алган мерген токтой турган түрү жок, себеби, антташкан соң сөзсүз жасоо керек. Бүтүн элин жыйып болгон ишти жашырбастан айтып салды.

– Кагылайын балам, карыганда мени сыздатпа деп Карыпбай боздоду, энеси чыңырып ыйлады, эли кой десе болбой бутуна чарыгын таңып, кош айтышып кетээринде:

– Туугандар, каргадай жаш кезимен баарыңарга кызмат кылдым, эми барбасам болбойт, эчки менен антташып, мылтык менен атпастан кууп кармап алмакмын, барууга камданып алдым, тилегим берсе жараткан түрүүлөй эчкини кармап мууздап, этин казанга салаармын, жаштайыман кайберенге кас болдум. Кайыр кош элим аман бол! - деп, өбөктөп ыйлаган атасына, өксөп ыйлаган апасына, бутун кучактап буркурап боздогон Зулайкага да карабастан узап кетти.

Кожожаш Сур эчкиге тез эле жете барды, баягы аксаңдаган эчки сопсоо тура калып кача берди. Кутулуп кете албайсың деп, - жетип-жетпей кууп жөнөдү, күнү-түнү баспаган адыр, ашпаган аска-зоо калган жок. Ат-Башы, Нарын тоолорун бүтүн кыдырып, артынан калбай эчкинин Кожожаштын бутундагы чарыгынан тамтык жок, өңү жездей саргарып, Кетмен-Төбө, Кең Алайдын тоолоруна да өтүп, мерген бир далай жүрдү. Уламадан уланган убай-чубай кырка тоолорду, шаркырап аккан сууларды кечип, бирөө качып, бирөө кууп алдары кетти. Ант беришкен соң, кыйынчылыктарды баштарынан өткөрүштү, антсе да Сур эчкинин соңунан калбай, Кожожаш кууганын токтоткон жок.

Ошентип, жыл айланып, ай акты. Зулайка мергенден түңүлө баштады, бир күнү түшүндө Таластын түздүгүнөн экөө кезигет, ойгонуп жүрөгү элөп-желөп болуп, кайнатасы Карыпка барып, жалгзыңыздын өлүү-тирүүсүн билгенге пайдасын көргөн жыйырма түтүн кытайдан эч ким кызыкпады, сиз издегенге чамаңыз жетпейт, мен кабарын алып келейин деп суранат. Карыпбай кубанып батасын берип, келининин акылдуулугуна ыраазы болот. Зулайка чачын төбөгө түйүп, тебетейди башына баса кийип, үстүнө эркектин кийимин кийип, кайнатасынан башка бир жанга билинбей Кожожашты издеп чыгат.

Кызыл өңдөн нур, каруусунан ал кетип, өзөн суу бойлоп баспаган тоосу калбай мергенди издеп жүрүп, акыры түшүндө көргөн Таластын Керме-Тоосунан эчкини кууп жүргөн мергенин көрөт.

– Кайрылгын бери, менден түңүлдүңбү? – дейт Зулайка кыйкырып. Өңүмбү же түшүмбү деп Кожожаш үшкүрүп отура калды, жок түшү эмейэле өңүндө эле Зулайка экенин көрүп, бир чети таң калып, бир чети сүйүнөт, кол кармашып көрүшүп кучакташып, өбүшүп учурашат. Кармашкан шертин бүткөндүр, жүрү айылга кетели, сен жок аябай кыйналдык, экиден союп эт алган пайданды көргөн эл деле сени эстебеди, ата-энең куурап кетти, бир тууган деген

Сарткошчу тууган деле эмес го?.. Же жаштык кылдыбы, сени издөөгө ниеттенбеди, кайран жаштыгыңды кор кылбай, каңгырап жүрүп өмүрүңдү өткөрбөй, эл сыяктуу тынч жашайлычы, – деп Кожожаштын колтугуна колун салып, коргологон торгойдой муңкана сүйлөдү.

– Зулайка, көп кайгырба убададан тайган адам киши эмес, эгер Сур эчкиге убада бербесем, жаныңдан жарым карыш жылбайт элем, эчкини тирүүлөй кармашым керек, мен кете албайм, жаныңды кыйнабай үйгө бара бер, үйгө жүр деп өмүрүмдү кыскартпа, жакшы эле отурдук, Сур эчки кичине болсо да, оттоп, суу ичип жанын мыктап алды, – деп Зулайканын колунан кармап кош айтып, Кожожаш ордунан тура калып кетмекчи болот.

Эчкини кууп жүрүп жарым эс болуп калганбы, деп ойлоп, талаада тентип жүргөнүн болбостур деп колунан тартып таарынат, кайра ойлонот, кармашып койгон шерт кыйын аягына чыкпаса, алып барган менен пайда жок, аз өмүр сүрбөй, үйдө өлөт, андан көрө, таарынбастан ойноп-күлүп кетейин, талаада жүргөн неме капа болуп жүрбөсүн, – деп Кожожаштын да көңүлүн карап:

– Кармап алсаң эчкини барарсың, бир күн үйгө деп, күлө сүйлөп, аман көрдүм өзүңдү, айттым далай сөзүмдү, асынып жүргөн темирден акыры көрдүң кесирди, мен эми үйгө барайын, сен барганча, айылга ата-энемди багайын, айтчу сөзүң бар беле.

– Издеп келгениңе ырахмат, балаң аман жүрөт деп чал-кемпирге айтып кой, Сур эчкини кармасам отураармын жаныңа, чакырсам барбай койду деп дайыны жок таарынба, шайы кеткен эчкинин бекер жай алдырып тындырдык, – деп кош айтышып мерген Сур эчкини көздөй чуркады, Зулайка өзү келген жол менен үйдү көздөй жол тартты.

Акмалап күтүп жүргөн Карыпбай Зулайканын келгенин көрүп, уулунан кабар алмакка чуркап келди да шаша:

– Тирүү бекен, жолуктуңбу?

– Аман-эсен, сиздерге салам айтты.

– Оо, кудай сактай гөр, – деди кубана.

Ошондон кийин бошой түшкөн Карыпбай кайраттанып, көңүлү көтөрүлүп, басканы тыңый түштү. Зулайка да өмүрлүк жарына кезигип келгенден кийин, көңүлү тынчып калды.

Куучундаган куу эчки, курсагын тойгузуп алып, качканын улантты, антпесе шайы ооп калган эле, эгерде Зулайка барбаганда Кожожаштын кармаар кези келген.

Кожожаш болсо сагынган жарын көрүп, көңүлү өсүп кубанып, көргөн билгендерин айтышып, ойноп-күлүп, кош-айтып калганына кайраттанып күүлөнүп, кубаттанып калды.

Атойнок, Талды-Булак, Кең Чаткалдын сайына өзөндү өрдөп, далай күн куушуп жүрдү, эчкинин дарманы кетип, кармалып кала жаздаганда, ойлоп жүргөн Аблетим асканы көздөй бет алды. Аблетимге да жетти, секирип ташка чыгып ортолоп калды, таштан-ташка секирип Кожожаш да жетти. Мына, жетип калдым деп куйругунан кармаарда, Кайберендин Сур эчки караңгы туман салып, кайда житип кеткенин Кожожаш көрбөй калды.

Аблетим аскасынын орто ченине барып, же өйдө чыгалбай же ылдый түшө албай такалып туруп калды. Бир кезде караса, бет маңдайында күңгөйдө Сур эчки карап турат. Ал жерде жөн турбай жараткандан суранып каргап турду:

– Тукумумду терип, Алабашымды өлтүрүп тынды. Ал да мендей элинен ажырасын, аскада калып, карга кузгун жем кылсын, атасы мендей боздосун, – деп тиленди, тилегенин кудай берип, Кожожаш асканын боорунда калды.

Сур эчкиге карап кайгырып:

– Антташып айткан шерт үчүн сенин соңуңан калбай жүрдүм болбосо, асынып жүргөн бараңым бар эле, атып деле салмакмын, акыры кегинди алдың, асканын бооруна алып келип таштадың.

– Мен жөнөкөй эмесмин анык кайберен энесимин. Чарыгыңдын таманы түшкөнчө кууп жүрдүң, айтканымды укпадың, мен сага энелигимди тааныттым, мерген болбой куруп кал, аскадан түшпөй туруп кал, элиң келип сени түшүрө албай убара болсун, ата-энендин жашы тыйылбай, аялың Алабаштан айрылган мен сыяктуу боздоп калсын, акыры түшүрө албай өзүңдү, аскадан боюңду ташта, кайыр кош деп кетип бара жатканда, жини келген Кожожаш мылтыгы эсине түшүп, Сур эчкини мээлеп туруп бир атты, ок бир бутуна тийди.

Ошондо да Сур эчки кайра кайрылып, каргаганын улантты:

– Аскадан кулап, бой таштап, өлгөндүгүң билинсин, өзүңдүн жарың Зулайка өксүп ыйлап жүгүрсүн, сөөгүң ташка илинип, кызарып каның төгүлсүн. Аблетим аскасы Кожожаш өлгөн аска деп элиң айтып жүрүшсүн, кууса жетпей койгон акыры Сур эчки жеңди, – деп душманың кектеп күлүшсүн, - деп аксай басып Сур эчки жолуна түштү.

Атасы Карыпбай бир күнү түш көрсө, жалгыз уулу аскада турганын көрөт. Бул түшүндү жорусак уулун тирүү, – дешет аксакалдар. Бул сөздү уккан курган чал уулун издөөгө аттанып чыгат. Тоону тоодой кыдырып, Аблетим аскасынын түбүнө келгенде, жараткандын пендесине боору оорудубу Карыпбай деген үн жаңырып чыгат. Карыган байкуштун же көзү көрбөйт тунарып, «Кайдасың, жалгыз кулунум, сени издеп күнү-түнү курудум, кыйкырган сен кимсиң, мен Карыпбаймын», – дейт үнүн катуу чыгарып.

Атасынын үнүн укканда, асканын боорунда турган каргадай көрүнгөн мерген:

– Сен менин атамсың го? – деп кыйкырат, аскадан улай-улай үн жаңырат. Карыпбай «атамсың» дегенди угуп, кубангандан кубат алып асканын так түбүнө келип, асканын боорунда турган жалгызын анык көрөт. Кара таштын боорунда калган турбайсыңбы, кантип алып түшөм деп боздоп ыйлайт.

– Ата, ыйлабаңыз, ыйлаган менен пайда жок, антташам деп, аскада калдым, андан көрө, элге барып, усталарды чакырып, ыргайдан шаты жасатып айласын таап түшүрүп алыңыз.

– Бул айтканың акыл экен деп, уулунун үнүн угуп, караанын көргөнүнө кайраттанып алып, көп күн жол жүрүп элине жетет, көргөн билгенин айтып, мал-салы менен айылын Чаткалга көчүрүп келет. Эли чуулдап учурашкан соң, карагай-кайың кыйылып узундугу бир далай шатыларды бириктирип жеткизе албайт, асканы айланып үстүнө чыгып жогортон төмөн созсо, учу көрүнбөгөн арканды саяндатып түшүрөт анда да жетпейт, айла жок амал түгөнөт. Арадан көп күн өтөт, эл акыры тажап малына жайыт түгөнөт. Күздө келген элге кыш жакындайт. Тирүү түшөөрүнө көзү жетпеген атасы:

– Сен аскада биз жерде, кулунум, башыңа салган турбайбы кектеп жүргөн куу эчки ажалдын чалма куругун. Каргадайдан кас болдуң, балам, кийикке тилибизди албастан салбадыңбы күйүткө, жүрө-жүрө келет деп жүрбөдүмбү үмүттө, кагылайын, көзүңдөн калбадыңбы ай бийикте, муң-зарымды кимге айтам, – деп бүгүлүп түшүп, буркурап эсинен танып жыгылды. Энеси Кожожаш Сур эчкинин артынан кууп кеткенден кийин, көп өтпөй кайгыдан көз жумган. Азаптуу шордуу атам деп боздоп асканын боорунан Кожожаш:

– Айланайын Зулайка, акылдуу жан элең атамды жакшылап кара, эгерде уул төрөсөң атын Молдожаш кой, кыз болсо Каныш болсун, Зулайканын боюнда алты айлык бала бар эле, жаштайыңан жесир калдың кадыркечим, – деп кан жутуп турду. Аңгыча Сарткошчу:

– Кагылайын, акебай, сөзүмдү айтып калайын эл мени башкасың дешет, чыныңды айтчы башка болсом кетейин, жаныбызда жок болсоң, бөтөндө жүрүп нетейин?

– Кайгырып жалгыз отурам, каргалар учпас кериде, жанымда жүргөн жан иним кирбегин элдин тилине, уялаш эле инимсиң, андан көрө алтымыштан ашкан атанды кайгыртпай бак, жеңеңе каралаш убагы келгенде өзүң ал. Азыр мылтыгыңды таштайм, темири түшсө терип ал, - деп мылтыгын таштады, мылтык таштан ташка тийип талкаланып шибегедей бөлүгүн Зулайка эптеп таап, ак чүпүрөккө түйүп алды.

– Мени эсинден чыгарба, эстей жүр жаным, Зулайка, – деген акыркы сөзү болду, бир-эки жолу обдулуп үчүнчү жолу боюн таштады. Касапчынын сойгон этиндей кайкайган бодур аскага Кожожаштын сөөгү илинип калды. Кузгундар араң тургансып тез эле үйүлүп калды. Өлгөн менен кошо өлбөйт, кара кийип, өксүп ыйлап Зулайка кара таштын түбүнө үн тартып кошок кошуп отурду. Мергендин жакшылыгын эстеп агайын тууган бөйрөктөрүн таянып өкүрүштү, Карыпбай бүк түшүп көзүнүн жашын агызды.

Жыйырма түтүн кытай уругу мергенинен айрылып, кайгысын ичке катып таң азандан жүтүн жүктөп, көчкөнгө камынышты, анткени малга жайыт жок, мал ачка калды, көп күндөн бери Кожожашка каралап жүрүп, өздөрүнө да карабай калышкан. Ошентип, мерген үчүн келген эл, көп күн жол тартып журтуна келип конду. Обочороок Кожожаштын ак өргөөсү тигилип, тул тушуна желек сайдырып, тул түбүнө кара кийгизип Зулайканы отургузду, айдай бетине беш тырмактын изи түшүп:

Башында тийбей мергенге,
Жүрсөмчү өз жөнүмдө.
Жалгызым жаш өмүрүң пас беле,
Өлчү жериң таш беле!
Кашымда беш күн жүрсө да,
Калтырбай алып кетсемчи.
Өз атаң издеп барды эле,
Ыргайдан шаты салды эле.
Ылайыгы болбоду,
Ырыскың элден аз беле,
Өз элге кайра кошулбас,
Мергеним, өмүрүң келте жан беле,
Караны кийип кайгырып,
Кан жутуп ыйлайт Зулайкаң,
Кайгысы мол жан беле,

– деп кошокун кошуп, аза күтүп отуруп калды. Өлгөн артынан өлмөк кайда убагы келип Зулайка уул төрөдү. Неберелүү болгон Карыпбай бити-битине батпай сүйүнүп, алжып бараткан байкуш акылына келип мал союп, элине той берди. Кожожаш кайра келгендей кубаттанып калды, ымыркайдын атын Молдожаш деп коюшту. Аза күтүп, кайгырып жүргөн Зулайка мергенден калган белек деп, энелик мээримин күчөп көңүлү шат болду, кайгысын кичине болсо да унута түштү. Жалгыздан калган туяк деп кубанычтарына ортоктош болуп, тулду алып, желекти кайрып сындырышты, Зулайканын карасын сыйрып таштады.

Айлар агып, жыл жылды. Агасы өлсө жеңесин иниси алат, жаш балалуу Зулайкага каралашып жүрсүн деп, Сарткошчу менен Зулайканын никесин кыйып, эл бир ооздон бир үй-бүлө кылып коюшту. Ал кезде Сарткошчу күрсүлдөп күчкө толуп калган, акыл токтотуп Зулайкада калк сөзүнөн чыккан жок.

Молдожаш алтыга чыкты атасынан баласы кыйын чыгат тура, чырпыктан жасалган жаа менен айыл четине конгон карга, сагызганды бир атыш менен соо койбойт. Али кичине деп Зулайка айткан эмес, бирок асыранды баланы айылчы катын билгизет дегендей, атасынын эле өзү, өткүрлүгү да, жүзү да, мергенчилиги да деп айта беришип, зээндүү бала атасы ким экенин билип алган. Жыл айланып жетиге да чыкты, өтө өткүр чоңойду, бир күнү айыл четинде мылтык асынган беш киши бара жатса артынан жете барып, кайда барсаңарда мени ала баргыла, жетимдин үнүн угуп койсоңор, – деп ээрчий чуркады.

Кимдин уулу болосуң? Атаңдын аты ким? Кайсы уруктансың? – деп өтүп бараткандар балада болсо кайрылып кызыгып сурап калышты. Уругум кытай, атамдын аты Кожожаш экен агайындар айтышат, алда качан өлгөн деп Сарткошчу абама апамды алып беришиптир, – деп

элден укканын айта салды. Мен алдагы темир атарды аябай жакшы көрөм, мени жаныңарга алып алгыла, жок дегенде атыңарды багып берем, кантип атасыңар, ок дарысын кантип салаарын үйрөнөм, – деп чап кенедей жабышып ээрчиди. Короосунан мал сойбой, кийиктин этин жеп, Кожожаштын пайдасын көргөндөрү эсине түштү:

– Атаң сенин кыйын мергенчи болгон, шыралгынын шыйрагын кеспей берчү эле, аскадан атканы астына келип түшчү, – деп беш мергендин бирөөсү аттан түшө калып, сен барып кел мен барбай эле коёюн, атаңдын жакшылыгын көп көргөм, сага апаң жаш деп айтпаган чыгаар деп атасынын аскада өлүп, сөөгү жерге түшпөй калганын деги эле Кожожаш жөнүндө айдан ачык айтып берди. Калган төртөө жактырбай:

– Атаңдай болуп бир күнү тоодо өлөсүң, жаштайыңан жааны эмне кыласың? – десе, бирөөнүн жете элек баласын алып барбай эле коёлу, – деди дагы бири. Аттан түшө калган мергенчи баланы учкаштырып өзү менен ала кетти. Бала өзү айткандай ат кайтарып турганда, козусун ээрчитип аркар келип калат, аны көргөн бала чуркаган бойдон өзүн учкаштырып келген мергенге барып, шаша-буша аркар келди, артында козусу бар экен атып бер мага, – дейт.

Ышкылуу бала экенсиң өзүң ат, бир көзүң жуумп, жакшылап мээлеп туруп, машаны бас, – деп үйрөттү да, мылтыгын кармата салды. Молдожаш кубанып сунган мылтыкты ала-сала болжолдуу жерге барып мээлеп туруп айтканындай машаны басып калды. Аркардын артында турган козусу тырп этпей жыгылды. Мурда атып көрбөгөн бала энеси эркек төрөгөнсүп, маңдайы жарыла сүйүндү.

Экөө козу аркарды союп экиге бөлүп олжолуу кайтышты, жолуккан жерден мерген баланы түшүрүп койду. Бетинен түгү чыгып, дудук немедей козунун жарым этин араң көтөрүп үйгө киргизип, унчукпай барып тышка жатып алат. Айттырбай билген акылдуу Зулайка уулуна барып:

– Уулум эмне болду? Бирөө сени урдубу? Этти кайдан алып келдиң? Мергендерге кошулуп барып келдиңби? Балам, башың көтөрүп айтчы, ким таарынтты? – деп арты-артынан суроо берди.

– Угуп тур, апа, элден укканымды айтайын, чын-төгүнүн билейин, өз атам Кожожаш экен, кайда өлдү эле, мен азыр жашмын эчкини издеп тапканга, атам жөнүндө жашырбай баарын айтып бер, өз оозундан угайын, айтпасаң аза күтүп ачкадан өлүп каламын, – деп кесе айтты.

Зулайканын эси чыгып, «кара оозуңа кан толгур» кандай адам айтты экен деп ачуусу келди.

Зулайка Молдожашка карап:

– Айланайын, чырагым, айтып койсом атасынын сөөгүн издеп, Сур эчкини таап «өч алам» деп, издеп кетет деген ойдо, айткан эмесмин, бирок элден угуп алыпсың, – деп баардыгын төкпөй-чачпай айтып берет.

Ийне жибине чейин угуп алган бала, атамдын сөөгү көмүлбөй калган турбайбы, бир күн болбосо бир күнү сындырышпасын, – деп, апасынын жалгызым деп жалынганына карабай, атасынын сөөгүн издөөгө чыкмакчы болот. Зулайка сыздап сандыкка салып катып койгон алмабаш деген атасынын мылтыгын берет, элди чогултуп мал союп, бата алып, Молдожаш жолго чыгат. Кызарган өңү кубарып Зулайка уулунун амандыгын тилеп узатат.

Молдожаш өмүрүн атасы үчүн сарп кылып, атасынын сөөгүн издеп чыкты. Бирде жүгүрүп, бирде басып, агыны катуу суу кечип, ак жалтаң аска таштардан өтүп, тегиз эмес тоо менен, эл баспаган жол менен жүрүп отуруп бир күнү Мискен тоолуу аскага жетип, чарчаган бала ошол жерге конот. Караңгы кирип тез эле уйкуга кирет, уктап жатса, түшүнө бир киши кирип мындай дейт: «Балам, тоону-тоодой кыдырып, эч көрбөгөн атаңды ушунча барктап, балдардын баары сендей болсо, тилек-санааңа жеттиң, атаңды ээрчитип жүрүп өлтүргүн эчкини эртең табасың, эчкини кууп кармасаң, атаңдын өлгөн жерине алып барат, – деди, уйкудан чоочуп ойгонуп бул эмне деген түш деп кайра уктады, уктаса баягы түшүндө көргөн киши кайра кирип, бул

Мискен деген тоо болот, арасы аска зоо болот, бул жерде адам болбойт, издегенден талбадың, балам, эртең менен эрте тур, эми жолуң оңолот. Сен издеген эчки башка эчкилерге окшобогон эчки, аскадан чуркаса шамалдай жүгүргөн эчки.

Өңүндө көргөндөй болуп, табалбай жүргөн эчки жөнүндө түшүндө аян берет. Зээндүү бала уккан сөздөрдү баарын эсине сактап, «эмне болду мага?» – деп эки жагын каранса, тыптынч эч ким жок, таң агарып калыптыр. Умачтай көзү ачылып, жүрөкчөгө окшогон аскага Молдожаш жүгүрүп барып көз салса, элүүдөй эчки элендеп астынан чубуруп өтөт жакшылап караса жүнү жибектей шуулдаган чуркаса желдей учкан эчкини байкайт. Атамдын түбүнө жеткен ушу эчки экен деп жазбай тааныды, кантсем кармап алам деген ойдо башка эчкилерден бөлүп, артынан кууп жөнөдү.

Баланы көргөндө Сур эчки да Кожожаштын баласы экенин билди. Атасынын кегин алууга келгенин, чуркаганы Кожожаштан ылдам чуркаарын да сизди. Сур эчки канча тоону кыдырып качты, бала да болсо кайраттанып, жете-жете кууп келет. Кегим бар сенде эчки деп, оюнда таанып билээрсиң Кожожаштын уулу менмин, атамдын сөөгүн таап бер, ошондо милдеттен кутуласың, – деп кулачын жайып кууганын токтотподу.

Жалын жүрөк жаш бала, карып калган эчкинин шайын кетирди.

Кожожаш кыйын деп жүрсөм, түтүндөй чуркайт тура, түбү жүрүп жолуктум түк кутулбас балаага деп эчки түшө качат тегиз жаткан талаага анда да болбойт, Чат-Карагайга, Айры-Бел, Табылгыты, Беш-Көл, Сары-Күнгөй, Ат-Ойнок сайлары куру калган жок. Күндөн күнгө күч алып артындагы Молдожаш атасынын кегин алууга кууп жүрөт куюндай. Аюу-Төрдүн кырына жеткенде эңкее берип Молдожаш колун сермеди эле, эрегишкен эчкиге колу жетип, кармап алды. Белиндеги кайыш курду чече сала мойнуна ороп-ороп ийди да, «акыры эчки кармалдың далай жерге сандалттың, мен көп мергендин бири эмесмин, ээрчип жүргөн жин да эмесмин, атамдын кадырын ойлоп кек алууга жүрөмүн, алып бар мени атамдын өлгөн жерине», – деди.

– Бала болсо сендей болсун, жеттиң кууп кегине, – деди. Мойнуна жипти байлатып, эки көзүн жайнатып, Сур эчки макул болуп, Аблетимге келди, ал жерден балага баарын айтып берип, атаң өлгөн аска ушул, – дейт. Эчкини байлап коюп, Атасынын сөөгүн бирин калтырбай терип, адис мерген дешет, кереге боюндай эле жер экен бул жерден кантип өлдү же атым калсын дегенби деген ойдо таң калат.

Атасынын сөөгүн ылай менен жабыштырып адам келбетин жасап, ак кепиндеп көмөт. Сур эчкиге карап:

Картайган кезде кармалып уят болдуңбу? Эми айылга алып барып башыңды кесип, казанга этиң салып атама куран окутам.

Сур эчки мындай дейт:

– Чын кайберен энеңмин, эмне айтсаңда көнөмүн, бирок менин башымдын сага кереги эмне? Андан көрө үйүмдө Ашайран деген кызым бар, адамзат кылып бир жолу ак никелеп беремин. Артыман ээрчип басыңыз, кийик да болсом айлыма барып, даам ооз тийип кет, – дейт.

Молдожаш таң калып, эмне айтканын көрөйүн деп ээрчий басат. Бир жерге алып келип, көрүнүшү боз үйгө окшош боз ордого алып кирет. Мына үйүм, бул кийимдер деп көп кийик терисин көргөзөт. Аңгыча балдыз, жеңе дегендер шыңкылдап күлүп, жанына Ашайран кызын алып келип, бул сенин теңиң деп отургузду, Молдожаш таңкалып отура берди. Бир кезде бирөө кийиктин туягына толтура айран салып келип сунду, буга ким тоймок эле деп, суусаган бала жута берди канча жутса да айран түгөнбөй, ичип бүтө албай койду. Түн бир оокумга чейин кызкелиндер бака-шака жүрүп тегеректеп сыйлашты. Баланын көөнүн шат кылып, Ашайранды алып келип бирге жаткырышты.

Эртең менен туруп караса, айыл эмес ташта жок, келгенде көргөн келин-кыздын бири жок, жамбашында кийиктин жарты териси бала талаада, жанында Ашайраны уктап жатат.

Кечекинин бири жок, өңүмбү же түшүмбү? – деп түшүнө албады. Шашып туруп кийинип, Ашайранды тургузду, эмнегедир алган аялын жактырып жакшы көрүп калганын сизди.

Молдожаш энеси Зулайканы ойлоп, айылга кетейин деп камынды. Кайберенден ким кайын күтүп кыз алыптыр, бул да болсо эрдигимдин белгиси деп өзүн-өзү барктап баалап койду. Санаага барып саргайып Зулайка күтүп баласын, кайгыдан Карыпбай кан жутуп атасынын сөөгүн издеп өзү кошо өлдү, – деп эли аш берип жатканда, жубайын ээчитип, айыл четине жеткенде, эки өспүрүмдүн бири кой кайтарып, бири козу кайтарып капа болуп кайгырып ыйлап отурушкан. Молдожаш акырын келип жанына экөөнө бирдей эмне ыйлап отурасыңар? – деп сурайт. Анда балдар:

– Бала да болсок капабыз. Каракожо дегендин кызы Зулайка апабыз болот, Кожожаш деген атабыз ал өткөн соң дүйнөдөн кайниси Саркошчу энебизди алып биздей уулду болот, атыбыз Эркежаш, Серкежаш ошол эки уулу бизбиз. Энелеш агабыз Молдожаш, Кожожаш атабыздын сөөгүн издеп табам, эчкиден кегим алам деп кетип, ошо бойдон ал да өлүп, арбагына багыштап мал союп, айлыбыз аш берип жатат. Апабыз эстесе эчкирип ыйлайт, бизге да ата, бири ага ошого ыйлап жатабыз. Молдожаш балдардын айтканын угуп кучактап беттеринен өөп, аш берсенер той болсун деп, аялын жетелеп айылга келип учурашып көрүштү. Зулайка менен Карыпбайга сүйүнчүлөп кабар айтышты. Уккан кулагына ишенбей Карыпбай калдаңдап сүйүнүп, кулунум деп Зулайка чыңыра ыйлап кучактай жыгылды. Жалгыздан калган туяк деп бетинен өөп сүйүшүп жүздөрүнө кубанычтын нуру төгүлдү. Ашты тойго айлантип, күжүлдөгөн эл кайберен берген кызды казанга май салдырып, ырымын жасап, башына ак жоолук салып ак өргөгө киргизишти.

Молдожаш башынан өткөргөндүн баарын төкпөй-чачпай бирин калтырбай элге айтып берди, күжүлдөгөн эл тунжурап чымын учканы угулуп тындап олтурушту. Өткөн мезгилде атасынын сөөгү канча убакыт өтсө да, талаада калтырбай жерге жашырган, кайберенден кыз алган атаны атадай, энени энедей барктаган мыктылар чыккан кыргыздан, – деп жомок аяктайт.

*Алымкул Үсөнбаевдин айтуусу боюнча
Кара сөз түрүнө келтирген З.А. Ажынаева*

«МАНАС» – КЫРГЫЗ РУХУНУН ТУУ ЧОКУСУ

УЛУУ «МАНАС» ЭПОСУ

«Манас» – кыргыз элинин кылымдар бою ооздон оозго, укумдан тукумга оозеки айтылып келе жаткан чыгармаларынын улуу мурасы, улуттук сыймыгы. Ал ата-бабаларыбыздын басып өткөн узак жолундагы руханий табылгаларынын орчундууларынын боюна сиңирген баасы кунсуз казынанын милдетин аткарып келет.

Эпосто кылымдар бою кыргыздардын башынан өткөн тарыхый тагдырын, душмандарга көз карандылыктан кутулуу үчүн жүргүзгөн баатырдык күрөшүн, патриархалдык-уруу түзүлүшүнүн тушундагы социалдык, уруучулдук карама-каршылыктарын сүрөттөйт. Анда Алтай, Батыш Кытай, Күнчыгыш, Түркстан жана Түштүк Азияны ичине алган кеңири аймактары бир нече кылымдын ичинде болуп өткөн окуяларбаяндалган. Кыргыз элинин өткөндөгү көчмөндүү турмушуна «Манас» өтө зор таасир берген, анткени ондогон кылымдар бою кыргыз элинин айттырып угуп, таалим-тарбия ала турган адабияты да, көрүп көңүл ача турган театры да, музыкасы да «Манас» болгон. Кыргыз эли «Манасты» миң жылдан ашык эстери менен чыгарбай оозеки сактап келген. Жазуу-сызуусуз жашаган эл үчүн эпос жазылбаган романдардын, летописердин, тарыхый маалыматтардын, этнографиялык жыйнактардын милдетин да аткарган. XIX кылымдын орто ченинде казак окумуштуусу Ч. Валиханов «Манасты» – талаа «Илиадасы», «Семетейди» – буруттардын «Одиссеясы» деп атаган. В.В. Радлов: «Манаста» элдин бүткүл турмушунун, бардык умтулушунун элеси көрүнөт», – дейт. «Манас» эпосунун зор маанисин кыргыз

окумуштуулары гана эмес, дүйнөдөгү бир катар окумуштуулар да белгилешкен. XX кылымдын ири фольклористтеринин бири профессор В.М. Жирмунский: «Кыргыз эпосу өзүнүн эбегейсиз зор көлөмү жагынан бизге маалым эпикалык эстеликтердин баарынан өйдө», – деген.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында «эпос» термини «улуу эпос» жана «кенже эпос» деген түшүнүктөр менен жиктелип келет. Бирок мындай бөлүштүрүү чыгармалардын ички курулушу, мазмундук маңызына эч тиешеси жок, ал жөн гана «Манас» үчилтигинин көлөмү жактан өзгөчө зор экенин белгилеп, башка кыргыз эпосторунан айырмалоо максатын көздөйт.

Демек, «Манас» үчилтиги башында турган кыргыз элинин маданий-руханий байлыгы менен биз, кыргыз эли сыймыктансак болот. «Манас» дүйнөдөгү башка элдердин эпосторунан өзгөчөлүгү – ыр түрүндө айтылгандыгы.

Жанры боюнча «Манас» баатырдык эпос. Андагы башкы идея – элдин эркиндиги, көз карандысыздыгы үчүн күрөш, сырттан басып келген душмандарга каршы салгылашууда көрсөтүлгөн эрдикти даңазалоо, элди ынтымакка, биримдикке чакыруу.

“Манастын” кыскача мазмуну

(Сагымбайдын варианты боюнча)

С. Орозбаковдун айтуусу боюнча “Манас” эпосу он бөлүмдөн турат.

Биринчи бөлүмдө – Манастын уруусунун тарыхы, баатырдын туулушу, балалык чагы жана алгачкы майда чабуулдары кирет.

Көгөй кандын Ногой, Шыгай, Чыйыр деген балдары болот. Чыйырдан тукум калган эмес, анын Шакан аттуу аялы болот. Ногойдун кандыгы Орто Азияга, Чыгыш Түркстанга таралат. Ногойдун Орозду, Үсөн, Бай, Жакып деген төрт уулу болот. Ногой өлгөндөн кийин, кытайдын кандары кыргыздарды талап, төрт уулун төрт жакка таратып, кууп жиберет. Ногойдун улуу баласы Орозду аялы менен Анжиянга көнүп кетет. Эң кичүүсү Жакып Алтайга айдалат. Ал 47 жашында атагы чыккан бай болот, жалаң жылкысы кырк миңден ашат. Жакыптын эки аялы

бар, бирок баласы жок. Бир күнү Жакып түш көрөт. Түшүндө тууруна бир буудайык куш конот. Буудайыктын астына асманда учкан канаттуулардын бардыгы айланып келип конот. Буудайыктын жанына кандайдыр агала ак моюн шумкар келет.

Ошол эле түнү аялы Чыйырды түшүндө алма жесе, алдынан узундугу жүз элүү кез ажыдаар чыгып, бүтүн ааламды сорот. Жакыптын токолу Бакдөөлөттүн түшүндө боз үйдүн тушуна эки тунжур куш байланат.

Жакып мал союп, эл чакырып, бул түштү жоорутат. Байжигит деген тууганы: “Эркек балалуу болосуз. Балаңыз ай тийген жердин

баарысына атагы чыгып, күн тийген жердин баарысы күткөн баатыр болот”, – дейт. Үчүнчү жылы улуу аялы Чыйырдынын боюна бүтүп, ал жолборстун жүрөгүнө талгак болот. Кангайдын Карамергени жолборс атып келди дегенди угуп, жүрөгүн алдырып жеп талгагы канат. Бала төрөлөөр маалы жеткенде, Жакып сүйүнчүсүнө кырк кара боз атты кермеге байлатып, өзү куржунга алтын-күмүшүн артынып, биринчи сүйүнчүлөп келгенге бермек болуп аттанып кетет.

Манас курсактан түшкөндө үнү отуздагы кишиникиндей корулдап, уучуна кан чеңгелдеп түшөт. Оозантканда, бир карын майды жеп коёт. Акбалта Жакыпка сүйүнчүгө барса, ал жалдуу кула бээни туудуруп, Аккула кулундун тумшугун сыгып отурган экен. Бул кулун кийин Манаска алашат-аргымак болот.

Манас бала кезинде өтө шок болот. Жакып аны Ошпур деген койчусуна жардамчы кылып, кой кайтартат. Бирок Манастын тентектиги токтолбой, козуларды кырат. Бир күнү Жакыптын жылкысына тийген калмактын Домобил деген баатырын баш кылып, 400 калмакты өлтүрөт. Манастан коркконунан 250 үйлүү калмак кол алдына кирип берет. Манас Кыргылды баш

кылып, айылындагы балдардан кол курайт. “Манасты кармап кел”, – деп, кытайдын Эсенканы жиберген дөөлөрдү өлтүрүп, алардын асыл буюмдарын тартып алат. Андан кийин “Манасты чаап алам!” – деп, алты миң кол менен аттанып келген Нескара өзү араң качып кутулуп, аскери Манастын туткунуна түшөт.

Манас 14 жашка чыкканда, Меккеден келген Айкожо аны мусулман кылып, Аккелте деген мылтык, Ачалбарс деген кылыч тартуу кылат (башка варианттар боюнча Аккелте менен Ачалбарс көктөн түшөт). Аккелте менен Манас бир атканда төрт жүз кулжаны өлтүрүп, алардын канына куралдарын кандайт.

Экинчи бөлүм – Манас 15 жашка келгенде, Алтайда жашаган кыргыздар чогулуп, кытайдан, калмактан коргонуу жөнүндө кеңеш курушат. Алтайда турган жүз миң кыргыз Манасты кан көтөрүшөт. Манас күчтүү кол куруп, калмактын каны Жолойду жеңет.

Үчүнчү бөлүм – Биринчи казат. Сегиз жылдын ичинде Манас Кытай кандыгынын бир топ шаарларын жана Кашкардын алты шаарын бүт өзүнө каратат. Бул казаттарда Манаска катагандардын улгайган каны Кошой чоң жардам берет. Манас казаттан чоң олжо менен келип, Кайып кандын кызы Карабөрккө үйлөнөт.

Төртүнчү бөлүм – Экинчи казат. Манас Алтайдан көп кол менен Орто Азияга аттанып, жолдон Текес канды жеңет. Анын ордуна иниси Тейишти кан көтөрүп, чоң той берет. Тойдо эр эңиш, эр сайыш болуп, каткалаңдын кыз Сайкал менен Манас жекеге чыгат. Манас кыз Сайкалды жеңе албай, тиги дүйнөдө никелеш жолдош болууга ант берет. Манас үч жыл чамасында согушуп, Чүй жана Фергана өрөөнүнүн жарымын каратып, Ташкентке өзүнүн жакыны Көкөтөйдү кан көтөрөт.

Бешинчи бөлүм – Үчүнчү казат. Манас Ташкенттен Алтайга кайтып, кыргыздын эзелки күчтүү жоосу Алооке канга каршы аттанат. Ошол кезде Орто Азияда кан болуп турган Алоокенин алтымыш уулунун кенжеси Коңурбай Бээжинде окуп жүргөн убагы. Алооке жеңилеэрин билип, Манаска багынып берет. Өзүнүн тун баласын Манаска тартуу кылат. Манас Тибет журту менен согушуп жатканда, Алооке Бээжинге качып кетет.

Кытай Азизкандын уулу Алмамбет атасын өлтүрүп, казактын каны Көкчөгө качып келет. Көкчө зайыбы Акэркекти Алмамбеттен жок жерден кызганып, көрө албас бузукулардын тилине кирет. Алмамбет аргасыздан Көкчөдөн кетип, Манаска барып чоро болот.

Алтынчы бөлүм–Төртүнчү казат. Жакып Манаска ылайыктуу кыз издеп чыгып, Букардын каны Темиркандын кичи кызы Санирабигага куда түшөт. Манас күйөөлөп барганда, кандын кызы: “Уруксатсыз үстүмө киресиң!” – деп, Манасты бычак менен билекке саят. Шагы сынып, ачуусу келген Манас Темиркандын шаарын курчап кыргын салмак болот. Эл-журтун аяган Санирабига Манаска зайып болууга макулдугун берет. Алмамбет анын сиңдиси Арууккеге үйлөнөт. Кыргыздар Санирабиганы урматтап аны Каныкей деп атап калышат.

Жетинчи бөлүм – Бешинчи казат. Манас Кенжу канды жеңип Самаркандан Таласка көчүп келип, эңсеген максатына жетип, чачылган эл-журтту бириктирип, эгемендүү мамлекет куруп, душмандар сүрдөгөн кадыр барктуу кан болуп өз мекенинде тынчтыкта жашап калат.

Сегизинчи бөлүм – Көкөтөйдү ашы. Байлыгы менен дүйнөгө атагы чыккан Ташкенттин кан Көкөтөй ооруп төшөктө жатканда, жалгыз уулу он бештеги Бокмурун кыз оюнга кетип, үйдө жок болот. Сексенден ашкан карыя жакын тууганы Баймурзаны чакырып:

Жалгыз балам Бокмурун,
Башынан билем шоктугун,
Баламда акыл жоктугун...
Тогуз миң токсон жылкым бар...
Чачабы деген оюм бар...
Өзөнгө бүтөр байтерек...
Атасы өлгөн балага
Ар иш кылса мал керек...
Адамдын баары жыйылып
Ашыма келип калбасын,
Аскер келип топурап
Атпай кыргыз жутуна
Азапты кылып салбасын,
Андай түйшүк кылбасын...
Жалгыз балам Бокмурун
Насыятым тыңдасын, –

деп Көкөтөй көз жумат.

Акылман карыя көпкөлөң уулу куру намыс менен мал-мүлкүн обу жок сарп кылбасын, туш-туштан ар кошкон, дини башкан, тили башка элдерди, өз ара бийлик талашып, Манастын кол астында калып ичинен нааразы болгон уруулар эзелтен жоолашкан кытай-калмактар ашка келип чогулса, жаңжал чыгып, кан төгүлөт деп коркот.

Көңүлү жакын эр эле
Көптүрбөсүн өпкөсүн...
Атам өлдү, келгин деп
Манаска кабар салбасын, –

дейт. Бокмурун келгенде Баймурза атасынын керээзин төкпөй-чачпай айтып берип, аягында:

Атаң сенин Көкөтөй
Айбандан жаман айтты кеп,
Какшыгы чынбы билбеймин,
Кан Көкөтөй айткан кеп, –

деп кошуп коёт. Жетиле элек жаш бала бузуку Баймурза өз пайдасын көздөп жатканын байкабай, “атам мени сараңдыкка сынаган экен” – деп бардык ишти теңирден тескери жасайт: мал-мүлкүн элге таратып, чачат, “барба” деген Манаска барып кеңеш салып, Көкөтөйдү отуз алты күндөн кийин жерге коёт...

Үч жыл өткөндө атасынан калган байлыкты жалгыз өзү басып эсирип калган Бокмурун туш-тушка чабарман жиберип:

Эгер ашка келбесе,
Чабыларын билсин деп, –

Манастын күчүнө таянып коркутуп, дос-душманды ылгабай Каркырага көп эл чогултуп, атасынын ашын берет. Ашка Кытайдан Коңурбай, Жолой сандаган аскерлери менен келип түшөт. Бир ай кечигип жатып, Манас да өз колу менен келет. Кыргыздын кандары аны урмат

менен тосуп алышат. Ашта эңиш, күрөш, сайыш, ат чабыш болот. Оюндардын баарында мөөрөйдү кыргыздар алат. Буга кытайлар нааразы болуп байгеге коюлган малды айдап кетет. Манас артынан жете барып калмак-кытайдын далайын өлтүрүп, Жолойду жарадар кылып, байгени кайтарып келет. Көкөтөйдүн ашы ушундай кыргын, согуш менен, кектенүү менен бүтөт. “Куру мансапка жетем деп, Көкөтөйдүн ашын кылбагыла”, – деген сөз мына ушул окуялардан калган.

Көкөтөйдүн ашындагы чатактын уландысы “Чоң казат”, “Көкөтөйдүн ашы – көп чырдын башы” – деген экен манасчы Шапак.

Тогузунчу бөлүм – “Чоң казат”. Көкөтөйдүн ашында Үрбүнү камчы менен башка чаап, башкаларды баш көтөртпөй бардыгына жалгыз өзү үстөмдү кылган Манаска, көпкөлөң кырк чоросуна кыргыздын кандары нааразы болуп кек сактап кайтышат. Алты кан биригишип:

Ал бадирек канкордун...
Эли бизден арбынбы?...
Эрдиги бизден артыкпы?
Өбөгү бийик өрдөбү?
Өзү бизден өйдөбү?
Өткүр Манас канкордун
Өнөрү болсо көрөлү,
Актан келген ажалга
Арга барбы өлөлү! –

деп Манастын ордосуна кол салып, тактыдан түшүрмөк болушат. Муну Манас билип калып кандарды ордого чакырып, өзүнүн курал-күчүн көрсөтүп, өз ара жоолошпой, биригип, ар-намыс, өч алыш үчүн негизги душманыбыз Кытайга каршы Чоң казатка чыгалы, буга макул болбогондун башы кетет деп коркутат.

Корккондон кандар кожурап,
Коёндой көзү жоодурап...
Барбайбыз десек, бекер кеп...
Баарыбыздын башыбыз
Ыргып, ыргып кетер деп, -
Коркуп макул болушат.
Муну уккан аскерлер:
Аттиңе, кокуй катыгүн!
Ашкере түшүп каран түн...
Арманда өлгөн экенбиз...
Баланы жетим кылдык, ээ!
Байкуш жанды кыйдык, ээ!
Катынды жесир кылдык, ээ!
Калкка кесир кылдык, ээ! –

деп кужулдап туш-тушка тарап кетмек болгондо, алдынан Алмамбет чыгып, кытайды оңой эле жеңебиз, чоң олжого батабыз, жалгыз мен Коңурбайды баш кылып далай жолу багынткам:

Кытайы бар, беги жок,
Атка минсе – эби жок, –

деп аскерлерди тынчытып, кайра кайырат. Манас кандар менен кеңешип, кол башчылыкка Кошойду, жол башчылыкка Алмамбетти дайындайт. Манас сандаган кол менен Бээжинге

аттанат. Алмамбет менен Сыргак чалгынга барат. Чалгынга кошулбай калган Чубак арданып, Алмамбеттин артынан кууп барып, чоң чатак чыгарат. Бирок Манас арага түшүп, экөөнү элдештирет. Аламбет, Чубак, Сыргак, Манас Тал-Чокунун башына чыгып, дүрбү менен кытайдын шаарын көрүшөт. Алмамбет бул жерде өзүнүн башынан өткөргөн окуяларын айтат. Кыргыздар Коңурбайдын аскерин кыргынга учуратып Бээжин шаарын камашат. Кытайлар согушту токтотуп, Манаска шаардын дарбазасын ачып берип сандаган мал-мүлк, алтын-күмүш, сулуу кыздарын тартуулайт. Манас Чет Бээжинди ээлеп алат. Алмамбет өз жерине кан болуп, сүйгөн кызы Бурулчага үйлөнөт. Онунчу бөлүм – Кытай көтөрүлүшү. Манас Чет Бээжинге кан болуп, өзүнүн өкүмүн жүргүзүп турганда, Коңурбай түгөнгүс кол жыйнап, Манасты курчап согуш баштайт. Кыргыздын колу кыргынга учурайт. Алмамбет, Чубак, Сыргак, Көкчө жана башка өңдүү баатырлар курман болот. Манастын Аккуласына ок тийип, өзү Коңурбайдан оор жарадар болуп, Таласка кайтып келип, Каныкейдин аягына жыгылып, курман болгон чоролорду жоктоп ыйлап, жетим-жесирлерден кечирим сурап каза болот.

Сагымбай Орозбаковдун айтуусунда Манас чоролору менен Бээжинден чоң олжо менен келет. Сүйүп алган жары Каныкейден бала жок. Муну Манас Чоң казатта көп кан төгүп келгендиги үчүн кудайдын койгон күнөөсү деп сезип, Меккеге барып, жараткандан кечирим сурап, ажы болуп келгенде, эски душманы Коңурбай кыргыздарга кол салып, ордосун талкалап жаткан болот. Бул “Кичи казатта” Манас чоролору менен курман болот. Үч жашар уулу Семетей жетим, сүйгөн зайыбы Каныкей жесир калат...

«Семетей» эпосу

Бул эпос үчилтиктин экинчи бөлүмү. «Семетей» эпосунда Манасты эскерткен бардык нерсени жоготуп жаткан Абыке менен Көбөштүн элди тоноп, өздөрүн ойлоп, бийлик жүргүзүүсү сүрөттөлөт. Эпостун 1-бөлүмүндө калган оң каармандар: Бакайдын кул болушу, Манастын ордосу чабылып, Каныкей кайненеси Чыйырды экөө Семетейдин жанын сактап калыш үчүн Темиркандын шаары Букарды көздөй бет алышы, таякеси Ысмайылды атам деп, Каныкейди эжем деп чоңойгон Семетей 12 жашка чыкканда, чындыкты угуп, Таласка кайтып келет. Чачылганды жыйнап, ажыраганды бириктирип, кыргыз калкын кайра топтоп, тынчтык алып келет. Семетей Айчүрөктү алуу үчүн таймашып, жеңишке жетип, оюн менен үйлөнөт. Семетей Бейжинге чабуул коюп, эрдигин көрсөтүп, жакын досу Күлчоронун куулугу менен Коңурбайды, кытайларды жеңип колго түшүрөт. Канчоро чыккынчылык кылып, душман тарапка өтүп кетет. Семетей кайып болуп кетет. Таласка Канчоро хан болуп, эл талоондо калат. Бакай төө кайтарып, Күлчоро менен Айчүрөк, Каныкейдин Кыяз ханга кул болуусу кыргыз элинин рухуна туура келбей, «Сейтек» эпосу башталат.

«Сейтек» эпосу

Сейтек – үчилтиктин жыйынтыктоочу, корутундулоочу бөлүмү. Эпосто мурдагыдай сырткы эмес, ички душмандар менен салгылашат. Айчүрөк амал менен Сейтекти Кыяз хандан сактап качат. Семетейди да, Сейтекти да акылдуу энелери өлүмдөн сактап калат. Мында кыргыз кыздарынын каармандуулугу баяндалат. Сейтектин балалыгы атасы Семетей сыяктуу башка жерде өтөт. Ал эр жетип, атасы – Семетей, эли – кыргыз экенин, Карадөөдөн угуп, Күлчорону кулдуктан куткарат. Таласка келип, Канчорону жеңип, элге эркиндик алып келип, хан болот. Ички чыр-чатактар жөнгө салынгандан кийин, Сейтектин бардык көңүлү Мекендин чегин бекемдөөгө, тыштан басып кирген жоого каршы күрөшүүгө бурулат. Бул Сарыбай дөө менен болгон согушта чагылдырылат.

Үчилтиктеги баардык оң каармандар мекенге болгон чексиз сүйүү, чынчылдык, эрдик, баскынчылык менен чыккынчылыкты жек көрүү сыяктуу, жогорку даражадагы моралдык сапаттарга ээ. Демек, «Манас» эпосу өзүнүн жогорку көркөмдүгү менен элдик оозеки чыгармачылыкта дүйнөлүк шедеврлердин катарында турат.

МАНАСЧЫЛАР

Кыргызды кыргыз кылган – Манас! Адам атадан тараганбыз деген Кыргыз гана бири бирин адам атап, адам деп сыпаттап, Манас деп ураан чакырып, Манас деп сыйынып, Манас деп сыймыктанып, Манас деп кубанып, Манас деп ыйлайт... Кыргыз гана Манас баатыр дайынын эне сүтү менен эмип, канына сиңирип, өзүнүн Манас тукуму экенин муундан муунга мураска калтырып келет.

Карт тарыхта аты калып, өзү жок эчен калктар, замандардын кыямат-кайымынан аман калып, жашоо сапарында сабын сактап, “өсүп көбөйбөй, өлүп түгөнбөй” келаткан, кумурскадай көбөйүп, жер ааламды каптап бараткан улуттар да Кыргыздын Манасындай “Манас” жарата алган эмес. Манасты Кыргыздай билген, Кыргыздай улуулап, ыйыктаган эч бир улут жок. Кыргыз Манас айткан, кайыптан өнөр жалгаса Манас ата түшүнө аян берип, улуу баяндын уламасын улап кылымдарды карытып келет.

Манасчы ким? Манасчы – өткөн менен кеткенди, тээ качанкы атам заманды көз алдыңа элестеткен “санжырачы”, айкөл баатырдын эрдигин саймедиреген “жомокчу”, жан-дүйнөңдү козгоп, көңүлүңдү эргитип айгай салган “төкмө”, ойду нускалап айткан “чечен”, айтчу сөзүн уйкаштыра айткан “акын”, жагымдуу обондорду чыгарган “обончу”, сөздү асыл таштар менен шөкөттөгөн “зергер”, улуу баянды сөз менен тарткан “сүрөткер”, сөз менен оору-сыркоону айыктырган “эмчи-домчу”, Манас айтып жаан чакырган “жайчы”, Манас аркылуу эртеңкини көрө билген “олуя”, тарыхты даңктай билген “кеменгер”, кыйын күндөрдө кыргызды алга сүрөп, колдоп турган, руху бийик айкөл адам.

Манасты окуп, билим алууга болот. Бирок, “манасчы” болуу мүмкүн эмес. Манасчыны Манас даарыйт. Аны Манас тандайт. Түшүндө аян берет, же өңүндө көрүнөт. Ошондо гана улуу “Манас дүйнөсү” ачылат. Касиеттүү түш аян берет. Байыркыдан бүгүнкү күнгө чейинки манасчылар булар:

Ырамандын ырчы уулу; Жайсаң Үмөт уулу, Токтогул ырчы, Келдибек менен Балыкооз, Музооке менен Чонду, Акылбек менен Тыныбек Жапый уулу, Назар Болот уулу менен Дайырбек, Жеңижок, Найманбай менен Кенжекара, Дыйканбай менен Багыш Сазан уулу, Чоюке менен Тоголок Молдо, Кайдуу Сопу уулу менен Алмабек Тойчубек уулу, Шапак Ырысменде уулу менен Куйручук, Сагымбай менен Саякбай, Жаңыбай менен Жакшылык, Молдобасан Мусулманкул уулу менен Мамбет Чокмор уулу, Дуңкана Койчуке уулу менен Ыбырайым Абдрахман уулу, Акмат Рысменде уулу менен Жусуп Мамай.

Азыркылардан: Уркаш Мамбеталиев, Асанкан Жуманалиев, Сапарбек Касмамбетов, Назаркул Сейдиракманов, Кубанычбек Алмабеков, Улан Исмаилов, Рысбай Исаков, Дөөлөт Сыдыков, Замир Баялиев ж.б.

САГЫМБАЙ ОРОЗБАК УУЛУ

Гениалдуу манасчы Сагымбай Орозбак уулу Ысык-Көлдүн күнгөй тарабындагы Кабырга деген жерде 1867-жылы жарык дүйнөгө келген. Ал 15-16 жашынан тартып Манас айта баштаган. Анын, кыргыз элинин кайталангыс улуу мурасы болгон “Манас” эпосун ыйык тутуп,

доордун тарыхый мүнөзүнө шайкеш чыгармачылык менен өнүктүрүп, сактап келүүдө сиңирген эмгеги зор. Өмүрлүк жары Мариянын айтуусуна караганда, Сагымбай ал жети жашар кезинде эле аны дайым ээрчип жүрө турган бир элес пайда болуп, ошондон тартып ага акындык шык жаралганын айтуучу экен.

Сагымбай “Манас” айтып калуусун башка манасчылардай эле түш көрүү менен байланыштырат. Алгач түштү 15 жашында көрөт. Орозбак өлгөндөн кийин, анын үй-бүлөсү Кочкорго көчүп барган жылы жазында элге чечек оорусу жайылып, Сагымбайлардын үй ичи да чечек менен ооруп жатышкан болот. Сагымбайга да чечек чыгып, катуу ооруйт. Бир түнү таңга жуук оорудан чабалактап эс-мас жаткан Сагымбай көзү илинип кетип, түш көрөт. Түшүндө Кочкордун талаасында жөө келе жаткан экен. Талаанын бети жык

толгон тоодой чоң боз үйлөр тигилип, жандарына кермеге байланган өзгөчө чоң, кулактары типтик, туяктары чарадай аттар үйлөрдүн эшик алдыларында тоодой кылып үйүлгөн курал-жарактар. Эмне шумдук болуп кетти? – деп ойлогон Сагымбай эси чыгып, үйлөрдүн бирине кирмек болуп жөнөйт. Аңгыча алдынан боз ат минген, калпакчан өзү азыркы кишилердин чоңу кара киши жолугуп: “Балам, сен коркпо, бул тигилген үйлөрдүн ээлерине эч кимдин шаасы келип, күчтөрү жете алган эмес!” – деп баланы жооткотот. Бул адам кадимки Ормон хан экен. Аны көргөн Сагымбайдын корккону басылып, бир чоң үйгө кирип барат. Үйдүн ичи жык толтура, түспөлү боюнча кыргыз, өзүлөрү ого эле сөөк-саактуу, өтө чоң кишилер отурушкан болот. Олтургандар кел, балам, жогору чык! – деп, Сагымбайга орун берип олтургузушат. Үйдө олтурган адамдардын ичинде бир ак жүздүү киши күлдүргүч сөздөрдү айтканда баары күлүп атат, ал адам Ажыбай экен. Аңгыча олтургандардын бири: мына бу бала жомок айтат экен – дейт. Бир киши кана, балам, айт – дейт. Сагымбай билбейм – дейт. Үстүн төө жүнүнөн согулган боз таар чепкен кийген, башында чунайган бөркү бар, орок мурун жыйырма беш жаштар чамалуу, кара сур жигит колуна айбалтасын алып эшиктен кирип келет да: Чабамбы, же айтабы? – деп тап берет. Элди күлдүрүп отурган ак жүздүү киши: балам, жаш экенсиң, бөөдө өлүп калба, айтам де, – дейт. Сагымбай коркконунан “айтам” дейт. Үч сурап, үч жолу “айтам” дедирип, жооп алат. Сагымбай абайлап караса, ошол өзү кирип турган чоң үйдүн ар кайсы жеринде жомок айтып жаткан кишилер. Алар бир эле окуяны эмес, ар кимиси чыгарманын

ар кайсы окуясынан – бирөө Манастын туулган жерин, экинчиси Көзкамандардын окуясын, үчүнчүсү “Чоң казатты” ж.б. айтып жатышыптыр. Сагымбайдын үч жолку “жомок айтам!” деген жообун уккан соң, олтурган кишилер “тарткыла!” – деген сөз менен жабдыктарын алып,

дүр коюп чыгып жөнөшөт. Үйдүн ичине жарык кирип, таң атып калган экен. Ойгонуп кеткен Сагымбай үйдөн чыгып жаткандарды даана көрүп, үйдөн чыгып жаткандарды көрдүнөрбү? – деп, үн чыгара катуу айтат. Үй-бүлөлөрү да көргөн болушат. Сагымбай да, башка ооруп жаткан ал үйдөгү адамдар да куландан соо болуп айыгып калышыптыр. Үйдөгүлөр жапырт туруп, түлөө союп жиберешет.

Ушундан баштап Сагымбай менен агасы Алишер экөө тең “Манас” айта башташат.

Ошол түш көргөндөгү Сагымбайды айбалта менен чабам – деп, тап берип коркуткан жигит Семетей болуп, ушуга ылайык Сагымбай менин пирим – деп, Семетейди эсептеп, “Семетейди” көркөмдүгүн “Манастан” да жогору жана өзгөчө кеңири айтчу экен. Түш көрүү манасчылык кесиптеги зор мааниге ээ белгилерден. Илимге белгилүү маалыматтарга караганда, чоң-кичине дебей, ар бир манасчы кесипке ээ болуу кадамын адатта дайым түш көрүү салты менен баштайт.

Сагымбай ошол учурдагы чоң манасчылардын бардыгын дээрлик угат. Ал Чоңбаш, Тыныбек, Найманбайларды гана эмес, Балык менен Келдибекти да угуп, үлгү алгандыгы жөнүндө айтышат. Келдибек Сагымбайга “Манасты” айттырып көрүп жактырат, бирок обондон жетише элек экенсиң – деп обонду, кол шилтөөнү ж.б. кыймыл-аракеттерди үйрөткөн экен. Сагымбайдын устаты Тыныбек болгон, ал “Манастын” үч бөлүмүн тең толук айткан. Өз заманындагы манасчылардан айырмаланып, сабаттуу, кат тааныган адам болгон. Анын манасчылык өнөрү элге кеңири тарагандыктан, аны Анжияндан тартып, Талас, Чүй, Көл кылаасындагы элдер дайыма кадырлап чакырып, “манасын” угушкан. Замандаштары “Семетейди” да зор эргүү менен айткандыгын эскеришет. 1920-1027-жылдар аралыгында Сагымбайдын айткан вариантын жазып алуу иши жүргүзүлгөн. Ал ишти элдик оозеки чыгармаларды жыйноочу Каюм Мифтаков, Ыбырай Абдрахмановдор ишке ашырышкан. Баардыгы болуп “Манас” эпосунан (180378 сап) толук окуялары жазылып алынган. Тилекке каршы, анын оорусуна байланыштуу “Семетей”, “Сейтек” бөлүмдөрү жазылбай калган.

САЯКБАЙ КАРАЛАЕВ

Кыргыз элинин атактуу манасчысы Саякбай Каралаев 1894-жылы Ысык-Көлдүн Ак-Өлөнүнүн Семиз-Белинде күзгө маал жарык дүйнөгө келген. Болочок манасчынын аталары кедей-кембагал, момун адамдар болгон. Замандаш айылдаштарынын эскерүүлөрүндө С. Каралаевдин “Манаска” дит коюп, айтууга аракет кыла баштоосу 1912-жылга туура келет. Үй-бүлөсү Семиз-Белге көчүп кеткенден кийин, жалчылыкта кой кайтарып жүрүп “Манас” айтууну дегдеп талаптанып, Чоң-Сары-Ойго эжелерине качып барат. Андан Семиз-Белге келип, эл астында айтууга далалаттанып, бирок эркин кете албай туталанып, психологиялык түйшөлүү абалында жүрөт. Ушундан улам Саадабай деген айыл аксакалы – туугандары көлдүн күнгөйүндө Кочкор тарапка ээрчитип барып, манасчы катары эл алдында

бетин ачат. Саякбай Каралаевдин талантынын эртелеп ойгонушуна чоң энеси Дакиш түрткү болот. Ал киши элдик оозеки чыгармачылыктын, анын ичинде “Манастын” бал шекер даамын кичинекей небересине таткандырып, алтын шилекейин чачыратып олтурчу экен.

Саякбай Каралаев да өзүнүн манасчылык талантынын ачылышын түш көрүү менен төмөнкүчө байланыштырган. 1916-жылдары жашаган жери Семиз-Белден Орто-Токойго жумуштап барып келе жатып, баштагы чоң кара таштын ордуна ак боз үй тигилип турганын көрүп, таң калып эси ооп жатып калат. Ошондо үйгө кирип, Каныкейдин колунан даам татат. Үйдөн чыкканда:

“Кылымдын баары козголуп,
Кырк-элүү түмөн кол болуп,
Түнөрүп жаткан Бээжинге
Түз кирип найза сунганы”, –

кетип бараттык эле, казат болуп, кол кетип баратканда, колдун алдынан кезиккенин жакшы болду. Караңгыда көз тапкан, капилетте сөз тапкан Бакай деген менмин. Манас баатыр сага бере өт деген күлазыгын берейин, “Оозунду ач” дейт. Анан Манас, Алмамбет, Чубак, Сыргактарды бир-бирден сыпаттап айтыптааныштырып чыгат.

Ошол түш көргөндөн көп өтпөстөн 1916-жылкы элдин көтөрүлүшү чыгат. Көтөрүлүштүн трагедиялуу аякташынын каардуу капшабы Саякбай Каралаевге да тиет. Бычков деген генералдын колуна түшүп аз жерден гана өлүмдөн кутулат. 1918-жылы кулакка малай болуп жүргөн жеринен Шихабутдинов деген большевик жетекчилик кылган Кызыл Армиянын бөлүгүнө кошулуп Совет бийлигинин душмандарына каршы аттанып чыгат. Бухара, Ашхабад, Жаркент ж.б. көп жерлерде болуп, душмандарды сүрүп чыгарышат. С. Каралаев Кызыл Армиянын катарында жүргөнүндө “Манаска” кызыгуусун уланткан, согуштан эс алуу мезгилинде жолдошторуна айрым үзүндүлөрдү айткан.

1921-1931-жылдары элине кайтып келип, Селолук Советтин төрагалык милдетин аткарат. Ушул жылдардан баштап, анын манасчылык өнөрү өнүгүүгө катуу бет алат. Эл алдында тынымсыз чыгып “Манас” айтат. Айрыкча өз мезгилинде көл айланасындагы манасчылардын эң күчтүүсү Чоюке Өмүров менен 1924-жылы таанышып чыгармачылыгына зор таасир тийгизет. Чоюкени ээрчип жүрүп айткан манасын үйрөнүү – аны нагыз манасчылык деңгээлге көтөрөт. С.Каралаев бул жылдары экинчи бир чоң манасчы Акылбекке да жолугушуп, андан да таалим-тарбия алат.

С. Каралаев 1930-жылы Фрунзе шаарына манасчы катары чакырылып, коомчулук тарабынан таланты жогору бааланат. Анын Фрунзе шаарына келип коомчулук менен таанышышына жазуучу Жекшен Ашуубаев, белгилүү илимпоз Хусейин Карасаевдер көмөкчү болот. Ал “Манасты” эл алдында толук түрдө 1925-жылдан тартып айта баштаган. 1935-1954-жылдары филармонияда артист болуп иштеп, негизги репертуарын “Манас” айтуу түзгөн.

1935-жылдан баштап белгилүү манасчы катары “Манастын” тексти жазылып, 1937-жылы трилогиянын биринчи бөлүмү жазылып бүтөт. Тексттин көпчүлүк бөлүгү кыргыз фольклоруна, айрыкча “Манасты” көп жылдар бою элден жыйноого катышып, зор эмгек сиңирген Ыбырай Абдрахманов кагаз бетине түшүргөн. Андан башка да жазуу ишине К.Жумабаев, Ж.Ирисов, Р.Кыдырбаевалар катышкан. С.Каралаевден жазылып алынган “Манас” бөлүгүнүн тексти 84830 ыр жолун түзөт. Мындан башка да “Семетей”, “Сейтек” бөлүмдөрү, алардын уландысы катары Кенендин, анын уулдары Алымсарык, Кулансарыктын окуялары да толук жазылып алынган. С.Каралаевден жазылып алынган “Манастын” бардыгы 500 553 ыр жолун түзөт да колдо бар варианттардын эң көлөмдүүсү болуп эсептелет. Башкача айтканда, “Манас” дүйнөдөгү белгилүү эпостордун эң көлөмдүүсү болсо, С.Каралаевдин варианты ошол “Манастын” эң көлөмдүү варианты болуп саналат.

С. Каралаевден жазылып алынган “Манастын” жеке кыргыз адабиятында эмес, жалпы эле адамзат маданияты үчүн зор мааниси бар экенин кыргыз окумуштууларынан башка, калыс пикирдеги изилдөөчүлөр да бир нече жолу белгилешкен. Алсак, “Бир калктын нечен кылымдар бою башынан кечирген турмушун, салтын, арманы менен муңун, патриоттук улуу идеясын, ынаным-ишенимин, этикалык түшүнүгүн толук камтыган жарым миллион жол элдик ырдын чыныгы мурасчысы болгон, биздерге жеткирген жомокчу – Саякбай Каралаевге таң калбаска да, ага чын жүрөктөн алкыш айтып, аны чын көңүлдөн термеле сүйбөскө да мүмкүн эмес. “Колдо бар алтындын баркы жок”, – деген эл сөзүнүн мааниси зор. Саякбай дүйнө жүзүндө бир гана адам. Эч жер, эч элден жарым миллион жолдон турган 30 томдук асыл казынаны жатка айта турган экинчи Саякбай жок. Ал феномен. Ал – эзелки Гомерден берки эл ырчысынын тирүү айгагы, эң улуу өкүлү. Саякбай кыргыз элинин таланттуулугунун айкын далили”, – дейт профессор, Казак ССРинин Илимдер академиясынын корреспондент-мүчөсү Кажым Жумалиев. Ал эми академик Б.М.Юнусалиев жалпы эле “Манас” эпосуна карата: “Жүздөгөн жылдар бою кыргыздар үчүн бул эпос таалим алуучу роман-китептин, таасирдүү сахнанын жана экрандын, өткөндү эске салуучу тарых китебинин милдетин аткарып келген”, – деп жазган.

“XX кылымдын гомери” аталган Саякбай Каралаев өмүрүнүн 60 жылын Манаска арнап, үчилтикти жазууда тоодой эмгек кылган. Ал манасчылык өнөрдүн XX кылымдагы улуу өкүлү жана сактоочусу эле болуп калбастан, кино тасмага түшүп, Манасты бүткүл дүйнөгө тааныткандыгы менен да улуу.

ТАПШЫРМА:

1. Манасчылардын өмүр баянын айтып бергиле.
2. “Манас” эпосунун мазмунун айтып бергиле.
3. Эпостон үзүндү жаттагыла.

АКЫНДАР ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ

КАЛЫГУЛ БАЙ УУЛУ

Нускоочу, ойчул акын Калыгул 1785-жылы Ысык-Көлдүн күңгөйүнүн Карой-Сарой деген жеринде Бай аттуу оокаттуу, төрт түлүгү түгөл адамдын үй-бүлөсүндө туулат. Ал атасынан калган оокатка ээ болуп, өмүрү өткөнчө, эч нерседен кор болгон эмес. Калыгулдун чоң атасы,

чоң энеси, алардын бир туугандары жөнүндө маалыматтар жок, бирок Калыгулдун өзүнөн тараган укум-тукуму бар. Калыгул бизге белгилүү кыргыз сөз устаттарынын алгачкыларынын өкүлү. Ага чейин жашап, эл арасына ырлары кеңири тараган акындар жөнүндө маалыматтар жокко эсе. Ошондуктан аны кыргыз акындарынын ичинен жашы боюнча гана эмес, адабий тажрыйбасы жагынан да аксакал катары кароого болот. Ал айткандарын жалпы жонунан «Акыр заман» сөздөрү деп атаган. Калыгулдан кийин ушул темага кайрылгандар аны тереңдетип гана отурушкан. Калыгул тамсилчи, маселчи акын катары элге эр жеткен кезинен эле тааныла баштайт. Ал көпчүлүк акындардай комузун күүлөп, үн кошуп ырдабастан, алдына келген адамдарга макалдатып айтып берген. Акындын ырлары эл арасына кеңири тараганы менен, алар бизге толугу менен жеткен жок. Колубуздагы

анын «Акыр заман», «Калыгулдун сөзү», «Ысык-Көл тууралуу айтканы», «Терме, санат ырлары» эл оозунан, кийинчерээк жыйналып алынгандыктан, алымча-кошумчалардан куру болбосо керек. Калыгулдун ырларында акыр заман идеясы көбүрөөк орун ээлесе да, санат, насыят, адамдын жүрүм-турумун сындаган, жаштарды адептүүлүккө чакырган саптары да арбын. Албетте, Калыгул феодалдык турмуштун идеологу катары анын салт-санаасын, жорук-жосундарын мактоодон тышкары боло алган эмес. Эгер коом, элдин ага болгон мамилеси өзгөрүлө баштаса, анда замана Калыгул үчүн таптакыр бузулчудай көрүнгөн. Калыгул 1855-жылы Ысык-Көлдүн Ак-Суу деген жеринде 70 жаш курагында дүйнөдөн кайтат. Сөөгү азыркы Ысык-Көл районунун Кара-Ой деген (азыркы Долинка) жерине коюлган.

Жакшы менен дос бол

Соода кылба сүткорго,
Айыл конбо анткорго.
Жолдош болбо айгакка,
Мүдүрүлтөт тайгакта
Жакшы менен дос болсоң,
Өлгүчөктү кушташат.
Жаман менен дос болсоң,
Баягымды бергин – деп,
Эки айдан кийин мушташат.

Бул дүйнөдө...

Бул дүйнөдөн аккан суудай,
Айкаштагы чуудай,
Төгүлгөн кумдай бардыгы өтөт.
Жараткандан үчөө гана өлбөйт.
Калдайган кара жер өлбөйт,
Аскасы бийик зоо өлбөйт,
Агыны катуу суу өлбөйт.

Калыгулдун сөзү

Уй пул болор,
Кул бий болор.
Тоо токол болор,
Талаа токой болор.
Токол байбиче болор,
Аяк адам баш болор.
Баш адамдар пас болор,
Ушундай кызык иш болор.
Тегиз жерден тегирмен чыгаар,
Тексиз жерден бий чыгаар.
Алка жака салынган кийим чыгаар,
Акча кагаз пул болуп, тыйын чыгаар.
Айылын жоодой аңдыган жыйын чыгаар,
Атасынан баласы кыйын чыгаар.
Этеги жок чапан чыгаар,
Эң кийинки баласы тапан чыгаар.
Эри менен тартышса,
«Элде эркек көп» деген аял чыгаар.

Акыр заман

Азиздер айтып кетиптир
Акыр заман болжолун.
Ак Азирети пайгамбар,
Адам Ата баш болуп:
Акыр заман кишиси
Кичине болор мүчөсү,
Илгери өткөн адамдан
Башка болот деп айткан.
Адеби жок сүйлөгөн,
Кашка болот деп айткан.
Конушу такыр, чөбү жок
Ташка конот деп айткан.
Элдин нурку азайып,
Ачка болот деп айткан.
Акыр заман адамы
Бакыл болот деп айткан.

Мал азайып арымдап,
Жакыр болот деп айткан.
Эгини өнүп, чөп чыкпай,
Такыр болот деп айткан.
Андан кийин замана
Акыр болот деп айткан.
Акыр заман адамы
Аалым болот деп айткан.
Аяттын сөзүн бек тутпай
Залым болот деп айткан.
Аганын тилин ини укпай,
Чагым болот деп айткан.
Биринин тилин бири албай,
Жайыл болот деп айткан.
Каапыр менен аралаш
Айыл конот деп айткан.

АРСТАНБЕК БУЙЛАШ УУЛУ

Арстанбек Буйлаш уулу 1824-жылы Ысык-Көлдүн Сыртында туулат. Анын балалык чагы атасы Буйлаштын жана ага-туугандарынын кой-козусун кайтаруу менен өтөт. Арстанбек Буйлаштын салбар аялынан төрөлгөндүктөн, улуу аялдын балдарына тең ата боло албай чоңоет. Ал жаш кезинен эле чыйрак чыгып, ырга жана комузга шыктуу болгон. Ал «Кожожаш», «Бердикожо», «Беш казак» аттуу кенже эпосторду айткан. «Тар заман» Арстанбектин эң көлөмдүү чыгармасы болуу керек. Тилекке каршы, бул чыгарма бизге толугу менен жеткен жок. Атасы Буйлашты ээрчип, Арстанбектин Анжыянга барышы акындын ырчылык чеберчилигинин жогорулашына, анын атак-даңкка ээ болушуна көмөк көрсөтүп, кийинки тагдырына олуттуу таасир тийгизет.

Арстанбек Алымбек датканын жанында жүрүп, той-тамашалардын үстүндө болот. Анжыяндын тегерегин бүт кыдырып, көп эл, көп жер көрөт. Далай комузчу, ырчылар менен беттешип, аларды жеңет. Арстанбек кыргыз элинин башынан өткөн бир нече окуяларга күбө болот. Кокон хандыгынын үстөмдүгүн, бугу-сарбагыш чабыштарын, Кененсарынын кыргыздарга жасаган чабуулун жана орус падышалыгынын Кыргызстанда жүргүзгөн колониялык саясатын көрөт. 1878-жылы 54 жашында дүйнөдөн кайтат. Арстанбектин «Тар заманы» акын Калыгулдун «Акыр заманы» менен өтө окшош экенин байкоого болот. Арстанбек Калыгулду көрбөсө да, угуп-билип, андан нуска алганы көрүнүп турат. Эки акындын ырларынын багыты, мазмуну окшош болгондуктан, айрым учурда аларды ажырата билүү оңой эмес.

Тар заман

Карылардан кеп уктук,
Уламадан сөз уктук,
Ошондо орус чыгат дечү эле,
Миң үйлүүгө баш болуп
Болуш чыгат дечү эле.
Буйрук менен кондурган,
Конуш чыгат дечү эле.
Ушу заман тар заман,
Азуулууга бар заман,
Бечарага зар заман.
Заманы келди закымдап,
Тайган иттей такымдап.
Улуу суунун баарысы,
Чулук болот дечү эле.
Кичүү атанын балдары,
Улук болот дечү эле.
Жаан-жуун азайып,
Шамал болот дечү эле.
Адамзаттын билгени,
Амал болот дечү эле.

Кыш көбөйүп, жигиттер,
Жай азаят дечү эле.
Карындагы жыйылган,
Май азаят дечү эле.
Короодогу айдаган,
Кой азаят дечү эле.
Оюн, күлкү түгөнүп,
Той азаят дечү эле.
Акча теңге түгөнүп,
Тыйын чыгат дечү эле.
Атасынан баласы,
Кыйын чыгат дечү эле.
Калаа-коргон көбөйүп,
Кен түгөнөт дечү эле.
Көч алды болоор орусун,
Сары журт болоор конушун.
Алматыдан аттанып
Орус келе жатыр ай,
Кыска чөптүн баарысын
Оруп келе жатыр ай.

МОЛДО КЫЛЫЧ ШАМЫРКАН УУЛУ

Кыргыздын туңгуч жазма акыны Молдо Кылыч Шамыркан уулу 1866-жылы азыркы Кочкор районунун Бугучу айылында туулган. Кочкор өрөөнүндөгү сары багыш уруусунун атактуу манабы Төрөгелдинин бир тууганы Шамыркандын уулу болгон. Ал жаш кезинен чыйрак, зирек бала болуп чоңоет.

Молдо Кылыч арабча кат тааныганды адегенде жумгалдык чала молдо Баян дегенден үйрөнөт. Кийинчерээк акын Чүйдөгү Мамбетаалы менен Ак Молдодон жана Токмоктогу Закир Халфадан сабак алып, казак, татар тилдеринде чыккан айрым газет-журналдарды окуйт. Мүмкүн Молдо Кылычтын ырларынын кыйласы диний темада экенинин себеби да ушундан болуу керек. Албетте, кыргыз коомуна үстөмдүк кылган патриархалдык-уруучулук мамиле, ислам дининин үстөмдүгү XIX кылымдын аягында XX кылымдын башында жергебизде болуп өткөн тарыхый окуяларга туура түшүнүүгө тоскоолдук кылган. Ушунун негизинде акын аларды адегенде «акыр замандын» белгилери катары жериген, өткөн мезгилдин салт-санаасын мактап ырдаган. Молдо Кылыч өзү манап тукумунан болсо да элди бийлеп, башкаруу ишине катышкан эмес. Ал түгүл ошол кездеги айрым кыргыз акын-ырчыларындай аш-тойлордо комузун күүлөп ырдаган да эмес. Акын реалист адам катары өз учурундагы турмушту туура баамдап, кыргыз жеринин сулуулугуна суктанып, аны даңазалап ырдаса, экинчи жагынан коомдук көрүнүштөр боюнча эски, диний жана патриархалдык-уруулук көз караштын туткунунда калып, аларды мактоодон алыс боло алган эмес.

Акын чыгармаларында элди эмгекке, баш-шак тигип, отурук алууга үндөйт. Паракорлор менен зулумдарды жектеп, орус падышачылыгынын эзүүчүлүк саясатына каршы болгон. Молдо Кылыч Навои, Хожа-Хафиз, Бедил, Рабгузи, Ахмет Ясауилердин чыгармаларын да билген.

Кыргыз элинин тарыхында басмага жарыяланган биринчи адабий чыгарма болуп Молдо Кылычтын 1911-жылы Казан шаарында араб ариби менен басылып чыккан «Зилзала» эмгеги эсептелет. Анын эң көлөмдүү чыгармасы – «Зар заман». Ал санат түрүндө жазылган. Акындын бул чыгармасында далай талаш-тартыштарды пайда кылган карама-каршылыктар, ошондой эле жаштарга арналган акыл-насааттар, гуманисттик мамилени жактаган идеялар арбын. Белгилүү адабиятчы жана илимпоз Ш.Үмөталиев белгилегендей, Молдо Кылычты далай жылдарга унутта калтырууга шылтоо болгон маселе – «орус» темасы чыгармаларынын ар биринде кезигет. Акындын орустарга болгон мамилесин, көз карашын шарттуу түрдө эки мезгилге: алгачкы жана кийинки мезгилге бөлүүгө болот. Эгерде алгачкы мезгилде акынга толгонуу, чоочуркоо, шектенүү жана ушулардын негизинде жерүү, жек көрүү мүнөздүү болсо, кийинчерээк Кылычтын көз карашында оң өзгөрүүлөр пайда болот. Алгач акын ислам динин орустар булгап коёт го деп коркуп, патриархалдык-феодалдык мамилелердин акырындык менен ыдырай башташын орустардан деп аларды жек көрсө, кийин Чүй боорундагы жаңы өзгөрүүлөрдү, чарбадагы жаңылыктарды орустар алып келгенин ачык айтат. Буга анын «Чүй баяны» аттуу поэмасы далил. Анын «Зар заман», «Чүй баяны», «Зилзала», «Кол казалы», «Керме тоо», «Жинди суу», «Алдамчы», «Кыз жигит», «Буудайык», «Бүркүт тою», «Канаттуулар» деген чыгармалары бар.

Зар заман

Зар замандын казалы,
Калем алып жазалы.
Жөнү жокту жаздың деп,
Кудайым кылба жазаны.

Молдо Кылыч менин атым
Болжолу жок санатым.
Чаар китептен аз окуп,
Чала чыккан сабатым.

Санаадагы сөзүңдөн
Чыгаар сөзүм орундуу.
Жигит болсоң абайла,
Убал кылба жаныңа,
Тазалагын жолуңду,
Тарта жүргүн колуңду.

Жаман адам курусун,
Доо чыгарып бир жерден,
Милдет кылаар жумушун.
Жакшыларды карасаң,
Кылганынын доосу жок,
Сыр билгизбейт тымызын.

«Чүй баяны» (үзүндү)

Мен айтамын санатты.
Каралап көп жаздым,
Канча түрлүү кагазды.
Казалдарды көп жаздым,
Канча такта кагазды.
Мыз Токмок калааны.
Келип орус жай кылды
Жылгын-Башы талааны.
Каршы-терши көп тилди
Карагайга арааны.
Ойду-тоону коруду,
Орус деген калкыңдын
Кыйын экен буйругу,
Малай кылды кыргызды.
Тил билгендин баарысын
Кеңсаларга тургузду,
Күнөөкөрдү коркутуп,
Набактыга киргизди.
Болуш коюп, бий шайлап,
Элге борум билгизди.
Жылгын-Башы талаасы
Жылгындары көп экен
Айыл конуп илгери,
Жылкы саачу жер экен.
Эми калаа орноду.
Баш-аягы базардын
Ат чабымдай болжолу.
Тиккен багы, тереги
Тиктеп турса адамдын
Эсеп жетээр болбоду.
Токмокко шаар толуптур,
Ар уруктан көбөйүп,
Толгон базар болуптур.
Дунганынын баарысы
Маңдайына чыгыптыр.
Кара-Коңуз кербени
Калың шаар кылыптыр.
Абайласаң, Токмогуң
Эки жерде соорусу.
Каколу да, мужугу

Баарынын бир болушу.
Кызыл-Сууну, Шамшыны
Эгин жайы кылганы.
Отор барган жылкыдай
Орустардын уйлары.
Өгүздөрү дөбөдөй,
Кудай бетин көргөзбө,
Баары жуда байыптыр,
Каколдору төрөдөй.
Кудай урган капырдын
Колго бакан малындай,
Чочколорун карачы -
Ээрчип жүрөт чубуруп,
Он экиден баласы.
(Энесинин артынан.)
Ушинетип ыраңлар
Өз дининен жаңылды
Ит чочкону мал кылды.
Токмоктун калың орусу
Топтогон чочко доңуз.
Базарга барып карачы,
Бастырып жүрсө, жол бербейт,
Араба менен чанасы.
Дүкөнгө кирип караса,
Дүнүйөлөр - сонундар
Аңкайып карап турасың,
Адамдын жетпейт санаасы.
Жакалуу десен чапан бар,
Жыйып койгон жүгүндөй,
Кездеме менен мата бар.
Булгаары десен жыйылуу,
Дүнүйөлөр сонундар,
Дүкөндө турат үйүлүү.
Көрсөң мына Токмокту
Күндө базар бакылдап,
Уста деген бир тарап,
Узанып жатыр шакылдап.
Думаналар, календер:
“Оомийин” - деп, кол жайып,
Көчөдө жүрөт какылдап.

Дунганы жүрөт чакырып,
Чырпыктан челек асынып.
Төрт бөлүккө тоёсун
(Төбөсүнө кеп алып,
Чекесин күнгө катырып,
Жүрө берген эркинче)
Өз тилинче бакырып.
Абайласаң, Токмоктун
Ак сарайлуу тамы бар,
Салакалуу жасалган
Сарт-ногойдон байы бар.
Самоорчуга карасаң,
Ак чайнекте салуулуу
Демдеп койгон чайы бар.
Дүнүйөсү дапдаяр,
Базар деген жаныбар.
Жер үстүндө ажайып,
Аты дилде дагы бар,
Айтылгандын баары бар.
Мал базарга барсаңыз,
Наркы чакан болуптур.
Кой базарга кыжылдап,
Казак, кыргыз толуптур.
Чыр-жаңжалды тыюуга
Дагы болсо орустан
Керенечти коюптур.
Алып сатар, жалдаптар
Алып байда кылбайбы?
Он тыйындан беш тыйын,
Куйрук, жалын түйдүрүп,
Жаш балдарга миндирип,
Ат бүткөндү чубатаар.
Акча деген бачагар
Кандай асыл малдарды
Арзан баага суратаар.
Тандамалдан аласың
Салып берсең колуна
Жыйырма теңге акчаны.
Базар барсаң, мал арзан,
Тандап жүрүп алаарсың.
Баратке менен тартипке,
Айран-азыр калаарсың.
Бачайы менен шайыны
Байкасаңыз, жигиттер,
Бейкасамдар жайылуу.
Төрүнүзгө жарашаар
Турат асыл килемдер.
Кыйгач түрүп киерге
Кытай калпак, бөрк бар.

Кылыч, мылтык, барденке -
Ар жабдыктын баары бар.
Баары белен турбайбы
Базар деген жаныбар.
Кең Чүй ата өзөнү
Кенен болот турбайбы.
Калкы-журтун карасаң,
Калың айдайт экен го
Кара таруу, буудайды,
Буурчак менен жүгөрү
Бул кылууга баарысын.
Жарды дебей, бай дебей
Көп айдаптыр бедени,
Ар немеден уругу,
Арбын экен жаныбар
Кара куурай, зыгыры,
Салып туруп зоотко
Сыгып алаар майы бар.
Кытай конок, кунжуттун
Уруктары дагы бар.
Дунганы да, орус да
Адам жечү тамактан
Ар уруктун баары бар.
Картөшкөдөн, шалгамы,
Араласаң жол бербес,
Алча менен алманы.
Арбын экен көбүнчө
Бышыкчылык маалында
Өрүк менен шабдаалы.
Чиеси бар, тыты бар,
Алмуруттай бир жемиш
Жаңы чыкты, ушу бар,
Мисте менен бадамы,
Капта турат жайылуу,
Топтоголок жаңгагы.
Дунганада бар экен
Капуста дейт бир жемиш.
Сабиз, пияз чөбү бар,
Күрүч кылып жесеңиз.
Калемпир да, мурчу бар,
Ачуу болоор түгөнгүр
Ашка салса, курчу бар.
Кызыл алма багында.
Барып көрсөң базардан
Дүнүйөсү жанында.
Күз убакты болгондо,
Ар жемиштин баарысы
Казан болуп толгондо.
Жүзүм менен анары,

Бышыкчылык маалында
Бир пул жыңы, кадагы.
Коон менен дарбызы
Арзанчылык маалында
Бир тыйынга жалгызы.
Ашкабагы, бадыраң
Арбын болоор баарысы.
Бир тыйынга экиден
Алмалардын сарысы.
Арабада коону.
Алты тыйын, беш тыйын
Дарбызынын жоону.
Күзгө маал болгондо,

Кыйын экен мына бул
Чүй элинин доору.
Талаадагы жемиши:
Карагаты, бүлдүркөн,
Кожогаты, чиеси -
Дүнүйөсү тегизи.
Дан куурай дейт бир жемиш,
Татканым жок жаныбар
Жерге чыккан мөмөсү.
Көктөмдөгү жемиши,
Тизе бою текейи,
Мандалактын семизи...

ЖЕҢИЖОК ӨТӨ КӨКӨ УУЛУ

Жеңижок (Өз аты-жөнү – Көкө уулу Өтө; 1918) – ырчы, төкмө акын. Ак таңдай акын 1860-жылы Талас өрөөнүндөгү Сары-Көбөн деген жерде кедейдин үй-бүлөсүндө туулган. Бала кезинен ата-энесинен ажырап, аталаш агасынын үйүндө чоңойгон. Кийин ооруганда болуштун буйругу менен куулуп, Аксыдагы оокаттуу таякелерине барып, ошол жерде орун-очок алып, өмүрүнүн акырына чейин жашаган. Тубаса шыктуу бала ыр-күүгө үйүр тартып, элдик жомокторду, эпосторду, акындардын ырларын ынтаа коюп угуп, көңүлүнө бекем түйө берди. Эл арасындагы жомокчу, ырчылардын арасынан калбай ээрчип, алардын өнөрүн кунт коюп үйрөнүүгө биротоло баш-оту менен берилет. Бара-бара өзү да жамактатып ыр чыгарып, теңтуштарынын арасында, эл чогулган айрым жерлерде ырдай баштады. Өтөнүн ырчылык өнөрү акырындап өркүндөй берип, эл арасына да дайын болот.

Мына ушинтип жаш ырчы улам алга талпынып, изденүү менен төкмөлүк өнөрүн күчөтүп келе жаткан күндөрдүн биринде, Каравандын базар аянтчасында Нурмолдо аттуу ырчы менен алгачкы жолу айтышып, жеңишке ээ болот. Кемсел кийген жаш ырчы Жеңижок Нурмолдонун айласын кетирип, жүйөлүү, таамай айтылган сөздөр менен төгүп ырдап, жеңип чыгышы казганактап турган калың элге аябай жагат. “Бул жеңижок кемсел кийген жаш ырчы Нурмолдону тим эле баш көтөргүс кылып жеңбедиби” – дешип, карап турган эл дуу дей түшөт. Ошондон баштап Өтө эл арасында Жеңижок ырчы аталып калат.

Жеңижоктун ырлары поэтикалык жактан айырмаланып турат. Замандаштарынын эскерүүсүнө караганда Жеңижокту айтыштарда жеңген киши болгон эмес. Ал жети күн катары менен аккан суу жөнүндө айтып бере алган акын болгон экен. Жеңижоктун шакирттери атактуу Токтогул, Коргоол, Эшмамбет, Калык деп айтылат.

Теңсиздикке капталган карапайым калктын саясий сезими ойгонуп, оторчул саясатка нааразычылык ачык чыга баштаган. Жеңижок өз доорунун орчундуу көйгөйлөрүнөн четте калган эмес. Табият, жашоо-тиричилик жана пенде баласынын коомдогу орду, анын өмүр-жашоосунун маани-мазмуну акындын чыгармаларында жогорку көркөмдүктө чечмеленген. Буга анын «Айт, айт десе», «Дүнүйө», «Замана» деген ырлары мисал. Мына ушундай дүйнө тааныткыч, идеялык-көркөмдүк жагынан акындык чыгармачылыктын нукура берметтеринен болгон классикалык ырларынын бири «Аккан суу». Жеңижок «Аккан сууну» жердин жети кабатынан жанып чыккан керемет күч, пенде баласынын жашоосуна дем берген улуу кыймылдын символу таризинде мүнөздөйт. «Аккан сууну» Жеңижоктун замандаштарынын эскерүүсүндө жети күн тынбай айткан. Жеңижоктун «Аккан суусу» Барпынын, Токтогулдун аты уйкаш ырларынан кадыресе айырмаланган.

Жеңижок табиятынан ыр жандуу, көркөм өнөргө шыктуу жаралган жан болгон. Буга кошумча, Аксыга барып туруп калган Жеңижок сабатын ачып, айрым чыгыш акындарынын, араб дин таануучуларынын эмгектери менен таанышуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон. Мына ушул эки өңүттөн – оозеки жана жазма адабияттын ыктуу ашташынан Жеңижоктун кайталангыс акындык чыгармачылыгы пайда болгон. Жазма маданияттан азыктанып, көркөм сөздүн маани-мазмунун терең түшүнгөн Жеңижок өзүнүн жеке пенделик кайгы-касиретин ырга кошуудан тартынган эмес, баласы жоктугун, айыкпас дарттан азап чеккенин ал олуттуу түр менен көркөмдөп чыккан. Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгында арыз-арман негизинен салттуу формаларда чагылдырылчу. Жеңижок ушул көнүмүш салтты бузуп, өзүнүн жеке пенделик арманынан да чоң көркөмдүк маани-мазмун таба алган. Мына ушул ыңгай анын «Жалгыз тал менен сүйлөшүү», «Балам жок» деген ырларынан көрүнүп турат. Жеңижок өзүнүн замандаш акындарынын бир тобу менен айтышкан акын. Анын Нурмолдо, Эсенаман, Барпы, Эшманбет жана башка акындар менен айтышы белгилүү. Нурмолдо менен негизинен табышмак айтыш үстөмдүк кылса, Эсенаман менен болгон айтыш сөз тапкычтыкка негизделген. Эсенаман Жеңижоктун уруусу менен тегин териштирип, өзүн андан бийик эсептерин санап өтөт. Жеңижок атаандашынын ар бир сөзүнө ыктуу жооп берип, айтышта жеңип чыккан. Барпы менен айтыш негизинен аалам, дүйнө кубулуштары, жер үстүндөгү жан-жаныбарлар сапаттары сыпатталып айтылат. Жеңижоктун чыгармаларында санат-насыят ырлары да басымдуу орунду ээлейт. Акын ар бир муун өкүлүнө, жаш менен карынын адеп-ыймандык тартиби тууралуу ой жүгүртөт. «Балалык» деген ырында ойноо кездин жыргалын өзгөчө маашыркандуу, бейгам учур тууралуу чын ыкластан кеп кылат. Акындын түшүнүгү боюнча, балалык өмүрдүн бейгам учуру эле эмес, мындан аркы адам турмушунда коштой жүрчү кайгы менен кубанычын, жеңиш менен жеңилүүлөрүн, пенде турмушунун оош-кыйыштуу татаал жолунун башталышы да. Анын көркөмдүк жактан мыкты чыгармалары учурунда бааланбай, убагында жыйналбай калган. Жеңижоктун: «Алган жарым тул калды, Ак куржун толо ыр калды» – деген ыр саптары бекер жеринен айтылбаган. Ал акындын ыймандай сыры, арылбас арманы. Акындын чыгармалары А.Жусупбеков тарабынан жыйналып, 1982-жылы «Жеңижок» деген ат менен жарыкка чыккан. «Залкар акындар» сериясынын 2 томдугуна КРнын УИАсынын Кол жазмалар фондундагы материалдардын негизинде түзүлгөн жыйнак 2000-жылы жарык көргөн.

Аккан суу

жер жүзүнө жайылып
Толуп чыккан аккан суу,
Жети кабат жер астын
Жарып чыккан аккан суу.
Жер, Ааламдын баарысын
Багып чыккан аккан суу.
Алты кабат жер астын
Жарып чыккан аккан суу.
Адам менен Обону
Багып чыккан аккан суу.
Ала-Тоонун боорунан
Жарып чыккан аккан суу.
Алтын канат, жез куйрук
Балык чыккан аккан суу.
Кара-Тоонун койнунан
Агып чыккан аккан суу.
Күмүш канат, жез куйрук

Балык чыккан аккан суу.
Кара жердин астынан
Жылып чыккан аккан суу.
Кайда барып токтоорун
Билип чыккан аккан суу.
Ак кыянын боорунан
Агып чыккан аккан суу.
Өмүр отун тутантып
Жагып чыккан аккан суу.
Көк жалгаяк асканы
Тешип чыккан аккан суу.
Көк торполуу көк жарды
Эшип чыккан аккан суу
Зоодон сынбай бир жери
Кулап түшкөн аккан суу.
Аяк-башын үзүлтпөй
Улап түшкөн аккан суу.

Ташка тийип чачырап
Баркыраган аккан суу.
Далай жерге токтолбой
Шаркыраган аккан суу.
Кууш жерге келгенде
Күркүрөгөн аккан суу.
Үрөйүндү учуруп
Үн сүрөгөн аккан суу.
Жайык жерге барганда
Жаркыраган аккан суу.
Эңкейишке киргенде
Аркыраган аккан суу
Кулагынды тундуруп,
Капчыгайды чуу кылып
Шаркыраган аккан суу
Коркок адам сүрүнөн
Калтыраган аккан суу.
Сурап-сурап отурсаң,
Кайда болот аккан суу?
Тескейи бийик терең сай
Коодо болот аккан суу.
Ак асаба мелжиген
Боодо болот аккан суу.
Башы туюк капчыгай
Сайда болот аккан суу.
Издегенде табылбас
Жайда болот аккан суу.
Бетегеси кулпунган
Төрдө болот аккан суу.
Жаратылыш жасаган
Өрдө болот аккан суу.
Каз-өрдөгү калкыган
Көлдө болот аккан суу
Бопбоз болуп кор болгон
Тамчы сууга зар болгон
Чөлдө болот аккан суу
Мурда болуп көрбөгөн
Жерге келген аккан суу.
Жер үстүндө жашаган
Элге келген аккан суу
Өз тулкусун жоготпой,
Бир тамчысын коротпой
Кармап келген аккан суу
Курмандыкка денесин
Арнап келген аккан суу.
Аягы жок, колу жок,
Токтойм деген ою жок
Жүрүп келген аккан суу.
Бара турган жерине,

Кире турган көрүнө
Күлүп келген аккан суу.
Бир жагына көгөртүп
Дарбыз кылат аккан суу.
Эч кимди шерик кылбастан
Жалгыз кылат аккан суу.
Алабата, көк беде,
Жалбыз кылат аккан суу.
Аюу чачы, ак сокто,
Андыз кылат аккан суу.
Үстүңө кийип жүрүшкө
Кийим кылат аккан суу.
Өз өнөрүн билбестен
Кыйын кылат аккан суу.
Чайга салып ичишке
Нават кылат аккан суу.
Барган жерин кулпунтуп
Абат кылат аккан суу.
Жердин бетин жайнатып
Чөп жаратат аккан суу.
Төрт түлүктү семиртип
От жаратат аккан суу.
Алма, жүзүм, алмурут,
Алча кылат аккан суу.
Четин, шилби, карагай,
Арча кылат аккан суу.
Биз билбеген дүйнөдөн
Канча кылат аккан суу
Жердин үстүн тепсеген
Малга келген аккан суу.
Ай-Ааламда жашаган
Жанга келген аккан суу.
Арык казып төтөлөп,
Алып кетсе жетелеп
Кете берген аккан суу.
Бөлгөн жерге токтобой
Чарчаганга окшобой
Жете келген аккан суу.
Кара таштан жаркырап
Түшүп жаткан аккан суу.
Жан-жаныбар шимирип
Ичип жаткан аккан суу.
Ак жектенин жеңине
Кир койбогон аккан суу
Ай, аккан суу, аккан суу
Ай-Ааламды, баккан суу,
Сыр-Дайрадан кең туруп
Сыр аякка баткан суу!
Жабыркатпай жай-кышы

Жандын баарын баккан суу,
Дайра болуп ташкан суу,
Тар арыктан ашкан суу,
Агыны катуу болгон суу,
Ар өзөнгө толгон суу
Кара шибер, көк майдан
Саздуу болот аккан суу.
Кайырсаң келет арыкка,
Баштуу болот аккан суу.
Аккан жери дайыма
Эңиш болгон аккан суу.
Ай чапчыган толкуну,
Эч билбеген коркууну
Деңиз болгон аккан суу,
А жаныбар, аккан суу.
Деңизинде сойлогон,
Алышканын койбогон,
Арыстан баштуу, мурду шиш,
Канаты бар учканга,
Бул дүнүйө жалганды
Кайраты бар жутканга,
Алтымыш кулач, беш баштуу
Ажыдаарың дагы бар.
Жарык кылган түндөсү
Кулагынын түбүндө
Күйүп турган шамы бар.
Сырларың көп катылган,
Көк өгүздөй балыгың
Көктү көздөп атылган,
Жаркыратып түн ичин
Кайра сууга жашынган
Тоодон аккан жеринен,
Жаралганда тегинен,
Тунук болгон аккан суу.
Тазалыгы жагынан
Карап турсаң баарынан
Улук болгон аккан суу.
Кемеринин ичине
Алтын канат, жез куйрук
Балык толгон аккан суу.
Керектиги Ааламга
Анык болгон аккан суу.
Алдына шайтан жуутпай
Кууп турган аккан суу.
Ажал жетип өлгөнүн
Ак кепиндеп, аруулап
Жууп турган аккан суу
Арам менен адалды
Ылгабайсың, аккан суу,

Бир адамды жамандап
Булгабайсың, аккан суу!
Жайы-кышы барабар
Саан алган аккан суу.
Асмандан булут кубулуп
Жаан алган аккан суу.
Алты айчылык жол бассаң,
Арасынан үзүлбөй
Созуласың, аккан суу.
Алтымыш бөлөк баш жагың,
Аягың келип бир жерден
Кошуласың аккан суу.
Дыйкан чарба адамды
Бүт тындырып мураңды
Жабыркатпай баккан суу.
Кызматы менен кишиге
Мына ушундай жаккан суу!
Челек менен көтөрсө,
Түгөнөм деп шашпаган,
Тиктеп туруп байкасаң,
Калыбынан жазбаган
Кандай молсуң, аккан суу!..
Тоо боорунан оргуштап
Булак болгон аккан суу.
Катын менен балага
Ынак болгон аккан суу
Жоодураган бото көз,
Моймолжуган ширин сөз,
Күмүш үндүү, күн жүздүү,
Жан эргиткен бал тилдүү,
Шыбырашып, сүйлөшүп,
Бирин бири жүр дешип,
Аста күлүп, шыңк этип,
Алтындан иймек сөйкөсү
Кулагында жылт этип.
Муну көргөн жигитти
Эр жүрөгү зырп этип,
Эки челек көтөрүп
Кыздар келген аккан суу
Ай тамагын кылайтып,
Ак көйнөгүн булайтып,
«Секетпай» деп ыр ырдап,
Аккан сууга сыр айтып,
Жанаша басып кыналып,
Өңүн суудан каранып,
Тоту куштай таранып,
Келиндер келген аккан суу!
Булактын башын болжошуп,
Мунайып күтүп, жол тосуп,

Жашчылык менен каңгышып,
Булактын жанын аңдышып,
Чылбырдан атын кармашып,
Чын перидей сулууга
Чын дилден сөзүн арнашып,
Чыңыртып күлүк минишип,
Чийбаркыт тандап кийишип,
Далбас уруп жаштыкта
Бир көз салып калууга
Ынактыгын билгизип
Учуру келсе айтууга,
Жеңесин салып ортого
Желдирип эрте кайтууга,
Жашчылык иштин айынан
Башын сайып тартууга,
Булактан көзү өтүшүп
Жигиттер келген аккан суу!
Белдемчисин байланып,
Балдарына айланып,
Небересин ээрчитип
Секин басып чайпалып,
Отурганда «белим» деп,
Чоочуганда «эрим» деп,
Кемпирлер келген аккан суу!
Ак сакалын жайкалтып,
Аста сүйлөп, нарк айтып
Жолдун ташын теришип,
Булак оңдоп беришип,
Чалдар келген аккан суу!
Божурашып сүйлөшүп,
Бир күндө он беш суу кечип,
Суу боюна барышып,
Суу мылтык жасап алышып,
Суу мылтык менен атышып,
Бир кумарга канышып
Балдар келген аккан суу!
Ай туяктан арнашып,
Ак боз бээ тандап союшуп,
Абыдан этке тоюшуп,
Арча көпкө чыдайт деп
Каржыгачка коюшуп,
Карагай кесип кынашып,
Карылар менен сынашып,
Чеңгек менен бекитип,
Чечилип сырга келишип,
Суу кечпей малы өтсүн деп,
Сугун артпай кетсин деп,
Эл катташып оңсун деп,
Эбин таап жасаарга

Эпчил уста болсун деп,
Көпүрө салып көпчүлүк
Элдер келген аккан суу!
Таң кашкайып сүргөндө,
Булутту шамал түргөндө,
Суу катуулап киргенде,
Тараза жылдыз бөлүнүп,
Ой-тоонун баары көрүнүп,
Сүрүлүп жылдыз качканда,
Таңкы Чолпон батканда,
Өзөндөн ак шамал жүрүп
ыркырап,
Суудан кара буу чыгып буркурап,
Асмандан жылдызы качып
дыркырап,
Токойдо гүлдөр гүл бурап,
Бутакта булбул ыр курап,
Шыбакта торгой чулдурап,
Жылгадан алты миң булак
шылдырап,
Жарашкансың, аккан суу!..
Күн жайылып келгенде
Күңгүрөнүп күч алып,
Күмүш комуз күү чалып,
Аңкыраган күч алып,
Алтын комуз күү чалып,
Күн келбетин бетине
Жаркыратып түшүрүп,
Чаңкап келген мал-жанга
Тартынбастан ичирип,
Күмүштөй болуп жалтылдап,
Берекесин арттырып,
Ийип берген балкылдап,
Бири консо, бири учуп,
Бири келсе, бири кетип,
Эки жагын карашып,
Канаттарын тарашып,
Мукам-мукам сайрашып,
Өз тилинде күү чертип,
Жагжагына толтуруп,
Балапанга суу берип,
Куштар келген аккан суу.
Куйрук-жалы бир карыш
Кулан келген аккан суу.
Аягы жок, колу жок,
Жылан келген аккан суу.
Түш мезгили маалында
Күкүктөнүп күүлөнгөн,
Күкүк болуп сүйлөгөн,

Шамал чыгып өзүнөн
Шапатасы жыргаткан,
Шайырланып шар агып,
Шаңшыттырып ырдаткан.
Жандап барган мал ичип,
Суусап барган жан ичип,
Боору менен сойлогон

Буту менен баскан да,
Асман менен учкан да,
Мурду менен тынган да,
Баары өзүңө келишкен,
Асилденсин, аккан суу!..

ТАПШЫРМА:

- 1. Акындардын өмүр баяндарынан айтып бергиле.*
- 2. Ырларын жаттагыла.*

ИСКУССТВО ЖАНА ТЕАТР

Кыргызстандагы театр өнөрү

Кыргыз театрынын башаты эл чыгармачылыгынан башталат. Төкмө акындардын жана куудулдардын өнөрүндө актёрдук өнөрдүн элементтери камтылган, алар элдик салтанаттарда ырды элестүү жандоо, ымдоо менен коштоп аткарышкан (Шаршен Термечиков, Куйручук ж.б.). Акындардын айтышы, оюн-зооктор, каада-салт, ырым-жырымдары музыканын коштоосунда адатта өзүнчө элдик театрга айландырылган.

Кыргызстандын музыкалык маданиятынын борбору болгон Кыргыз опера жана балет театры 1937-жылы Фрунзе шаарында Кыргыз мамлекеттик театрынын базасында музыкалык драма театры болуп түзүлгөн. 1942-жылы Кыргыз мамлекеттик опера жана балет театры болуп уюшулуп, кийин ага композитор А. Малдыбаевдин ысмы берилген. Адегенде «Алтын кыз» (1937) жана «Ажал ордуна» (1938) музыкалык драма спектаклдери коюлган. 1939-жылы театрда тунгуч улуттук опера «Айчүрөк» (музыкасы В. Власов, А. Малдыбаев, В. Ференики, либреттосу Ж. Турусбеков, К. Маликов, Ж. Бөкөнбаевдики) коюлган. 1939-жылы кыргыз искусствосу менен адабиятынын Москвада өткөн он күндүгүндө театр Ленин ордени менен сыйланган. 1940-ж. тунгуч улуттук балет «Анар» (музыкасы В. Власов, В. Ференики, либреттосу К. Эшмамбетов, Н. Холфиндики) коюлган.

Театр 1958-ж. кыргыз адабияты менен искусствосунун Москвада өткөн он күндүгүндө чоң ийгиликтерге жетишип, академиялык наамын алган (1959).

60-жылдардын экинчи жарымынан тартып театрда өнүгүүнүн жаңы доору башталган. Театр уюшулган алгачкы мезгилде коюлган кыргыздын улуттук опера жана балеттери: «Токтогул» (1940, А. Веприк), «Элдин таалайы үчүн» (1941, В. Власов, В.Фере), «Патриоттор» (1941, В. Власов, А. Малдыбаев, В. Фере), «Көкүл» (1942, М. Раухвергер), «Манас» (1946, В. Власов, А. Малдыбаев, В. Фере), «Айдар менен Айша» (1952, А. Аманбаев, С. Германов), «Жаш жүрөктөр» (1953, М. Абдраев), «Ак шумкар» (1957, С. Рязов), «Мурат» (1959, М. Книппер), «Айчүрөк» (1959, В. Власов, А. Малдыбаев, В. Фере) менен катар бул мезгилде «Олжобай менен Кишимжан» (1965, М. Абдраев), «Алтын кыз» (1974, В. Власов, В. Фере) ж.б. опералар, ошондой эле музыкалык драмалар жана комедиялар: «Бойдоктор» (1960, А. Аманбаев), «Аста секин колукту» (1971, Н. Давлесов), балеттер: «Селкинчек» (1943, В. Власов, В. Фере), «Чолпон» (1944, М. Раухвергер), «Куйручук» (1960, К. Молдобасанов, Г. Окунев) ж.б. коюлган. Театрда, ошондой эле «Евгений Онегин», «Ак куу көлү», «Уйкудагы сулуу» (П. Чайковский), «Борис Годунов» (М. Мусоргский), «Жизель» (А. Адан), «Чио-чио-сан» (Ж. Пуччини), «Фауст» (Ш. Гуно), «Кармен» (Ж. Бизе), «Аида», «Отелло» (Д. Верди), «Баядерка», «Дон Кихот» (Л. Минкус) сыяктуу дүйнөлүк классикалык опера жана балет чыгармалары коюлган. 1976-жылы «Саманчынын жолу» спектакли үчүн композитор К. Молдобасанов, балетмейстр У. Сарбагышев, артисттер Р. Чокоева, А. Токомбаева СССР Мамлекеттик сыйлыгына арзыган.

Театр чыгармачылык гастроль менен көптөгөн өлкөлөрдө, а.и. Болгария, Венгрия, ГДР, Куба, Монголия, АКШ, Канада, Индия, Орусия, Казакстан, Өзбекстан шаарларында болушкан. Театрды өнүктүрүү ишине А. Малдыбаев, В. Власов, В. Фере, М. Абдраев, М. Раухвергер, К.

Молдобасанов, Н. Давлесов, режиссёрлор А. Куттубаев, В. Васильев, сүрөтчүлөр А. Арефьев, А. Молдакматов, балетмейстерлер Н. Түгөлөв, К. Мадемилова, артисттер А. Куттубаева, К. Иманкулова, И. Деркембаева, дирижёрлор В. Целиковский, Ш. Орозов, Р. Миронович ж.б. урунттуу салым кошкон.

Кыргызстанда профессионал драма театры Октябрь революциясынан кийин пайда болгон. Ал адеп өздүк көркөм чыгармачылык театры катары чыга баштаган. 1926-жылы Фрунзе шаарында театр студиясы уюшулган. Бул жерде кыргыз драматургиясынын тунгуч чыгармасы болгон М. Токобаевдин «Кайгылуу Какей» жана К. Жантөшевдин «Карачач» пьесалары коюлган. Жаш драматургдар Ж. Турусбековдун, Р. Шүкүрбековдун, А. Куттубаевдин пьесалары менен катар орус жана дүйнөлүк классиктердин чыгармалары да коюла баштаган (Н. Гоголдун «Текшерүүчү» 1929; А. Островскийдин «Жок жерден табылган алтын», 1930). Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасында 22 театр оюн-зоок мекемеси бар, анын ичинде 9 драма театры, 6 музыкалык драма театры, 2 куурчак театры, 3 филармония, 1 цирк иштейт.

Атап айтканда, Бишкекте А. Малдыбаев атындагы Кыргыз улуттук академиялык опера жана балет театры, Т. Абдумомунов атындагы Кыргыз мамлекеттик улуттук академиялык драма театры, Н. Крупская атындагы Мамлекеттик академиялык орус драма театры, Жаш көрүүчүлөр мамлекеттик театры, Т. Сатылганов атындагы Кыргыз мамлекеттик филармониясы, Кыргыз мамлекеттик цирки, Бишкек шаардык драма театры, «Тунгуч» менчик театры, Жаштардын театры, Республикалык куурчак театры иштейт. Андан тышкары С. Ибраимов атындагы Ош облустук Кыргыз драма театры, Бабур атындагы Ош облустук өзбек музыкалык драма театры, Ош облустук куурчак театры, Р. Абдыкадыров атындагы Ош облустук филармония, Барпы атындагы Жалал-Абад облустук кыргыз драма театры, Жалал-Абад облустук филармония, М. Рыскулов атындагы Нарын облустук музыкалык драма театры, К. Жантөшев атындагы Ысык-Көл облустук музыкалык драма театры, Ш. Термечиков атындагы Чүй облустук куудулдар театры, Жумгалда жаштардын музыкалык драма театры, Кочкор музыкалык драма театры, Алай музыкалык драма театры бар.

Ж. Тойбаева боюнча

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ КИНО ӨНӨРҮ

60-жылдардын ортосу кыргыз улуттук кино өнөрүнүн дүркүрөп өсүшүнүн башталышы болду. Бул жылдары ВГИКтин жана Жогорку режиссёрдук курстун бүтүрүүчүлөрү Мелис Убукеев, Төлөмүш Океев, Болот Шамшиев, Геннадий Базаров ж.б. алгачкы чыгармаларын жаратышкан. Эл менен кошо 1916-жылы козголоңдо Кытайга качып, кайрадан граждандык согуш менен революциянын оту жалындап турган Ата Мекенге кайтып келаткан баланын тагдырына арналган «Тайгак кечүү» (1964, режиссёр М. Убукеев) фильми – улуттук режиссуранын алгачкы кино чыгармасы. Фильм Орто Азия республикаларынын жана Казакстандын кинофестивалында (1965, Алматы) режиссёрдук, оператордук иши жана эң мыкты музыкалык коштоосу үчүн 1-даражадагы диплом менен сыйланган.

Триестте болуп өткөн кинофестивалда (1969) «Алтын пальма бутагы» сыйлыгына татыктуу болгон «Бакайдын жайыты» (1966) аттуу алгачкы фильми менен Т. Океев өзүн реалистче терең ой жүгүрткөн сүрөткер катары көрсөттү. Бул поэтикалык фильм аталар конушу, ошол аркылуу башкы каарман – балага дүйнөнүн ачылышын көрсөтөт. Жаңылыктар турмуштан улам көбүрөөк орун алып жатканы, жылкычылардын кулк-мүнөздөрү жана жашоо тиричилигин эски формалары жаңысы менен кадиксиз түрдө алмаша берээри тууралуу баяндоо менен режиссёр бала чактан калган элестерди түбөлүк эсте сактоого, өнүп өскөн эл жеринин тарыхындагы жакшы салттарды урматтоого чакырат. Т. Океев коллективдештирүү мезгилинде эски менен жаңынын ортосундагы кагылышты курч драмалуу чагылдырган «Уркуя» фильмин 1972-ж.

тарткан. Андан кийинки М. Ауэзовдун аңгемеси боюнча тарткан «Көк серек» (1973) фильми – бала колго үйрөткөн бөлтүрүктүн окуясы таш боордукту жеңүүгө болору же болбостугу, анын булагы тууралуу моралдык ибарат. Фильм 1974-жылы Боливияда болуп өткөн Эл аралык кинофестивалда «Күмүш лента» байгесине татыктуу болгон. Ч. Айтматовдун «Кызыл алма» аңгемеси боюнча тартылган фильмде (1975, Локарнодо өткөн кинофильмдердин эл аралык фестивалында Ардак диплом) режиссёр турмушта, сүйүүдө, чыгармачылыкта адеп-ахлактык идеалга умтулууну көрсөтүп, кыргыз киносунда биринчи жолу улуттук интеллигенциянын өкүлүн баш каарман кылган.

Б. Шамшиев чыгармачылыгында турмуштагы драмалык карама-каршылыктарды ачып берүүгө кайрылган. «Караш-Караш окуясы» аттуу тарыхый-революциялык фильми (1968, М. Ауэзовдун повести боюнча) окуясынын курчутуу, режиссёрдук ой жүгүртүүнүн жаңылыгы, каармандарынын психологиялык мүнөздөмөсүнүн тактыгы жана мыкты чеберчиликте тартылгандыгы менен айырмаланат. Фильмде өз байына кол көтөрүп, адегенде адилеттикти бийлик ээлеринен издеп, бирок акырындык менен өзүмчүлдүк өкүм сүргөн дүйнөнүн закондоруна түшүнө баштаган кедей тууралуу баяндалат. Бул каармандын образы аркылуу Б. Шамшиев элдин трагедиясын ачык берүү менен элдик жек көрүү жетилип келатканын көрсөтөт. Бул теманы режиссёр «Касиеттүү Ысык-Көл» (1971, Страсбургдагы Эл аралык 3-кинофестивалда атайын сыйлык) фильмде уланткан. Фильмдин контрабандачылар менен күрөш жүргүзгөн башкы каарманы чек арачы Карабалта революциянын ишине берилгендиги, өз элинин бактысы үчүн аягына чейин күрөшкө даяр тургандыгы менен өзгөчөлөнөт. Кийинки «Ак кеме» фильмде режиссёр Ч. Айтматовдун повестине (1975, Фрунзеде Бүткүл союздук 9-кинофестивалда Чоң байге) кайрылган. Жакшылык менен жамандыктын түбөлүктүү проблемасын экранга алып чыгуу менен Ч. Айтматов сыяктуу эле фильмдин түзүүчүлөрү да адамдагы асыл сапаттар өз маанисин эч качан жоготпой тургандыгын ырастайт. Бул фильм үчүн режиссёр Б. Шамшиевге, сценарийинин авторлору Ч. Айтматовго жана Б. Шамшиевге, оператору М. Мусаевге СССР мамлекеттик сыйлыгы (1977) ыйгарылган.

1967-жылы Ч. Айтматовдун «Саманчынын жолу» аттуу повестин экрандаштырган жаш режиссёр Г. Базаров бул чыгарманын поэтикалык маанайын, ынанымдуулугун сактап калууга жетишкен.

Г. Б. Төлөмүшева боюнча

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ СҮРӨТ ӨНӨРҮНҮН ЖАНА СКУЛЬПТУРАНЫН ӨНҮГҮШҮ

Кыргыздар Борбордук Азиядагы эң байыркы элдерден болгондуктан, анын көркөм өнөрү кылым күүлөрүнөн эле башталган. Өз эли-жерине болгон чексиз сүйүү кыргыз элине эне тилин гана эмес, өз каада-салтын, үрп-адатын, көркөм өнөрүн жоготпостон өөрчүтүп, муундан муунга сактап келүүсүнө өбөлгө түзүүдө. Археологиялык жана этнографиялык изилдөөлөр көрсөткөндөй, Кыргызстандын аймагында сүрөт өнөрүнүн материалдык жана рухий жактан калыптануусунун издери байкалган. Саймалуу Таш өрөөнүндөгү байыркы петроглифтер, Ак-Чуңкур үңкүрүндөгү жаныбарлардын сүрөттөрү буга күбө. Кыргызстандын түштүгүндө ж.б. табылган сырдалган жана сүрөт тартылган карапа буюмдар, алтын жана коло буюмдар, сөөк менен кошо коюлган казандар, асем буюмдар айлана-чөйрөнү андап, сезгендикти билдирип турат. Түстөрдүн чебер айкашы кийизден, териден жасалган үй буюмдарында, саймаларда, асем жасалгаларда, жыгачка чегилген оймо-чиймелерде өтө берилгендик менен иштелген. Кыргыздын профессионалдык сүрөт өнөрү Совет доорунда өнүктү. Анын калыптанышында орус сүрөтчүлөрү В.В. Образцов, С.А. Чуйков, А.А. Иванов, Р. Фальку жана башкалар зор роль ойношкон. В. Образцовдун демилгеси менен 20-жылдарда сүрөт ийримдери, сүрөт өнөрканасы,

сүрөт өнөр студиясы түзүлгөн. 1933-жылы С. Чуйковдун демилгеси менен Уюштуруу комитети түзүлүп, 1934-жылы Кыргыз ССР Сүрөтчүлөр союзу негизделген. Бул жылдары сүрөт өнөрүнүн көбүрөөк өнүккөн түрү живопись болгон. 1935-жылы Бишкекте Сүрөт галереясы (1944-жылдан тартып Кыргыз мамлекеттик сүрөт өнөр музейи) жана Сүрөтчүлөр союзунун карамагында сүрөт студиясы (1939-жылдан тартып Сүрөтчүлөр окуу жайы) ачылган.

30-жылдарда Кыргызстандын сүрөт өнөрүндө социалисттик реализм методу калыптанган. Социалисттик кайра куруулар Г. Айтиевдин («Физкультурниктер», 1938), С. Акылбековдун («Колхоздо эгин бастыруу», 1936) картиналарында чагылдырылган. Ошондой эле портрет жанры өнүккөн (А. Игнатьев, «Стахановчу Васильевдин портрети», 1938; Л. Деймант, «Колхозчунун портрети», 1938; И. Гальченко, «Жумабаевдин портрети», 1940). Күндөлүк турмуштан кабар берген жана Ата Мекенинин кайталанбас кооздугун даңазалоо – кыргыз сүрөтчүлөрүнүн жанрдык жана пейзаждык живописинин башкы темасы болгон. С. Чуйковдун «Эне бактысы» (1938), «Мүнүшкөр» (1938), А. Евдаковдун «Тоо суусу» (1936), С. Акылбековдун «Кыштак» (1937), Л. Дейманттын «Жалгыз аяк жол» (1938), Г. Айтиевдин «Боз үйлөр» (1940), «Колхоздун короосунда» (1946), «Айыл четинде» (1949), «Ысык-Көлдөгү кайык» (1940) пейзаждык картинасында адам эмгеги жана жашоо-турмушу менен тыгыз байланышкан жаратылыштын образын түзүүгө умтулуу байкалат.

С. Чуйковдун «Кыргызстандын колхоз сюитасы» живописстик сериясынын жаралышы республиканын көркөм өнөр турмушундагы ири окуялардан болгон. Бул чыгармасы үчүн ал 1948-жылы СССР Мамлекеттик сыйлыгына татыктуу болгон. Сюитага «Ыр», «Эртең менен», «Чак түш», «Кечинде» жана «Советтик Кыргызстандын кызы» аттуу атактуу полотнолору кирген. 1950-жылы С. Чуйковдун «Мекенимдин бейкут талааларында», «Тянь-Шань тоо этегинде», «Совхоз таңы» пейзаждык циклы да СССР Мамлекеттик сыйлыгына арзыган.

Кыргыз графикасынын алгачкы чыгармалары 20-жылдардагы газета, журналдардын иллюстрациялары (В. Образцов, П. Голубев) болгон. Бишкекке сүрөтчүлөр Л. Ильина, А. Михалев, А. Сгибневдин келиши менен Кыргызстанда станковый графика пайда болгон. Л. Ильинанын «Дүйнө аялдары» линогравюралар сериясы (1966), А. Михалевдун «Лениндин идеяларынын нуру» литографиялар сериясы (1969), Е. Кузовкин, А. Мисюрев, А. Осташев, М. Өмүркуловдун «Менин Мекеним» акварель сериясы (1969) мыкты чыгармалардын катарына кирет. Ошондой эле Л. Ильинанын Ч. Айтматовдун «Ак кеме» повестине (1971), А. Осташевдин Ч. Айтматовдун «Биринчи мугалим» повестине (1963), Т. Герцендин «Манас» эпосуна (1981) иллюстрациялары ж.б. кыргыз китеп графикасынын жетишкендиги болуп калды. Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында агитациялык графика – плакаттар, карикатура өнүккөн. 50-жылдын аягында Москва, Ленинград, Ташкент көркөм институттарында билим алган кыргыздын жаш сүрөтчүлөрү А. Усубалиев, К. Керимбеков, Ж. Кожаматов, М. Өмүркулов, А. Молдахматов иштей башташкан.

Скульптурареспубликадажай өнүккөн. 30-жылдардын экинчи жарымында монументалдык живописстин туңгуч чыгармалары – эл аралык пролетариаттын жетекчилеринин фреск портреттери тургузулуп, республиканын борборунун коомдук имараттарын кооздоп жасалгалоо башталган (Б. Уитц, О. Павленко, Л. Месарош). 1942-ж. скульпторлор А. Мануйлов жана О. Мануйлова Фрунзеде Советтер Союзунун Баатыры И. Панфиловдун эстелигин тургузушкан. О. Мануйлованын колунан жаралган акын Ж. Бөкөнбаевдин (1947) жана музыкант М. Күрөңкеевдин (1959), Н. Лодягин жасаган эки жолку Социалисттик Эмгектин Баатыры Х. Ташировдун бюсттары портрет жанрындагы мыкты чыгармалардан болуп калды.

1960-1980-жылы улуттук сүрөт өнөрүнүн гүлдөгөн мезгили болду. Кыргызстандын Сүрөтчүлөр союзунун мүчөлөрүнүн саны жаңы сүрөтчүлөр менен толукталган. Живопись жанрында өткөн чак менен учур чакты терең изилдөө, жаңы доордун адам турмушуна тийгизген таасирин аңдап түшүнүүгө аракет Т. Койчиевдин «Кыргыз аялдары. 20-жылдар»

(1968), С. Ишеновдун «Кызыл өгүз, көк жайык» (1969), Г. Айтиевдин «Акындар», «Арноо» (1973), Ж. Жумабаевдин «Кабар» чыгармаларынан байкалат. Замандаштын кайталангыс, өзүнө гана таандык сапаттарын чагылдыруу портрет жанрына тиешелүү. Г. Айтиевдин «Чыңгыз Айтматовдун портрети» (1967), «Академик К.Каракеевдин портрети» (1969), «К. Баялиновдун портрети» (1970), А. Усубалиевдин «Акын Аалы Токомбаевдин портрети» (1972), С. Чокморовдун «Саякбай Каралаевдин портрети» (1971) ж.б. буга мисал. Жасалга-колдонмо өнөрүндө таланттуу сүрөтчү Ж. Үмөтовдун чыгармалары өзгөчө орунду ээлесе, 1960-80-жылдары станковый монумент өнөрүндөгү жетишкендиктер Т. Садыковдун ысмы менен тыгыз байланыштуу. Анын «Кичинекей койчу», «Дирижер», «Жылкычы» станковый композициялары, С. Каралаевдин, М. Рыскуловдун, Г. Айтиевдин, Ч. Айтматовдун, А. Токомбаевдин, М. Адышевдин, С. Данияровдун портреттери бай жана түрдүү образдар дүйнөсүн ачкан. Театр сүрөтчүлөрү катары ар кайсы мезгилде И. Гальченко, Я. Штоффер, И. Белевич, А. Арэфьев, А. Торопов, М. Сыдыкбаев эмгектенишкен.

1960-80-жылдары ошондой эле монумент өнөрү кыйла өнүккөн. Республиканын борборунда жаңы эстеликтер пайда болду: «Эл достугу» монументи (1973, Т. Садыков, С. Бакашов, З. Хабибулин), «Революциянын каармандарына», «Манас – баатырдык эпос» скульптуралык ансамблдери (1978, 1981, Т. Садыков), Токтогулдун (1974, Г. Айтиев), М. Горькийдин (1981, Ю. Чернов), А. Пушкиндин (1982, В. Горева), Б. Бейшеналиеванын (1996), А. Осмоновдун эстеликтери, «Жеңиш», «Эркиндик» скульптуралык ансамблдери (Т. Садыков, М. Аникушин) ж.б. Кыргыз элинин көрүнүктүү мамлекеттик ишмерлери Т. Кулатовдун, Б. Исакеевдин, И. Раззаковдун, Ю. Абдрахмановдун, А. Сыдыковдун, А. Орозбековдун, Б. Мамбетовдун, С. Ибраимовдун эстелик-бюсттарынын коюлушу (1998-2000, Т. Садыков, С. Ажиев, А. Усукеев, У. Садыков, В. Шестопал, Т. Медеров, Е. Писарской) республиканын турмушундагы маанилүү окуялардан болду. Ушул эле жылдарда таланттуу жаш сүрөтчүлөр Д. Адашканова, С. Ажиев, М. Акматкулов, А. Байтереков, К. Бекон, А. Биймырзаев, Р. Бухарметов, К. Давлетов, Р. Жангарачева, Д. Жолчуев, Н. Иманалиев, Ж. Матураимов, Г. Мусабай, Т. Курманов, Д. Лысогоров, Д. Цырендоржиева, Ю. Шыгаев, Ж. Кадыралиев, У. Өмүров, У. Жалиев, Т. Забидинов, О. Идрисов ж.б. өсүп чыкты.

Көркөм өнөрдүн өнүгүшүнө Сүрөтчүлөр союзу менен катар өкмөттүк эмес коомдук уюмдар жана кыймылдар, анын ичинде «Кыргызстандын чыгармачыл демилгесинин аялдар лигасы» (1995), «Кыргыз стили» салттык жана азыркы маданиятты өнүктүрүү борбору (1996), «Табият» экологиялык кыймылы (1997), «Кыргызстандын сүрөтчү аялдарын жана искусство изилдөөчүлөрүн колдоо боюнча ассоциация» (1958) мамлекеттик структуралардын жана «Сорос-Кыргызстан», «Каунтерпарт-Консорциум», «ПРООНдун Кыргызстандагы өкүлчүлүгү» фонддорунун, Швейцариянын финансылык жана техникалык кызматташтык боюнча координациялык бюросунун колдоосу астында Борбордук Азия регионунун, КМШ өлкөлөрүнүн жана дүйнөлүк коомчулуктун (АКШ, Англия, Франция, Германия, Нидерланд) чыгармачылык союздары менен искусство жаатындагы эл аралык программалар боюнча маалыматтар банкын, маалымат чогултууда жана алмашууда байланыштарды өнүктүрүү жана чыңдоо иштерин жүргүзүүдө.

Б. Будайчиев боюнча

ТАПШЫРМА:

1. *Кыргыз театр, кино өнөрүнүн тарыхын айтып бергиле.*
2. *Көркөм сүрөт музейине баргыла.*

ӨЧПӨС ЖЫЛДЫЗДАР

СҮЙМӨНКУЛ ЧОКМОРОВ

(1939 – 1992)

Сүймөнкул Чокморов – дүйнөгө белгилүү залкар сүрөткер, киноактёр, Кыргыз Эл сүрөтчүсү, Кыргыз Эл артисти, СССРдин Эл артиси, СССР сүртчөлөр Союзунун мүчөсү, Кыргыз Эл депутаты, көптөгөн Эл аралык, Бүткүл союздук, Республикалык сыйлыктардын, баш байгелердин ээси. С. Чокморов Ленинграддагы көркөм Сүрөтчүлөр Академиясын 1964-жылы бүтүргөн. Ал көркөм сүрөт (пейзаждык жана портреттик жанр) жана графика түрүндөгү 800гө жакын чыгарманын автору. 27 полотносу дүйнөнүн атактуу музейлеринде илинип турат.

Ал жыйырмадан ашык тасмаларда башкы ролдорду ойногон. Алсак, 1968-жылы «Караш-караш окуясы», «Жамийла»; 1970-жылы «Өзгөчө кырдаалдагы комиссар», 1971-жылы «Уркуя»; 1972-жылы «Ысык-Көлдүн кызгалдактары», «Жетинчи ок», «Мен Тянь-Шань»; 1973-жылы «Көк серек»; 1975-жылы «Дерсу Узала», 1975-жылы «Кызыл алма»; 1976-жылы «Фердинандо Люстун өмүрү жана өлүмү»; 1977-жылы «Көз кареги», «Улан», «Каныбек»; 1979-жылы «Эрте келген турналар»; 1983-жылы «Бөрү зындан»; 1981-жылы «Аялсыз эркектер»; 1984-жылы «Дем алыш күнкү сейил», «Биринчи»; 1986-жылы «Толкундар жээкте өлүшөт».

Анын мүнөзү сабырдуу, көп сүйлөбөгөн, токтоо, калыс, адилет, жаман менен жакшыны ажырата билген, боорукер, шыктуу, бир көргөндө адамдын жан дүйнөсүн түшүнгөн, досчулукту бекем сактаган, чыдамкай, айткан сөзүнө турган, кайраттуу, эрктүү, эмгекчил, элин-жерин сүйгөн, Манас бабабыздай антка бекем, эр жүрөк, тайсалдабаган, намыскөй, ички дүйнөсү таза, айкөл, эч кимдин көңүлүн калтырбаган, кечиримдүү, үнү бийик, жакшы ырдаган, комуз, домбрада ойной билген жана атка мингендин түрдүү сырларын өздөштүргөн мыкты адам болгон. Кыргыздын нарк-насилин, каада-салтын, көркөм кол өнөрчүлүгүн жакшы билген, элибиздин улуттук кийимдерин жакшы көргөн, жан-жаныбарды ыйык сезген, табиятка аяр мамиле кылган.

Сүймөнкул дүйнөгө белгилүү көптөгөн залкар инсандар менен чыгармачылык жана достук жылуу мамиледе болгон. Алар: XX кылымдын Гомери аталган атактуу манасчы Саякбай Каралаев; Кыргыз Эл жазуучулары Т. Сыдыкбеков, Ч. Айтматов; япониялык кинорежиссер Акиро Курасава; Казак жана Кыргыз Республикасынын Эл акыны Мухтар Шаханов; СССРдин Эл сүрөтчүлөрү С.А. Чуйков жана Т. Сыдыков; СССРдин Эл артисттери С. Бондарчук, С. Ростокский; Кыргыз Эл баатырлары С. Эралиев, Б. Жакиев, акын Ж. Мамытов; Кинорежиссёрлор: Т. Океев, Б. Шамшиев, И. Поплавская, А. Кончаловский (Москва), С. Бачварова (Болгария), А. Хамраев (Өзбекстан); киноактёрлор: Т. Мифуне (Япония), Н. Аринбасарова, Е. Борзова,

Л. Чурсина (Москва), Д. Банионис (Прибалтика), А. Джигарханян (Армения); Кыргыз Эл сүрөтчүлөрү Ж. Үмөтов, Ж. Кадыралиев ж.б.

Кыргыздын бактысына сейрек жаралган нукура талант Сүймөнкул Чокморовдун эмгеги азыркы жаштардын жана келечек муундар үчүн тарбиялык мааниси өтө зор. Анын өмүр жолун, ишмердүүлүгүн терең изилдеп, залкар инсандын мурастарын сактап, кылым карыткан кыргыздын тарыхына калтыруу – залкар инсандын талантына таазим эткен ар бир кыргыздын, анын жакын туугандарынын, балдарынын, өзгөчө бийлик түзүмдөрүнүн милдети, айттырбай аткара турган парзы!

ТАТТЫБҮБҮ ТУРСУНБАЕВА

Таттыбүбү Турсунбаева – 1944-жылдын 12-июлунда Нарын облусунун Чаек кыштагында төрөлгөн Жумгал районунун Чаек айылында орус орто мектепте окуган. 1960-жылы 16 жашында «Салиманын ыры» аттуу кыска метраждуу тасмада биринчи жолу тартылган. 17 жашында Ташкенттеги А.Н. Островский институтунун «Драма жана кино актеру» факультетине тапшырган. 1966-жылы Кыргыз мамлекеттик академиялык драма театрынын группасына кирген. Кыргыз ССРинин эмгек сиңирген артисти, СССР кинематографисттер союзунун жана

Кыргызстан кинематографисттер союзунун мүчөсү. Театрда дүйнөлүк жана советтик классикасынан У. Шекспир, Лопе де Вега, Г. Лорка, Ч. Айтматов, М. Карим жана Е. Шварцтын чыгармалары боюнча сахнага 30дан ашуун эстен кеткис образдарды алып чыккан: Жульетта («Ромео жана Жульетта»), Амелия («Бернарда Альбанын үйү»), Фелисьяна («Бий мугалими»), Асел («Делбирим»), Анвар («Фудзиямадагы кадыр түн») жана башкалар. Ошону менен бирге кинодо да жаркын элестерди жараткан.

Таттыбүбү Турсунбаева Кыргызстандын эң атактуу актрисасы болгон. Аны «сахнанын ханышасы» деп айтышчу. Таттыбүбү Турсунбаева кыргыздын көп кинолоруна катышып, кызыктуу каармандарды жараткан. Ал «Ак

Мөөр», ролунда башкы каармандын, ал эми «Кызыл алма» фильминде бейтааныш сулуунун ролун ойногон. «Ак Мөөр» фильминен соң Таттыбүбү Турсунбаеваны кыргыздар «Соң-Көл чүрөгү» деп аташкан. Ал 37 жашында бул дүйнөдөн кайткан. Ал көз жумганда, курсташы Жумабек Козукеев мүрзөсүнүн башында: «Токтолуп сокпой жүрөгү, Соң-Көлдүн кетти чүрөгү» деген ыр саптарын окуган. Театрда ойногон негизги ролдору: Асел – («Кызыл жоолук жалжалым», авт. Ч. Айтматов, 1964-ж.); Кар ханышасы – («Кар ханышасы», авт. Е. Шварц, 1966-ж.); Бьянка – («Азоого чалма», авт. У. Шекспир, 1966-ж.); Нази – («Эрөөл», авт. М. Байжиев); Бүбү – («Осмонкул», авт. К. Маликов, 1969-ж.); Төрөкан – («Өлбөстүн үрөнү», авт. А. Токомбаев, 1969-ж.); Гүлмайра – («Жыгылган оогонго күлөт», авт. Т. Абдумомунов, 1969-ж.); Лайлум – («Ак боз ат», авт. Ш. Садыбакасов, 1972-ж.); Эркеайым – («Ак боз ат», авт. Ш. Садыбакасов); Жульетта – («Ромео менен Жульетта», авт. У. Шекспир, 1972-ж.); Надя – («Трибунал», авт. А. Макаенок, 1971-ж.); Чолпон – («Бийик жерде», авт. К. Маликов, 1972-ж.); Мария – («Мария», авт. А. Салынский, 1974-ж.); Малика – («Малика», авт. Т. Абдумомунов, 1976-ж.); Шафак – («Ай тутулган түндө», авт. М. Карим, 1973-ж.); Зулайка – («Байыркы жомок», авт. М. Байжиев, 1975-ж.); Анвар – («Фудзиямадагы кадыр түн», авт. К. Мухаммеджанов, Ч. Айтматов, 1976-ж.); Дездемона – («Отелло», авт. У. Шекспир); Амелия – («Бернарда Альбанын үйү», авт. Г. Лорка, 1977-ж.); Эльпи – («Омар Хаямдын махабаты», авт. К. Мамбетакунов, 1981-ж.); Мадина – («Ар бир үйдө майрам», авт. М. Байжиев, 1977-ж.); Батма – («Танабай» спектакли, 1978-ж.); Зулайда – («Машырбек үйлөнөт», авт. Т. Абдумомунов, 1979-ж.); Фелисьяна – («Бий мугалими», авт.

Лопе де Вега, 1981-ж.) Тартылган кинодогу ролдору: 1960-жыл - «Салиманын ыры» – Салима; 1965-жыл - «Эң тил алчаак» – Айзада; 1967-жыл - «Саманчынын жолу» – Жаш Толгонай; 1968-жыл - «Ак-Мөөр» – Ак Мөөр; 1971-жыл - «Отко таазим» – Уркуя; 1973-жыл - «Ак куулар конгон айдың көл» – Зейнеп; 1973-жыл - «Атадан калган туяк» – Жээнгүл; 1974-жыл - «Сүйүү жаңырыгы» – Асия; 1975-жыл - «Кызыл алма» – Бейтааныш сулуу; 1977-жыл - «Арман» телефильминде эпизоддук роль; 1978-жыл - «Июлдагы үч күн» тасмасында эпизоддук роль; 1980-жыл - «Коңур күз» тасмасында эпизоддук роль; 1979-жыл - «Процесс» – Зулайка. Радиодо аткарылып «Алтын казынада» сакталган ырлары: «Гүлкайыр», «Ай баратат», «Жүрөктүн чогу өчө элек», «Адамдар менин сүйгөнүм», «Суу алган кыз», «Ысык-Көлдүн ак куусу».

ТАПШЫРМА:

- 1. Атактуу актёрлордун өмүр баяндарын айтып бергиле.*
- 2. Кыргыз кино тасмаларын көргүлө.*

УЛУТТУК БААЛУУЛУКТАР

КЫРГЫЗДАРДЫН ҮРП-АДАТТАРЫ ЖАНА КААДА-САЛТЫ

БАЛАНЫН ТӨРӨЛҮШҮНӨ БАЙЛАНЫШКАН ҮРП-АДАТТАР ЖАНА КААДА-САЛТТАР

Балалуу болуу кыргыздарда үй-бүлө менен урук-туугандын турмушундагы эң башкы жана кубанычтуу окуя болгон. Ага аксакал карыялар, тажрыйбага бай, айыл ичинде урматка бөлөнгөн байбичелер бактылуу узун өмүр тилеп, батасын беришкен. Үй-бүлөдөгү бала – тукум ээси, салт-санааны улантуучу, элдин өлбөс-өчпөстүгүнүн символу болгон. Ошондуктан бала төрөлгөнчө чейин эле кош бойлуу аял өзгөчө

статуска ээ болгон, аны оор үй түйшүгүнөн сактап, айылдан жалгыз-жарым чыгууга тыюу салышкан, ар кандай ырым-жырымдар менен жин-шайтандан сакташкан. Алардан сактануу үчүн кош бойлуу зайып ар кандай тумарларды тагынган. Ал курандын сүрөөсү жазылган тумарды кийимине тигип алган, көз тийүүдөн, албарстыдан сактаган «аюу тырмагын», «үкү тырмагын» тагынган. Тумарды сол жак төшүнө тагынышкан.

Толгоосу жеткен аялды жин-шайтандан сактоо үчүн боз үйдө күндүр-түндүр от өчүрүлгөн эмес. Аялдын баш жагына, керегеге дүрмөттүү мылтык илип коюшкан. Бул буюмдар жин-шайтандарды, зыяндуу күчтөрдү коркутат деп ишенишкен.

Адатта наристени сары май менен оозантышып, андан кийин биринчи көйнөгүн – «ит көйнөгүн» кийгизишкен. Аны карыянын же көп балалуу, урматтуу улгайган аялдын эски ич кийиминен алынган ак бөздөн тигишкен. Бул көйнөктү кээде адегенде итке (анын тула боюна ырымдап тийгизишкен), андан кийин балага кийгизишкен, ошондон улам ал ит көйнөк аталган. Бул аракеттин бардыгы узакка бактылуу жашап, ден соолугу чың болсун деген «ырым» болгон.

Бала төрөлгөндө бир катар иш-аракеттер жасалган. Алар – кубанычтуу кабар үчүн берилген «сүйүнчү», бала көрүү үчүн «көрүндүк», тууган-туушкан чакырылчу «жентек» же «бешик той». «Ат коюуга» өзгөчө маани берилген. Үрп-адат боюнча аял балага ат койгон эмес, бул милдет айылдагы урматтуу адамга же «азанчыга» – чакырылган адамга же наристени биринчи көргөн адамга жүктөлгөн. Балага ат коюуда наристени жакшылап карап чыгып, кебете-кешпирине көңүл бурушкан жана мына ошондон кийин гана балага ылайыктуу ысым беришкен.

Баланы бешикке бөлөө өзгөчө иш-аракеттер менен коштолгон. Баланы бешикке бөлөгөн байбиче мындай деген: «Менин колум эмес, Умай эне, Батма, Зууранын колу», «Умай эне

уйку бер, бешик ээси бек сакта». Бала төрөлгөндөн кийинки кыркынчы күнү өткөрүлгөн бешикке бөлөөнүн алдында баланы «кырк кашык сууга киринтишкен», «карын чачын» алып, ит көйнөктүн ордуна башка көйнөк – «кырк көйнөктү» кийгизишкен. Аны баланын энеси же чоң энеси коңшулардан, улгайгандардан сурап алган кырк курактан тигишкен. Ошол күнү ырым-жырымга кырк «май тооч» же «кырк челпек» балдарды ырымдап, жин-шайтандан жана суук көздөрдөн сакташкан. Ал үчүн ар кандай бой тумарлар пайдаланылып, аларды бешикке байлап коюшкан же кийимге тагышкан. Жаныбарлардын, куштардын ар кандай мүчөлөрү, шуру тумар катары пайдаланылган. Эгерде үй-бүлөдө эркек бала токтобосо, жаңы төрөлгөн эркек баланын бутуна билерик салып, бир кулагына сөйкө тагышкан, чачын өрүп, сүннөткө отургузганга чейин кызча кийинтишкен. Жаңы төрөлгөн наристеге карата жасалган ырым-жырым иштеринде ар кандай сыйынуу, анимисттик мүнөздөгү ар кандай аракеттер көп жасалат. Мунун бардыгы укум-тукумду сактоо жана көбөйтүү кыргыздардын эң башкы иши, жашоо-турмушунун маани-маңызы экендиги жөнүндө айгинелейт. Бала-бакыралуу үй-бүлө төгөрөгү төп үй-бүлө деп эсептелген: «Балалуу үй – базар, баласыз үй – мазар» дешкен. Көп балалуу болуу адаты, көп элдүү уруктар тышкы коркунучка ийгиликтүү каршы тура алган байыркы кездерде пайда болгон. Патриархалдык үй-бүлө коомдун башкы экономикалык бирдиги болгон патриархалдык-феодалдык мамилелер шартында көп балалуу, урук-туугандуу үй-бүлө, бүлөсү аз үй-бүлөгө караганда кыйла алдуу-күчтүү, бакубат жашаган.

Бала кас-кас туруп, кадам шилтеп калганда, «тушоо кесүү» тою өткөрүлгөн. Бул үчүн баланы боз үйдүн алдына алып чыгып, эки жүн шоонадан өрүлгөн жип менен бутун тушап байлап коюшкан. Айтмакчы, шоонанын бири сөзсүз кара, экинчиси ак – «ала жип» болууга тийиш эле. Алар эки башаттын – жарык менен караңгынын, жакшылык менен жамандыктын күрөшүнүн символу болгон. Кыргыздардын түшүнүгү боюнча адамдын өмүрү кубанычтуу күндөрдөн, ошондой эле кайгылуу күндөрдөн турган. Ошондуктан адам бала күндөн тартып эле ар кандай турмуштук жагдайга даяр жүрүш керек эле. «Тушоо кесүү» ырымы адатта эрте жарыкта (саат 10-11) башталган. Тушалган бала турган боз үйдүн бет алдынан баланы карай 8ден 12 жашка чейинки балдар жарышка чыгышкан. Алардын ичинен биринчи келген баланын бири колуна карматкан бычакты алып, баланын бутундагы тушоосун кескен. Ал бала бычакты алып, андан тышкары тартуу да алган. Тойго катышуучулардын каалоосу боюнча жарыш бир нече жолу кайталанган: чоңураак балдар, андан кийин чондор жарышкан. Ар бир жарышта чыгып келген адам жаңы тушоону кесип, бычакты ээлеп, байгени алган. Мындай жарыштын максаты – сыйкырдуу жол менен баланын тез басып кетүүсүнө жетишүү болгон. Мындай ырым-жырым негизинен азыр да колдонулат.

Бир жаш курактан экинчисине өтүү да белгилүү бир ырым-жырымдарды жана аракеттерди аткаруу менен жасалган. 3-5 жана 7 жаштагы эркек балдарды исламдын жол-жоболоруна ылайык «сүннөткө» отургузушкан (сөзсүз так эмес күнү). 9-10 жаштагы кыздарга чач өрүү ырымын жасашкан. Бул күнү кыздын буга чейинки эки өрүм чачын жазып жиберип, 20га чейин майда өрүм кылып өрүшкөн. Ошол учурдан тартып ал бойго жеткен деп эсептелген. Анын кийген кийими өзгөрүп, жүрүм-туруму татаалдаган: алар балдар менен ойноодон тартынып, токтоо жүрүүгө аракет кылган.

«Атка мингизүү» – биринчи жолу атка отургузуу, «мурут серпүү» – биринчи жолу мурутун алуу үрп-адаты болгон. Баласы бойго жетип калганда, атасы мал союп, уулун туугандарынын же досторунун бирине жөнөткөн. Алар мурутун алуу (тактап айтканда – серпүү) ырымын аткарып, жылкы тартуулап узатышкан.

Кыргыз элинин он эки мерчемден турган жана айбанаттардын аты менен белгиленген өзүнүн календары болгон. Он эки жылдан турган ар бир мерчемди кыргыздар «мүчөл» деп аташкан. Алгачкы он эки жылдык мерчемди эсептөөдө баланын энеси көтөргөн бир жылы кошулуп эсептелген. Башкача айтканда, «бир мүчөл» – бул 13 жыл, «эки мүчөл» – 25-

жыл ж.б. Салт боюнча туулган күндөр 12 жылдык мерчем аяктаганда жана 13, 25, 37 ж.б. жылдар толгондо белгиленген. Биринчи жолу 13 жаш «мүчөл» салтанаттуу белгиленип, кой союлуп, тууган-туушкан, дос-тамырлар чакырылган. Бир мүчөлгө толгон уул-кызга көйнөк кийгизишип, бата берилген. Кыргыздарда «мүчөл» жылы адамдын организмде өзгөрүүлөр болуп өтөт, ошондуктан ал катуу ооруп калышы мүмкүн деген ишенич болгон. Ошондуктан ал «мүчөлгө» чейин бир нече ай мурда кийимдерин башкаларга таратып берип, кайыр-садага жасоого – «кол кайырын» берүүгө, мал союп – «садага чабууга» тийиш болгон. Мына ушундай ырым-жырымдардан кийин ата-эне уулуна толук ишенич артып мал жаюуга, ар кандай оюн-зоокторго, тамашалаларга катышууга уруксат беришкен.

Куда түшүүгө, сөйкө салууга жана тойго байланышкан үрп-адаттар менен каада-салттары кыргыз элинин маданиятындагы эң бир өзгөчө көрүнүш болуп эсептелет. Үйлөнүүгө өтө олуттуу жана жооптуу мамиле жасалып, белгилүү үй-бүлөдөн, уруктардан – «тектүү элден» «куда-сөөк» күтүүгө умтулушкан. Кыз-күйөөнүн ата-энелеринин «куда-сөөктүк» мамилелери кыргыздарда өтө урмат-сыйлуулугу менен айырмаланат. Мамиле начар кезде да жардам берүү керек болгон – «куданын жаманы суу кечирет» деген сөз ошондон улам чыккан.

Салт боюнча төрөлө элек балдарга карата – «бел куда», наристелерге карата – «бешик куда» деп аталган алдын ала кудалашуунун түрлөрү болгон. Бел куда болууда төрөлө элек балдардын

тою жөнүндө кыйбас достор же эң кыйын кезинде жардамга келген бөлөк-бөтөн адамдар сөз байлашкан. Мында түбөлүккө тууган болууга – «сөөктөшүүгө» шерттешилип, аны «ок тиштөө» – жаанын жебесин тиштөө, «чыпалактын канын соруу» – бири биринин аты жок манжасынын канын соруу, «чырпык кыркуу» – чырпык сындыруу, ж.б. ырым-жырымдарын жасоо менен бекемдешкен. Эгерде турмуштук жагдайлардан улам уул-кызды үйлөнтө алышпаса, алар «анттуу дос», «акыреттик дос» болуп калышкан. «Бешик куда» болушканда болочок жубайлардын ата-

энелери бири-бирине «куда, кудагый» деп кайрылышкан. Баардык тууган-туушкандар менен айылдаштар кудалардын тилек-мүдөөлөрүн жакшы билишкен. Салтка ылайык күмүш сөйкө тартуулап, «сөйкө салуу» ырымын жасашкан. Кыз-күйөөнүн үйлөнгөнгө чейинки жолугушуусу – «күйөөлөө» же, «үй жанына баруу» салты болгон. Мындай салт-санаа кадыресе салт-санаага кирип, тойго даярданууда олуттуу мааниге ээ болгон. Тойдон алда качан мурда эле күйөө бала жакын жолдош-жоролору менен колуктунун айылына барып, окчунураак аттан түшүшкөн. Болочок жаш жубайлар үчүн бардык жасалгасы менен өзүнчө атайын үй тигилген. Мындай жолугушууда «кыз ойнотоор» ар кандай жаштар оюндары, тамашалар өткөрүлгөн. Акырында, тойго чейин, колуктуну алып кеткенге чейин 15 күн мурда салт боюнча күйөө бала колуктусунун айылында «жыгач түшүрүү» тоюн берген. Той жана ага байланышкан каада-салт, мындай салтанаттын эң кызыктуу жана мазмундуу бөлүгү болуп саналат. Күйөө баланын ата-энеси, туугандары келген күнү кыздын атасынын айылында чоң той – «кыз узатуу» тою өткөрүлгөн. Күйөө бала кетээрдin алдында колукту салт боюнча бардыгы менен коштошуп, туугандарын кыдырып чыгып, курбу-курдаштары үчүн өзүнчө той берген. Тойдун өзү көптөгөн оюн-тамаша, ыр-күүлөр, мелдештер менен коштолгон. Аттанаардын алдында «аркан тартылып», күйөөнүн ата-энеси майда белек-бечкек тартуулап, андан кутулууга тийиш болгон. Кыздын атасынын үйүндө башкы каада-салттар: күйөө тараптан келген тартууну көрүү – «куржун сөгүү» аткарылып, көп өтпөй кыздын ата-энесине, жакын туугандарына алынып келген баалуу кийимдер – «кийит» таратылып берилген. Ошол эле учурда колукту үчүн «калың» төлөө жөрөлгөсү жасалган. Калыңга негизинен мал берилген, мында алардын

саны «тогуздап» эсептелген. Бул сандын сакралдык мааниси болгон. Жыгачтан кырылган «тогуз табакка» салынып, каада-салт тамак-ашы, кийим-кечек, майда буюмдар сунулган. Тойдун алдында колуктунун тууган-туушкан кыз-келиндери «чач өрүү» каадасын өткөрүшкөн – кыз өрүмүн жазып, аял өрүмүн өрүшкөн. Бул каада, башка категорияга, чоң адамдардын жаш курагына өтүү каадасы болгон. Ага жакшы каалоо-тилектерин айтып, оокатына тың, ала-жипти аттабаган мыкты зайып болушун тилешкен. Торколуу той киймин кийип жасанган колуктуну келин-кыздар, жеңелери тегеректеп күйөөнүн ата-энесине алып келип, жүз көрүштүрүшкөн, ал үчүн келин-кыздар тартуу алышкан. Колуктуну күйөөсүнүн айылына жөнөтөөрдүн алдында «кыз узатуу» салты жасалып, аялдар «кошок айтып» ыйлап узатышып, беттерине тырмак салышкан. Салтка ылайык күйөөгө кеткен кыз ата-жотосунан биротоло кеткен – «чыккан кыз чийден тышкары», «кыз башка элдин кишиси» деген сөздөр ошондон улам чыгып, кыргыздар аны акыркы сапарга аткаргандай узатышкан.

Күйөөнүн айылына келгенден кийин төмөнкүдөй каада-салттар жасалган: тойдо кийген «шөкүлө» чечилип, «ак элечек» кийгизишкен, «отко киргизүү», «нике кыюу», «келин көрүү», «өкүл ата, өкүл эне» дайындоо ж.б. аткарылган. Салтка ылайык келин күйөөсүнүн эркек тууган-туушкандарынын аттарын атабоого тийиш болуп, аларды «тергеп» башкача атаган. Келин мындай тергөөнү өмүр бою аткарууга тийиш болгон. Мындай аялдар чоң урмат-сыйга бөлөнүшкөн. Келинге карата тыюу салуу жана качуу салттары колдонулган. Мисалы, күйөөсүнүн туугандарынын атынан чакырууга тыюу салуудан тышкары, келин күйөөсүнүн туугандарына далысын салып, бутун сунуп отура албаган, үнүн бекем чыгарып, орой-одоно сүйлөбөгөн, жылаңбаш, жылаңайлак жүрө алган эмес жана күйөөсүнүн улуу туугандарына тике басып жолугуудан ж.б. качууга тийиш болгон. Бирок күйөөсүнүн ошол туугандары да «келинге» карата өзгөчө сылык-сыпаа мамилени сактоого милдеттүү болушкан. «Отко киргизүү» каадасы салтанаттуу мааниге ээ болгон. Ар бир тууган-туушкан үй-бүлө жаш жубайларды кезектешип чакырып, келинди күйөөнүн туугандары менен тааныштырып, мал союп коноктоп, келинге «ак жоолук» салышкан. Кыргыздарда ак түс тазалыктын, бактылуу турмуштун, таза ой-тилектин символу болгон. Салт боюнча келин бир жылдан кийин атасынын айылына «төркүлөп» барган. Адат боюнча келиндин ата-энеси «сеп» камдап, той болгон күнү аны күйөө тарапка өткөрүп беришкен. Жаш жубайлардын тиричилигине керектүү нерселердин бардыгы: ийне-жиптен тартып малга чейин сепке берилген. Айтмакчы, сеп калындан кем болбоого тийиш болгон. Той каада-салтынын көп жагы жаңыланган түрдө азыр да колдонулат.

Тамак-аш жана ага байланышкан салт-санаалар

Кыргыздардын тамак-ашы маанилүү этно-маданий көрүнүш болуп эсептелет. Тамак-аш курамынын түзүлүшүндө малчылык турмуш белгилүү бир мааниге ээ болгон. Кыргыздардын тамак-ашы сезондуу мүнөздө болгон. Тамак-ашта сүт менен эт азыктары басымдуулук кылган. Дан азыктары көчмөндөр отурукташканда, дыйканчылыкка өтө баштаганда пайда болгон. XIXкылымдын аягында жана XXкылымдын биринчи жарымында өзбектердин, тажиктердин, уйгурлардын, дунгандардын, орустардын, украиндердин жана башкалардын тамак-аштарынын таасиринен тамак-ашта айрым өзгөрүүлөр болуп өткөн. Чүй, Ысык-Көлдүн айрым бөлүктөрүндөгү (түндүк, чыгыш жагынын) кыргыздардын тамак-ашына орус-украин тамак-ашынын тийгизген таасирин баса көрсөтүү керек. Ошондой болсо да кыргыздардын кадыресе тамак-ашы, тамак-аш даярдоого жана аны жеп-ичүүгө байланышкан үрп-адаттарынын, каада-салттарынын өзгөчө белгилери бар. Кыргыздардын тамак-ашынын негизги бөлүгүн

сүт азыктары: «жуурат», «айран», «сүзмө», «быштак», «курут» жана анын түрлөрү – «кайнаткан курут» жана «туздалган курут», «аш» быштагы, кой же эчки сүтүнөн жасалган – «эжигей», «каймак», «май», «сары май» ж.б. түзөт. Бээ сүтүнөн «кымыз» ачытылган, төө, топоз сүтүнөн да тамак-аш жасалган. Кыргыз тамак-ашында айран-сүт катыкталган тамак-аш түрлөрү көп. Кышкысын катык катары курут пайдаланылган, ал тамактын даамын чыгарып, сапатын арттырган. Шорпого кымыз же айран катыктап – «ак серке» же «чыгыр» жасап ичишкен.

Кыргыздарда таруудан, арпадан же жүгөрүдөн тартылган алкаголдук ичимдик «бозо» кеңири тараган. Бозону негизинен чоңдор кышкы мезгилде гана ичишкен. Акыркы эки кылымда кадимки тамак-ашында чай ичүү бекем орун алды. Майга куурулган ун, туз, сүт кошулуп жасалган чай кайнатуунун өзгөчө түрү – «куурма чай» жана анын бир түрү «ак чай» даярдоо болуп эсептелет. Мындай чайлардын дарылык касиети болгон. Кыргыздар тамак-ашка көбүнчө кой, жылкы, уй этин пайдаланышат, төө, эчки, топоз эти азыраак пайдаланылат. Эл көп келген той-ашта негизинен жылкы союлган. Кой этинен жасалган тамак-аш эки түрдөн: ич эттен жасалган «жөргөм», «быжы», «олободон» (же «куйган өпкөдөн») жана бышкан эттен турган. Эт негизинен бышкан эт түрүндө желген, «куурдак» азыраак желип, конокторго тартылган эмес. Бышкан эт менен кошо «сорпо» берилген, бышкан эттен майда тууралып «нарын» же «туураган эт» даярдалган. Кой эти меймандардын кадыр-баркына, улуу-кичүүлүк жолуна жараша тартылган: сыйлуу конокторго баш тартылган, андан кийинкилер өздөрүнө ылайык – «жамбаш», «жото жилик», «кашка жилик», «кар жилик», «далы», ошондой эле – «кабырга» алышкан (кара кабырга тартылган эмес). «Куймулчак», «төш» жалаң аялдарга таандык болгон, жаш келиндерге «күң жилик» тийген. Жылкы этинен сыйлуу конокторго – «уча», «кабырга», «чучук», «жал» тартылган.

Өсүмдүк тамак-аштары буудайдан, жүгөрүдөн, күрүчтөн, таруудан, арпадан жасалган. Ар кандай тамак-аш тартылбаган дандан, акшактан жана ундан даярдалган. Алар ар кандай «көжө», «ботко», «атала», «умач», «максым», «жарма» ж.б. Камыр тамак кыргыз тиричилигинде кийин пайда болгон, алардын ар кандай түрлөрү бар: «кесме», «гүлчө», «жайма аш», «кесме атала» ж.б. Нан-тооч азыктарынын төмөндөгүдөй түрлөрү бар: «көмөч», «каттама», «чабаты», «май тооч», «челпек», «чозмо». Кыргызстандын түштүгүндө тандырда бышырылган нан-тоочтор эң кеңири тараган. Нан азыгынан «боорсок» кеңири тарап, сый тамакка айланган.

Кыргыздарда тамак-ашты камдап сактап коюу кеңири колдонулган. Негизинен кургатылган сүт азыктарын, май менен эт камдашкан. Кышка камдалган эт «согум» же «кышкы согум» деп аталып, кургатылган, ышталган же сүрсүтүлгөн түрдө («сүр эт») сакталган. Алыска сапарга чыкканда, же жортуулга аттанганда – майда тууралган кургатылган эт же майга жакшы куурулган эт, талкандан «күлазык» даярдашкан. Кыргыздарда тамак-аш даярдоого жана аны жеп-ичүүгө байланышкан, тамыры тээ байыркы мезгилдерге сүңгүгөн бир катар үрп-адаттар менен салт-санаалар бар. Эт салганда казанга адегенде «кар жилик», андан кийин калгандары салынган. Эт тартылганда коноктор эки, үч, төрт кишиден бөлүнүп, өздөрүнүн табагынан тамактанышкан. Ар бир конок өзүнүн коомдук же туугандык абалына жараша «жилик», «устукан» алган. Эгер эт бышырып, эт жасаган адам жаңылыштык кетирсе, ал үрп-адатка ылайык айыбын тарткан. Эгерде конокто жалаң аялдар болсо, эч качан баш тартылган эмес. Тийген устукандан ооз тийгенден кийин, аны кызмат кылгандарга же үй ээсинин балдарына берүү – устукан берүү, ошондой эле кызмат кылган келин-кесек үчүн сөзсүз түрдө табакта түп калтыруу салты болгон. Эгерде кимде-ким мындай жол-жобону сактабаса, ал кеп-сөзгө калып, элдин урмат-сыйынан чыгып калган. Тамактын алдында, андан кийин адатта кол жуулган, ал үчүн тестиер балдардын бири тамактын алдында солдон оңго карай, тамактан кийин, тескерисинче же ортодон эшикке карай колго суу куюп чыккан.

А. С. Көчкүнов боюнча

ГРАММАТИКАЛЫК БӨЛҮМ

ДИАЛЕКТ

Жалпы элдик тилдин жергиликтүү өзгөчөлүгүнө ылайык өзүнүн кээ бир фонетикалык, лексикалык, грамматикалык өзгөчөлүктөрү менен адабий тилден айырмаланган бөлүгү диалект деп аталат. Кыргыз тилинин түндүк жана түштүк (түштүк-батыш, түштүк-чыгыш) деген диалектилери бар. Түндүк диалектиге Чүй, Талас, Токтогул өрөөндөрүндө жана Ысык-Көл, Нарын областтарында жашаган кыргыздардын тили кирет. Түштүк диалектини Ош, Жалал-Абад, Баткен областтарында жана Өзбекстанда, Тажикстанда жашаган кыргыздардын тили түзөт. Адабий тилдеги диалектилерди изилдеген илим диалектология деп аталат. Диалектология гректин *dialektos* – сүйлөшүү, *logos* – илим, окуу деген сөздөрүнөн куралган.

Диалектинин ичиндеги тилдик өзгөчөлүктөр говор деп аталат. Кыргыз тилинде Талас, Чүй, Ысык-Көл, Тянь-Шань, Ош, ичкилик ж.б.говорлору бар.

АДАБИЙ ТИЛ

Жалпы элдик (улуттук) тилдин негизинде калыптанып, белгилүү бир нормага салынган, айтылышы, жазылышы, колдонулушу такталган, айтылуучу ойду даана бере ала турган, коомдун бардык өкүлдөрүнө тиешелүү болгон тилди адабий тил деп айтабыз. Адабий тил – улуттук тилдин эң жогорку формасы, ал бүткүл элдин бардык өкүлдөрү тарабынан колдонулат. Кыргыз адабий тили түндүк жана түштүк диалектилердин базасында Улуу Октябрь социалисттик революциясынан кийин гана түзүлгөн.

ЛЕКСИКА

Тилдеги бардык сөздөрдүн жыйындысы лексика деп аталат.

Тилдин сөздүк курамынын азыркы жана анын мурунку тарыхый өсүш абалын изилдөөчү тил илиминин бир бөлүгү. Лексикология гректин *lexis* – сөз, *logos* – окуу деген сөзүнөн алынган.

СӨЗДҮН КУРАМЫ

Тилдеги сөздөрдүн бардыгы биригип келип сөздүк курамды түзөт.

ЖЕКЕ МААНИЛҮҮ СӨЗ

Бир нерсенин атын билдирип турган сөздөр жеке маанилүү сөздөр деп аталат. М.: *адам, шаар, кыш, жамгыр, тоо, мектеп, бала, китеп* ж.б.

КӨП МААНИЛҮҮ СӨЗ

Бир сөздүн көп мааниде колдонулушу. М.: *аш – тамак, аш – ашып кетүү, там – үй, там – тамуу, таң – таң атуу, таң – жаратты таңуу, көз – адамдын көзү, терезенин көзү, ийненин көзү* ж.б.

СИНОНИМДЕР

Айтылышы ар түрдүү, мааниси бири-бирине жакын сөздөр. М.: *бөрү – карышкыр, акылдуу – эстүү, киши – адам, мыкты – сонун, кооз – сулуу – көркөм, бактылуу – таалайлуу, көк – асман, эс – акыл, төмөн – ылдый, өйдө - жогору, жүгүр – чурка* ж.б.

ОМОНИМДЕР

Айтылышы бирдей, мааниси ар башка болгон сөздөр. М.: *ат (зат атооч) – ат (этиш), ак (сын атооч) – ак (этиш), жааш (сын атооч) – жааш (зат атооч), үй (этиш) – үй (зат атооч), жат (этиш) – жат (сын атооч), кат (этиш) – кат (зат атооч), ээ (көзгө) – ээ (сүйлөмдүн ээси), бак (этиш) – бак (таалай)* ж.б.

АНТОНИМДЕР

Мааниси бири-бирине карама-каршы айтылган сөздөр антонимдер деп аталат. М.: *аз – көп, өйдө - төмөн, чоң – кичине, келим – кетим, улуу – кичүү, бааш – аяк, ак – кара, жаакшы – жаман, жааш – кары, ачуу – таттуу, илгери – кийин, арык – семиз* ж.б.

ФОНЕТИКА

Тилдеги тыбыштардын жасалышы, тыбыштык системасы, тыбыштык өзгөрүүлөрү жөнүндөгү тил илиминин бир тармагы фонетика деп аталат. Гректин *phone* – үн деген сөзүнөн алынган. (телефон, магнитофон, микрофон ж.б.)

АЛФАВИТ

Белгилүү бир тартип боюнча кабыл алынган тамгалардын жыйындысы алфавит деп аталат. Кыргыз алфавити орус алфавитинин негизинде түзүлүп, үч тамга *ө, ү, ң* кошулган.

Тамга	Айтылышы	Тамга	Айтылышы	Тамга	Айтылышы
Аа	а	Лл	эл	Фф	эф
Бб	бэ	Мм	эм	Хх	ха
Вв	вэ	Нн	эн	Цц	цэ
Гг	гэ	Ѓғ	эң	Шш	ша
Дд	дэ	Оо	о	Щщ	ща
Ее	йэ	Өө	ө	Чч	чэ
Ёё	йо	Пп	пэ	Ыы	ы
Жж	жэ	Рр	эр	Ээ	э
Зз	зэ	Сс	эс	Юю	йу
Ии	и	Тт	тэ	Яя	йа
Йй	ий	Уу	у	ь	ажыратуу
Кк	ка	Үү	ү	ь	бел.
					ичкертүү
					бел.

ТЫБЫШ ЖАНА ТАМГА

Сөздөгү айрым үндөр тыбыш деп аталат. Тыбыштарды белгилөө үчүн кабыл алынган шарттуу белги тамга деп аталат. Кыргыз тилинде 36 тамга, 39 тыбыш бар.

ҮНДҮҮ ТЫБЫШТАР

Жалаң гана үн катышып айтылган тыбыштар үндүү тыбыштар деп аталат. Алар: **а, о, ө, э, и, ы, у, ү, аа, оо, өө, ээ, уу, үү – 14.** Үндүү тамгалар 12. Алар: **а, о, ө, э, и, ы, у, ү, я, ю, ё, е.**

ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАР

Айтылганда жолтоочулукка учурап, көбүнчө шыбыштын жардамы менен жасалган тыбыштар үнсүз тыбыштар деп аталат. Алар: **б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, ң, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ.**

ГРАММАТИКА

Сөздөрдүн өзгөрүшү, сөз жасоо жана сүйлөмдөгү сөздөрдүн айкашы жөнүндөгү эрежелердин жыйындысы грамматика деп аталып, эки бөлүмдөн турат: морфология жана синтаксис.

МОРФОЛОГИЯ

Сөздөрдүн маанилүү бөлүктөрү, алардын өзгөчөлүктөрү, сөздөрдүн өзгөрүшү жана жасалышы, сөз түркүмдөрү жөнүндөгү илим морфология деп аталат.

СӨЗ

Чындыктагы кубулушту билдирүүчү адам баласынын речиндеги айрым ойдун эң майда бөлүкчөлөрү сөз деп аталат. Сөз уңгу жана мүчөдөн турат.

УҢГУ

Сөздүн айрым бөлүктөргө ажыратып жиберүүгө мүмкүн болбогон бөлүгү уңгу деп аталат. М.: *киши, коом, тил, мал, сөз, тоо, асман, кел ж.б.*

МҮЧӨ

Жеке, өз алдынча колдонулбаган, уңгуга уланган сөздүн кошумча бөлүгү мүчө деп аталат. М.: *бала +га,көчө +гө, китеп +тер, кат +ка, жер +ди, суу +да,желек +тер, мал +чы, имарат +та, айыл +данж.б.*

СӨЗ ЖАСООНУН ЖОЛДОРУ

Кыргыз тилиндеги сөздөр эки түрдүү жол менен жасалат: морфологиялык жана синтаксистик жол.

МОРФОЛОГИЯЛЫК ЖОЛ:

СӨЗ ЖАСООЧУ (КУРАНДЫ) МҮЧӨЛӨР

Уланган сөздүн лексикалык маанисин жана формасын жаңы мааниге өткөрүүчү мүчөлөр куранды мүчөлөр деп аталат. М.: *мал+чы=малчы,*

ач+гыч=ачкыч, кеңеш+ма=кеңешме, бий+ла=бийле, иш+мер=ишмер, баш+кар=башкарж.б.

АТООЧТОН ЭТИШ ЖАСООЧУ МҮЧӨЛӨР

Атооч сөздөрдү этиш сөздөргө өткөрүп жиберүүчү мүчөлөр атоочтон этиш жасоочу мүчөлөр деп аталат. М.:

- ла	<i>иш</i> (зат атооч)	<i>иште</i> (этиш)
- а	<i>сан</i> (зат атооч)	<i>сана</i> (этиш)
- ар	<i>ак</i> (сын атооч)	<i>агар</i> (этиш)
- са	<i>суу</i> (зат атооч)	<i>сууса</i> (этиш)
- ык	<i>жол</i> (зат атооч)	<i>жолук</i> (этиш)
- ай	<i>чоң</i> (сын атооч)	<i>чоңой</i> (этиш)
- лаш	<i>дос</i> (зат атооч)	<i>достош</i> (этиш)

ЭТИШТЕН АТООЧ ЖАСООЧУ МҮЧӨЛӨР

Этиш сөздөрдү атооч сөздөргө өткөрүп жиберүүчү мүчөлөр этиштен атооч жасоочу мүчөлөр деп аталат. М:

- мал	<i>ташы</i> (этиш)	<i>ташымал</i> (зат атооч)
- ма	<i>кес</i> (этиш)	<i>кесме</i> (зат атооч)
- гы	<i>сүр</i> (этиш)	<i>сүргү</i> (зат атооч)
- ым	<i>бил</i> (этиш)	<i>билим</i> (зат атооч)
- мак	<i>черт</i> (этиш)	<i>чертмек</i> (зат атооч)
- оо	<i>жайла</i> (этиш)	<i>жайлоо</i> (зат атооч)
- гак	<i>сор</i> (этиш)	<i>соргок</i> (сын атооч)
- гыр	<i>ал</i> (этиш)	<i>алгыр</i> (сын атооч)
- чаак	<i>унут</i> (этиш)	<i>унутчаак</i> (сын атооч)
- аанак	<i>кап</i> (этиш)	<i>кабаанак</i> (сын атооч)

АТООЧТОН АТООЧ ЖАСООЧУ МҮЧӨЛӨР

- чы	<i>жумушчу, кызматчы, күзөтчү</i>
- лык	<i>достук, жолдоштук, айылдык</i>
- кер	<i>кызматкер, жоокер, талапкер</i>
- луу	<i>аттуу, балалуу, токойлуу</i>
- чан	<i>көйнөкчөн, тончон, атчан</i>
- мер	<i>сөзмөр, ишмер</i>
- дай	<i>алтындай, тоодой, таштай</i>
- чыл	<i>суучул, жаанчыл, арызчыл</i>
- кер	<i>жоокер, кызматкери</i>
- стан	<i>Кыргызстан, Өзбекстан, Казакстан</i>
- кеч	<i>арабакеч, аракеч, жапакеч</i>

ЭТИШТЕН ЭТИШ ЖАСООЧУ МҮЧӨЛӨР

- ык	<i>көнүк, тытык</i>
- ын	<i>көрүн, урун, берин</i>
- дыр	<i>күлдүр, кубандыр, билдир</i>
- ар	<i>кайтар, чыгар</i>
- ыр	<i>кечир, качыр, бүтүр</i>
- кар	<i>өткөр, аткар, бүткөр</i>

- ЫШ	<i>алыш, бериш, күрөш</i>
- мак	<i>бармак, келмек, уламак</i>
- ГЫЗ	<i>отургуз, тургуз, билгиз</i>
- Т	<i>ойнот, ишет, ырдат</i>

СӨЗ ӨЗГӨРТҮҮЧҮ (УЛАНДЫ) МҮЧӨЛӨР

Уланган сөздүн лексикалык маанисин өзгөртпөстөн, грамматикалык гана маанисин жана формасын өзгөртүүчү мүчөлөр уланды мүчөлөр деп аталат. Буларга жөндөмө, таандык, жак, чак, жалпы таандык – ныкы, көптүк –лар мүчөлөр кирет. М.:

- нын	<i>баланын</i>
- га	<i>балага</i>
- ны	<i>баланы</i>
- да	<i>балада</i>
- дан	<i>баладан</i>
- ым	<i>иним</i>
- ың	<i>иниң</i>
- мын	<i>студентмин</i>
- сың	<i>окутуучусуң</i>
- лар	<i>балдар, жаштар</i>

СӨЗДҮН ТҮЗҮЛҮШҮНӨ КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Сөздөр түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана татаал болуп экиге бөлүнөт.

ЖӨНӨКӨЙ СӨЗ

Бир гана сөздөн турган сөздөр жөнөкөй сөздөр деп аталат. М.: *тоо, кулак, темир, көч, араба, бак, киши, адам, үтүк, келин, чычкан* ж.б.

ТАТААЛ СӨЗ

Курамы жагынан эки же андан көп сөздөрдөн түзүлүп, лексикалык жактан бир мааниге ээ болгон сөздөр татаал сөз деп аталат. М.: *өнөр жай, таш бака, темир жол, Ата Мекен, алп кара куш, Чоң-Сары-Ой, Талды-Булак, ЖК, БУУ, профсоюз, ата-эне, гумжардам* ж.б.

КОШ СӨЗДӨР

Бир гана сөз түркүмүнө тиешелүү болуп айтылып, эки же андан ашык сөздөн түзүлгөн сөздөр кош сөздөр деп аталат. М.: *ата-эне, үй-бүлө, ага-тууган, бак-дарак, жакшы-жаман, жоон-ичке, кызыл-тазыл* ж.б.

Кош сөздөр мааниси боюнча төмөнкүдөй бөлүнөт:
Маанилеш кош сөздөр – курамындагы ар бир сөз өз алдынча лексикалык мааниге ээ болгон сөздөр. М.: *бак-дарак, жер-суу, чоң-кичине, ата-эне, ага-ини, өйдө-төмөн, аман-эсен, оң-тетири, күч-кубат* ж.б.

Карама-каршы маанидеги кош сөздөр – курамындагы сөздөр бири экинчисине карама-каршы мааниде айтылат. М.: *жакшы-жаман, узун-кыска, улуу-кичүү, келим-кетим, оң-сол, бар-жок, эртели-кеч* ж.б.

Сыңар маанилүү кош сөздөр – курамындагы сөздөрдүн бири гана лексикалык мааниге ээ болгон, экинчиси лексикалык мааниге ээ болбогон сөздөр. М.: *мал-сал, нан-пан, киши-кара, бала-чака, кыз-кыркын, ыйлап-сыктап, кейип-кепчип, уй-пуй, көйнөк-көнчөк* ж.б.

Кайталама кош сөздөр – бир сөздүн эки же андан көп ирет кайталанышынан пайда болгон сөздөр. М.: *чоң-чоң, бара-бара, тез-тез, ылдам-ылдам, узун-узун, шака-шака-шака-шак, ха-ха-ха-ха* ж.б.

Эки сөзү тең маани бербеген кош сөздөр: *быкы-чыкы, акир-чикир, кажы-кужу, бака-шака, ала-сала, ыз-быз, ыпыр-сыпыр, уйгу-туйгу* ж.б.

КОШМОК СӨЗДӨР

Эки же андан ашык сөздөн түзүлүп, бир гана аталышты билдирген татаал сөздөр кошмок сөздөр деп аталат. М.: *өнөр жай, таш көмүр, басма сөз, боз үй, алп кара куш, Ысык-Көл, Ата Мекен, Саманчынын жолу, Чоң-Сары-Ой, Чолпон-Ата, таш бака, бала бакча, ит мурун, кара жыгач, козу карын, темир жол, карамүртөз, кечкурун, көбүнесе, арабөк, карагат, алмончок, кол кап, тил кат, ишеним кат, асыресе, тиригарап, жексүркөз айнек, ат кулак, ай балта, ат тиш, аш казан, айры куйрук, кош ооз, ач көз, көк жал, арык чырай, тогуз кат, үч эм, араң жан, кол жазма, көз караш, көз карандысыз, эл аралык, ак көңүл, ден соолук* ж.б.

БИРИККЕН СӨЗДӨР

Тыбыштык жагынан бузулуп, биригип кеткен татаал сөздөр бириккен сөздөр деп аталат. М.: *бүгүн (бу+күн), быйыл (бул+жыл), байке (бай+аке), апар (алып бар), каер (кайсы жер), кулач (кол ач), унчукпа (үн чыгарба), өгүнү (ал күнү), өйүз (ал жүз), аксарбашыл, жылаңбаш, жылаңач* ж.б.

КЫСКАРТЫЛГАН СӨЗДӨР

Толук маанилүү сөздөрдүн кыскартылып берилиши кыскартылган сөздөр деп аталат. М.: *УИА – Улуттук илимдер академиясы, КУУ – Кыргыз улуттук университети, УАК – Улуттук аттестациялык комиссия, БУУ – Бириккен улуттар уюму, ТТС – Техникалык тейлөө станциясы, КР – Кыргыз Республикасы, ЖК – Жогорку Кеңеш, ЖОЖ – Жогорку окуу жайы, КМШ – Көз карандысыз Мамлекеттердин Шериктештиги, РФ – Россия Федерациясы, филфак, физприбор, АКШнын – Америка кошмо штатынын, ГЭС – гидроэлектростанциясы, юстмин, турфирма, мамүлк, соцфонд, райаким, облкеңеш, райсот, д.у.с. – дагы ушул сыяктуулар, б.а. – башкача айтканда, т.а. – тактап айтканда* ж.б.

СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ

Тилдеги сөздөрдүн лексикалык маанилерине, морфологиялык белгилерине жана сүйлөмдөгү синтаксистик кызматына карай ар түрдүү топторго бөлүнүшү сөз түркүмдөрү деп аталат. Сөз түркүмдөрү үчкө бөлүнөт.

I Маани берүүчү сөз түркүмдөрү: 1) Зат атооч; 2) Сын атооч; 3) Сан атооч; 4) Ат атооч; 5) Этиш; 6) Тактооч

II Кызматчы сөздөр: 1) Байламталар; 2) Бөлүкчөлөр; 3) Жандоочтор; 4) Модал сөздөр

III Өзгөчө сөз түркүмү: 1) Сырдык сөз; 2) Тууранды сөздөр

ЗАТ АТООЧ

Заттын атын же заттык түшүнүктү билдирип, жөндөмө, сан, таандык, жак мүчөлөр боюнча өзгөргөн, сүйлөмдүн ар кандай мүчөсүнүн милдетин аткарган, ким? эмне? кимдер? эмнелер? деген суроолорго жооп берген сөздөр зат атооч деп аталат. Зат атооч энчилүү ат жана жалпы ат болуп, экиге бөлүнөт.

ЭНЧИЛҮҮ ЖАНА ЖАЛПЫ АТТАР

Энчилүү ат жеке бир затка энчиленип коюлат. Аларга адамдардын, айыл-кыштактардын, шаарлардын, тоолордун, океандардын, мекемелердин, окуялардын, айбандардын ж.б. аттары кирет. Алар ар дайым баш тамга менен жазылат. М.: *Таалайбек, Жаныш, Жаркын, Бегимай, Байэл, Улан, Дастан, Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Акыл Карачач, Жеңижок, Тоголок Молдо, Адам ата, Обо эне, Камбар ата, Зеңги баба, Ойсул ата, Баба дыйкан, Чолпон ата, Умай эне, Ысык-Көл, «Сынган бугу» күүсү, «Жаныш-Байыш» эпосу, Аккула, Телтору, Койкүрөң, Бөрүбасар, Жолборс, Тайбас, Балтек, Акбара, Ташчайнар, Бишкек шаары, «Ала-Тоо» аянты, «Эркиндик» гүлбагы, «Кыргыз руху» газетасы, «Майдан» романы, «Даңк» медалы, «Манас» ордени, «Кыял» бирикмеси, «Достук» мейманканасы, «Айкөл» кафеси, «Бийиктик» басмаканасы, Энелер майрамы, Мугалимдер күнү, 9-Май, Чоң-Ак-Суу, Чоң-Сары-Ой, Б.Ельцин атындагы Кыргызстан-Россия Славян университети, И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети, К.Карасаев атындагы Кыргыз-Түрк балдар лицейи ж.б.*

Жалпы аттар бир түрдүү заттарга жалпы жонунан берилет. М.: *тоо, суу, таш, токой, шаар, адам, мал, нан, эл, мектеп* ж.б.

ЗАТ АТООЧТУН ЖЕКЕЛИК ЖАНА КӨПТҮК САНЫ

Зат атоочтор жекелик жана көптүк санда айтылат. Көптүк маанини – лар мүчөсү жасайт. М.: *талаа+лар, китеп+тер, өзөн+дөр, токой+лор* ж.б.

Кээ бир сөздөр сүйлөм тутумунда –лар мүчөсүнүн жардамысыз эле көптүк маанини билдирип турат. М.: *Эгин орулду. Мал жайлоого чыкты. Чөп чабылды.* ж.б.

ЗАТ АТООЧТУН ЖАКТАЛЫШЫ

Зат атоочтор жакталбайт, жак мүчөлөр менен да өзгөрбөйт. Жак мүчөлөр этишке гана таандык. Бирок адамзаттык зат атоочтор баяндоочтук милдетти аткарганда гана жак мүчөлөрдү кабыл алат. Демек, зат атоочтун баяндоочтук милдет аткаргандагы жак мүчөлөр менен өзгөрүшү зат атоочтун жакталышы болот. М.: *мен студентмин, сен студентсиң, биз студентпиз, силер студентсиңер* ж.б.

жагы	түрү	жекелик санда
I жак	мен	-мын, -мин, -мун, -мүн
II жак (жөн. түрү)	сен	-сың, -сиң, -суң, -сүң
II жак (сыл. түрү)	сиз	-сыз, -сиз, -суз, -сүз
III жак	ал	
жагы	түрү	көптүк санда
I жак	биз	-быз, -биз, -буз, -бүз, -пыз, -пиз, -пуз, -пүз
II жак (жөн. түрү)	силер	-сыңар, -сиңер, -суңар, -сүңөр
II жак (сыл. түрү)	сиздер	-сыздар, -сиздер, -суздар, -сүздөр
III жак	алар	

ЗАТТАРДЫН ТААНДЫК БОЛУП АЙТЫЛЫШЫ

Зат атооч сөздөргө уланган кээ бир мүчөлөр таандыкты билдирет. Мындай таандык мүчөлөр эки топко бөлүнөт:

1. Жак таандык мүчө **-ым, -ың, -ы, (-сы), -ыбыз, -ыңыз, -ыңар**.
2. Жалпы таандык **-ныкы**. Үндүүлөрдөн кийин **-ныкы, -ники, -нуку, -нүкү**, жумшак үнсүздөрдөн кийин **-дыкы, -дики, -дуку, -дүкү**, каткалаң үнсүздөрдөн кийин **-тыкы, -тики, -туку, -түкү**, кээде кыскарып, **-ыкы, -кы** болуп айтыла берет. М.: *атамкы, эжемки, кызымкы* ж.б.

ЗАТ АТООЧТУН ЖАСАЛЫШЫ

Зат атоочтор эки жол менен жасалат: морфологиялык жана синтаксистик. Морфологиялык жол, б.а., сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен төмөнкүчө жасалат:

Атооч сөздөрдөн зат атоочту жасоочу мүчөлөр	
-чы, -лык, -кор, -кер, -кеч, -стан, -кана, -поз, -чылык, -лаш, -ча -чык	<i>жардамчы, малчы, жумушчу, достук, бирдик, ондук, чайкор, малкор, дүнүйөкор, ишкер, жоокер, айыпкер арабакеч, аракеч, Өзбекстан, Кыргызстан, ашкана, чайкана, ашпоз, өнөрпоз, дыйканчылык, токчулук, аталаш, жердеиш, кутуча, секиче, капчык, оюнчук, көлчүк.</i>
Этиштен зат атоочту жасоочу мүчөлөр	
-ын, -ым, -ынды, -ма, -ыш, -ак, -оо, -гыч, -мак, -ыч, -мал, -мыш	<i>эгин, басым, чечим, үзүм, куранды, асыранды, кесинди, катырма, сызма,</i>

	<i>тизме, конуш, согуш, чыгыш, күрөк, калак, таяк, буроо, бүлөө, сызгыч, өчүргүч, куймак, үймөк, өтүнүч, сүйүнүч, ташымал, оромол, уламыш, кылмыш.</i>
--	---

Эки же андан көп сөздөрдүн айкашынан түзүлгөн зат атоочтор сөз жасоонун синтаксистик жолу менен жасалат: **боз үй, темир жол, сары май, чек ара, эже-сиңди, ага-ини, ат кулак, Асанбай, Ала-Тоо, Жеңижок, Чолпон-Ата, Үч-Коргон** ж.б.

ЗАТ АТООЧТУН ЖӨНДӨМӨ КАТЕГОРИЯСЫ

Сүйлөм ичинде сөздөрдүн байланышын, жөнүн, катышын көрсөтүп турган **-нын, -га, -ны, -да, -дан** мүчөлөрү жөндөмө мүчөлөр деп аталат. Ушул мүчөлөрдүн грамматикалык маанисин белгилөө үчүн алынган сөз жөндөмө деп аталат. Кыргыз тилинде 6 жөндөмө бар: 1) Атооч; 2) Илик; 3) Барыш; 4) Табыш; 5) Жатыш; 6) Чыгыш.

АТООЧ ЖӨНДӨМӨ

Заттын, кубулуштун атын көрсөтүп турган сөз атооч жөндөмө деп аталып, ким? эмне? кимдер? эмнелер? деген суроолорго жооп берип, башка жөндөмө мүчөлөрдүн уланышына негиз болот. Анын мүчөсү жок.

ИЛИК ЖӨНДӨМӨ

Заттын кимге, эмнеге таандык экендигин, кандайдыр бир катышы, тиешеси бар экендигин көрсөтүүчү жөндөмө илик жөндөмө деп аталат. Илик жөндөмөсүнүн мүчөсү **-нын**. Кимдин? эмненин? деген суроолорго жооп берип, 12 вариантта өзгөрөт.

1. Үндүүлөр менен аяктаса: **-нын, -нин, -нун, -нүн**
2. Жумшак үнсүздөр менен аяктаса: **-дын, -дин, -дун, -дүн**
3. Каткалаң үнсүздөр менен аяктаса: **-тын, -тин, -тун, -түн**

III жактын таандык (**-ы, -сы**) жана жалпы таандык (**-ныкы**) мүчөсү менен аяктаса **-ын, -ин, -ун, -үн**

БАРЫШ ЖӨНДӨМӨ

Кыймыл-аракеттин, бир нерсенин кимге, эмнеге же кандайдыр бир башка максатка багытталгандыгын, ордун, ченемин белгилөөчү жөндөмө барыш жөндөмө деп аталат. Кимге? эмнеге? кайда? каякка? деген суроолорго жооп берип, 8 вариантта өзгөрөт. Барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү **-га, -а**.

1. Үндүүлөр жана жумшак үнсүздөр менен аяктаса: **-га, -ге, -го, -гө**
2. Каткалаң үнсүздөр менен аяктаса: **-ка, -ке, -ко, -кө**

I жана II жактын таандык жана жалпы таандык (-ныкы) мүчөлөрүнөн кийин келсе: **-а, -е, -о, -ө**

III жак таандык мүчөлөрүнөн кийин: **-на, - не, - нө**

ТАБЫШ ЖӨНДӨМӨ

Кыймыл-аракет түздөн-түз багытталган затты билдирүүчү жөндөмө табыш жөндөмө деп аталат. Кимди? эмнени? каерди? деген суроолорго жооп берип, 12 вариантта өзгөрөт. Табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү **-ны**.

1. Үндүүлөр менен аяктаса: **-ны, -ни, -ну, -нү**
2. Жумшак үнсүздөр менен аяктаса: **-ды, -ди, -ду, -дү**
3. Каткалаң үнсүздөр менен аяктаса: **-ты, -ти, -ту, -тү**

III жактын жекелик таандык мүчөсү: **-н**

ЖАТЫШ ЖӨНДӨМӨ

Орунду, бир нерсенин кайда, кимде, эмнеде экендигин же белгилүү бир мезгилди көрсөтүүчү жөндөмө жатыш жөндөмө деп аталат. Кимде? эмнеде? кайда? каерде? деген суроолорго жооп берип, 8 вариантта өзгөрөт. Жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсү **-да**.

1. Үндүүлөр жана жумшак үнсүздөр менен аяктаса: **-да, -де, -до, -дө**
2. Каткалаң үнсүздөр менен аяктаса: **-та, -те, -то, -тө**

III жактын жекелик таандык мүчөсүнөн кийин: **-ы (-и, -у, ү): -нда**

Жалпы таандык **-ныкы** мүчөсүнөн кийин: **-нда**

ЧЫГЫШ ЖӨНДӨМӨ

Кыймыл-аракеттин кайдан башталышын, чыгыш тегин, ордун жана жалпы эле кимден, эмнеден экендигин көрсөтүүчү жөндөмө чыгыш жөндөмө деп аталат. Чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсү **-дан**. Ал толук жана кыскарган (**-ан**) түрдө колдонулуп, 8 вариантта өзгөрөт.

1. Үндүүлөрдөн жана жумшак үнсүздөрдөн кийин келсе: **-дан, -ден, -дон, -дөн**
2. Каткалаң үнсүздөрдөн кийин келсе: **-тан, -тен, -тон, -төн**

I жана II жактын жекелик таандык мүчөсүнөн кийин келсе: **-д(-ан), -д(-ен), -д(-он), -д(-өн)**

III жактын жана жалпы таандык (**-ныкы**) мүчөсүнөн кийин келсе: **-нан, -нен, -нөн**

ЗАТ АТООЧТУН ЖӨНДӨЛҮШҮНҮН ТИПТЕРИ

Кыргыз тилинде жөндөлүштүн 3 түрү бар: 1) таандык мүчөсүз зат атоочтордун жөндөлүшү; 2) таандык мүчөлүү сөздөрдүн жөндөлүшү; 3) аягы **ск, нк, фт, нг, нд, мн** катар үнсүздөр менен бүткөн сөздөрдүн жөндөлүшү.

ТААНДЫК МҮЧӨСҮЗ ЗАТ АТООЧТОРДУН ЖӨНДӨЛҮШҮ

Жөндөмө	Жөндөмө суроолору	Үндүү тыбыш менен аякталган негиз:	Жумшак үнсүз тыбыш менен аякталган негиз:	Каткалаң үнсүз тыбыш менен аякталган негиз:
Атооч	Ким? Эмне?			
Илик	Кимдин? Эмненин? Каердин?	-нын, -нин, -нун, -нүн	-дын, -дин, -дун, -дүн	-тын, -тин, - тун, -түн
Барыш	Кимге? Эмнеге? Каякка?	-га, -ге, -го, -гө	-га, -ге, -го, -гө	-ка, -ке, -ко, -кө
Табыш	Кимди? Эмнени?	-ны, -ни, -ну, нү	-ды, -ди, -ду, -дү	-ты, -ти, -ту, -тү
Жатыш	Кимде? Эмнеде? Кайда?	-да, -де, -до, -дө	-да, -де, -до, -дө	-та, -те, -то, -тө
Чыгыш	Кимден? Эмнеден? Кайдан?	-дан, -ден, -дон, -ден	-дан, -ден, -дон, -ден	-тан, -тен, -тон, -тен

ТААНДЫК МҮЧӨЛҮҮ ЗАТ АТООЧТОРДУН ЖӨНДӨЛҮШҮ

Жөндөмө	Таандык мүчөсүз негиз:	Таандык мүчөлүү негиз		
		1-жак жекелик сан	2-жак жекелик сан (жөнөкөй форма)	3-жак жекелик жана көптүк сан
Атооч		апа+м үй+үм кат+ым	апа+ң үй+үң кат+ың	апа+сы үй+ү кат+ы
Илик	-нын, -нин, -нун, -нүн -дын, -дин, -дун, -дүн -тын, -тин, - тун, -түн			

Барыш	-га, -ге, -го, -гө -ка, -ке, -ко, -кө	-а, -е, -о, -ө апа+м+а үй+үм+ө кат+ым+а	-а, -е, -о, -ө апа+ң+а үй+үң+ө кат+ың+а	-на, -не, -нө апа+сы+на үй+ү+нө кат+ы+на
Табыш	-ны, -ни, -ну, нү -ды, -ди, -ду, -дү -ты, -ти, -ту, -тү			-н апа+сы+н үй+ү+н кат+ы+н
Жатыш	-да, -де, -до, -дө -та, -те, -то, -тө			-нда, -нде, -ндө апа+сы+нда үй+ү+ндө кат+ы+нда
Чыгыш	-дан, -ден, -дон, - дөн -тан, -тен, -тон, - төн			-нан, -нен, -нөн апа+сы+нан үй+ү+нөн кат+ы+нан

АЯГЫ КАТАР ҮНСҮЗ (СК, НК, ФТ, НГ, НД, КТ) ТЫБЫШТАР МЕНЕН БҮТКӨН СӨЗДӨРДҮН ЖӨНДӨЛҮШҮ

Атооч	Минск	Банк	Фонд	Акт
Илик	Минск+и+нин	банк+ы+нын	фонд+у+нун	акт+ы+нын
Барыш	Минск+и+ге	банк+ы+га	фонд+у+га	акт+ы+га
Табыш	Минск+и+ни	банк+ы+ны	фонд+у+ну	акт+ы+ны
Жатыш	Минск+и+де	банк+ы+нда	фонд+у+да	акт+ы+да
Чыгыш	Минск+и+ден	банк+ы+дан	фонд+у+дан	акт+ы+дан

СЫН АТООЧ

Заттын өңүн, түсүн, сынын, сапатын, даамын, формасын көрсөтүп, кандай? кайсы? деген суроолорго жооп берген сөздөр сын атооч деп аталат. М.: *таттуу, тоголок, сүйрү, жакшы, жумшак, жашыл, кызыл* ж.б.

САПАТТЫК ЖАНА КАТЫШТЫК СЫН

Заттардын сын-сыпаты, өңү-түсү, даамы, формасы, мүнөзү, сапаты сыяктуу белгилерин түздөн-түз көрсөткөн сын атоочтор сапаттык сын деп аталат. М.: *сулуу, ак, жашыл, ичке, тунук, шайыр, кызылыраак, өтө чоң, сонун,, чоң-кичине, жакшы-жаман, ак-кара, саргыч* ж.б.

Башка бир зат менен болгон байланышына, кандайдыр бир катышына карай заттын өзгөчөлүктөрүн көрсөтүүчү сын атоочтор катыштык сын деп аталат. М.: *темирдей тартип, токойлуу жер, даамдуу тамак, маазычан кемпир, аталаш эжем, тоодой толкун* ж.б.

СЫН АТООЧТУН ДАРАЖАЛАРЫ

Кыргыз тилинде сын атоочтун төрт даражасы бар: жай, салыштырма, күчөтмө, басаңдатма.

ЖАЙ ДАРАЖА – Заттын белгисин кандай нормада экендигин билгизип, атайын мүчөлөрдүн жардамысыз, уңгу түрүндөгү сапаттык сын атоочтор аркылуу жасалат. М.: *кең, тегерек, сары, көк, кара, ачуу, сүйрү, жаман* ж.б.

САЛЫШТЫРМА ДАРАЖА – заттагы бир эле белги экинчи заттын белгиси менен салыштырылат. Салыштырууну чыгыш жөндөмөнүн –дан жана –ыраак мүчөсү уюштурат. М.: *темирден катуу, канттан пайдалуу, Берметтен кичине, шаарлардан коозураак* ж.б.

КҮЧӨТМӨ ДАРАЖА – заттардын сын-сыпатын күчөтүп, өтө жогору же өтө төмөн экендигин көрсөтүп, төмөндөгүдөй жолдор менен жасалат:

1. **Эң, өтө, абдан, чымкый, чылк** деген ж.б. күчөткүч бөлүкчөлөрдүн жардамы менен жасалат. М.: *эң чоң, өтө күчтүү, абдан жакшы, чымкый кызыл, чылк алтын* ж.б.
2. Сын атоочтун толук кайталанып же кыскарып айтылышы аркылуу жасалат. М.: *кыпкызыл, упузун, сапсары, капкара, бийик-бийик үйлөр, сонун-сонун имараттар* ж.б.
3. Затташкан сын атоочтор күчөтмө даражаны уюштурат. М.: *мыктынын мыктысы, сулуунун сулуусу, күлүктүн күлүгү, алптын алпы* ж.б.

БАСАҢДАТМА ДАРАЖА – заттагы белгинин нормалдуу белгиге жете бербегендигин же анын басаңдатылып айтылышын билдирип, **-ыш, -гыл, -ылжым, -ылжын, -гыч, -гылт, -гылтым** деген мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат. М.: *агыш, көгүш, киргил, чаңгыл, саргыч, көгүлжүм, кызгылт, кызгылтым* ж.б.

СЫН АТООЧТУН ЖАСАЛЫШЫ

Сын атоочтор төмөнкүдөй мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат:

Зат атоочтон сын атооч жасоочу мүчөлөр	
-луу, -дай, -сыз, -гы, -чул, -лык, -чан, -мер, -дак, -кор, -ий	<i>малдуу адам, суулуу өрөөн, алтындай сары, анардай кызыл, айсыз түн, ботосуз төө, жазгы суук, жайкы ысык, жаанчыл ай, кишичил буура, жылдык түшүм, айылдык кеңеш, тончон бала, тебетейчен киши, сөзмөр чал, ишмер кызматчы, тааштак жер, чайкор кемпир, илимий иш, тарыхый окуя, диний көз караш.</i>
Этиштен сын атооч жасоочу мүчөлөр	
-гыр, -гыч, -гак, -аак, -ык, -чаак, -аанак, -калаң, -ыңкы, -ма, -ыш, -ынды, -ын, -арман	<i>алгыр куш, өткүр бычак, жазгыч акын, тайгак жол, соргок кузгун, ыйлаак кыз, жыртык кемсел, кетик чыны, тунук суу, таарынчаак бала, уялчаак кыз, тырышчаак катчы, кабаанак ит,</i>

	сүзөөнөк уй, шашкалаң аял, каткалаң үнсүз, басыңкы маанай, көтөрүңкү кабак, жайма базар, өрмө камчы, тааныш адам, окшош буюм, уланды мүчө, туунду сөз, саан уй, агын суу, чабарман жигит, күйөрман көрүүчү.
--	---

СЫН АТООЧТУН СИНТАКСИСТИК КЫЗМАТЫ

Ээлик (затташып): **Кызылы** тандалып алынды.

Баяндоочтук: Бүтүн жер жүзү – **аппак, кооз** жана **эң сулуу**. Акылдуунун сөзү **кыска**.

Аныктоочтук: **Кадырлуу** адамдар келишти. Ал мага **жаңы** күч-кубат берди. **Жакишы** адамдын белгиси эл камы үчүн жүгүрөт, **жаман** адам белгиси өз камы үчүн күйүнөт.

Бышыктоочтук: Ысмайыл **ырайымсыз** көрүндү. Үнү **жагымдуу** угулду. Бали, азаматтар, **жакишы** иштедиңер.

САН АТООЧ

Заттын санын, иретин, эсебин, болжолун, тобун, катар тартибин билдирген сөз түркүмү сан атооч деп аталат. Канча? нече? канчанчы? неченчи? канчоо? нечөө? деген суроолорго жооп берет.

САН АТООЧТУН ТҮЗҮЛҮШҮНӨ КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Сан атооч сөздөр түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана татаал болуп, экиге бөлүнөт. Жөнөкөй сан атооч бир гана сөздөн (**беш, он, кырк, жүз, миң**), ал эми татаал сан атооч эки же андан ашык (**кырк беш, жыйырма жети, бир миң тогуз жүз кырк бир** ж.б.) сөздөрдөн түзүлөт.

САН АТООЧТУН МААНИСИНЕ КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Сан атоочтор маанисине карай бга бөлүнөт: 1) 1. Эсептик сан атооч; 2) Иреттик сан атооч; 3) Жамдама сан атооч; 4) Чамалама сан атооч; 5) Топ сан атооч; 6) Бөлчөк сан атооч

ЭСЕПТИК САН АТООЧ

Заттын санын, эсебин билдирип, канча? нече? деген суроого жооп берүүчү сан атоочтор эсептик сан атоочтор деп аталат. М.: **бир, эки, үч, төрт, он, отуз, элүү, сексен, токсон, үч жүз, миң, миллион, миллиард, триллион, триллиард, он студент, кырк окутуучу, он беш кызматкер, жетимиш жети** карагай ж.б.

ИРЕТТИК САН АТООЧ

Заттын иретин, тартибин, катарын көрсөтүп, канчанчы? неченчи? деген суроолорго жооп берүүчү сандар иреттик сан атоочтор деп аталат. Иреттик сан атоочтор эсептик сандарга **–ынчы, (-нчы)** мүчөсү улануу менен түзүлөт. М.: **бир+ынчы=биринчи, эки+нчы=экинчи, үч+ынчы=үчүнчү, жети+ынчы=жетинчи, сегиз+ынчы=сегизинчи, он+ынчы=онунчу, кырк**

бир+ынчы=кырк биринчи, беш жүз+ынчы=беш жүзүнчү, жети жүз жетимиш+ынчы=жети жүз жетимишинчи, миң+ынчы=миңинчи ж.б.

Иреттик сандын **–ЫНЧЫ** мүчөсүнөн кийин чыгыш жөндөмөнүн **–дан** мүчөсү уланып айтылганда, кириңди сөздүк мааниде колдонулат. М.: *Менин силерди чакырткан себебим төмөнкүчө: биринчиден, алдыдагы ишти кеңешүү, экинчиден, максатка жетүү үчүн ар кандай жолдорду аныктоо.*

Иреттик сандар цифра аркылуу берилсе, цифра менен кийинки сөздүн ортосуна дефис коюлуп жазылат, дефис **–ЫНЧЫ** мүчөсүн билдирет. М.: *5-үй, 2010-жыл, 7-катар* ж.б.

Иреттик сандар рим цифрасы менен берилсе, дефис коюлбай, айрым жазылат. М.: *V класс, XXI кылым, X бөлүм, VI бап* ж.б.

ЖАМДАМА САН АТООЧ

Сан менен заттык түшүнүктү жамдап көрсөтүп, канчоо? нечөө? деген суроолорго жооп берүүчү сандар жамдама сан атоочтор деп аталат. Жамдама сан атоочтор эсептик сандарга –оо, –өө мүчөлөрү улануу менен түзүлөт. М.: *бирөө, экөө, үчөө, бешөө, алтоо, жетөө* ж.б.

Жак мүчөлөр уланганда төмөнкүдөй өзгөрөт: *бирөөбүз (сүңөр, сүздөр), экөөбүз (сүңөр, сүздөр), алтообуз (суңар, суздар)* ж.б.

Жамдама сан атоочтор сүйлөм ичинде ээлик, аныктоочтук, толуктоочтук милдетти аткарат. М.: *Катышкандардан алтоо сыйланды (ээси – алтоо). Үчөөнө Мактоо баракчасы берилди. (толуктооч – үчөөнө). Экөөнүн иши жакшы деп бааланды. (аныктоочу – экөөнүн).*

ЧАМАЛАМА САН АТООЧ

Заттын санын чамалап, болжолдоп көрсөтүүчү сандар чамалама сан атооч деп аталат. Алар төмөнкүдөй жолдор менен түзүлөт:

1. Чамалама сан эсептик сан атоочтордун өз ара айкашуусу аркылуу жасалат: *алты-жети, он-он беш, кырк-элүү, алтымыш-жетимиш, сексен-токсон, эки жүз-үч жүз* ж.б.
2. Эсептик сан атоочторго **жакын, чамалуу, ашуун, чакты** деген сөздөрдүн өз ара айкашуусу менен түзүлөт: *отузга жакын, кырк чамалуу, жүздөн ашуун, жыйырма чакты, он чакты, элүүгө жакын, алтымыштан ашуун* ж.б.
3. Эсептик сандарга **–дай, –ча, –лаган** мүчөлөрү улануу менен түзүлөт: *кырктай, элүүчө, отуздай, ондогон, алтымышча, жүздөгөн* ж.б.
4. Эсептик сандарга көптүк **–лар** мүчөсү, көптүк мүчөсүнөн кийин жөндөмө мүчөлөрдүн бири улануу менен чамалама сан атооч түзүлөт да, заттык мааниде колдонулат. М.: *Анын жашы кырктарга барып калды. Ушул айдын жыйырмаларына жакын Дубайга жөнөйм. Саат бирлерде биз сабактан тарайбыз.*

ТОП САН АТООЧ

Заттын санын топ-тобу менен көрсөтүп, канчадан? нечеден? деген суроолорго жооп берүүчү сандар топ сан деп аталат. Кыргыз тилинде топ

сандын өзүнө тиешелүү мүчөсү жок, бир же эки кайталанган эсептик сандарга чыгыш жөндөмөсүнүн **-дан** мүчөсү улануу менен гана жасалат. М.: *Алыңкыларга төрттөн китеп сыйлык берилди. Командалардын мүчөлөрү алты-алтыдан. Алар беештен, биз үчтөнбүз. Беи-беештен бөлүнүштү.*

БӨЛЧӨК САН АТООЧ

Заттын санын майдалап, бүтүн сан менен бөлүктүн өз ара катышын билдирген сан бөлчөк сан деп аталат. Бөлчөк сан чыгыш жөндөмөсүнүн **-дан** мүчөсү аркылуу жасалат. Бирок чыгыш жөндөмөсүнүн **-дан** мүчөсү бөлчөк сандын биринчи бүтүн санына уланып, анын бөлүгүнөн мурда айтылат. М.: *экиден бир (1/2), беештен үч (3/5), ондон эки (2/10), жүздөн жыйырма беи (25/100), тогуз бүтүн ондон жети (9/7)* ж.б.

САН АТООЧТУН СИНТАКСИСТИК КЫЗМАТЫ

Ээлик (затташып): *Жетөө барды. Үчүнчүлөр тарапты. Экөөбүз бирге бардык.*

Баяндоочтук: *Мен он сегиздемин. Атам элүүдө. Алты жерде беи – отуз.*

Аныктоочтук: *Жыйырма киши келди. Жүздүн жарымы – элүү.*

Толуктоочтук: *Саат ондордо келген. Ондү онго кошсо жыйырма.*

Бышыктоочтук: *Арууке эки келди. Биринчи сүйлөдүм.*

АТ АТООЧ

Зат, сын, сан атоочтордун ордуна колдонулуучу жана алардын белгилерин атабай, жалпылап көрсөтүүчү сөздөр ат атооч деп аталат. М.: *мен, сен, ал, биз, силер, бул, тигил, ким, эмне, эч ким, эч нерсе, баары, бүткүл, ар ким, ар бир, өз* ж.б.

Ат атоочтор сүйлөм ичинде ээлик, баяндоочтук, аныктоочтук, толуктоочтук, бышыктоочтук милдетти аткарат. М.: *Биз бүгүн келдик. Ал ырдады. Менин максатым орундалды.* (ээси – **биз, ал**, аныктоочу – **менин**). *Келечектин ээleri – биз.* (баяндоочу – **биз**). *Мен силерге* ким экенимди айтып берем. (толуктоочу – **силерге**). *Тер чыгарып иштебей, нанды кайдан табасың?* (бышыктоочу – **кайдан**).

АТ АТООЧТУН МААНИСИНЕ КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ ЖАНА ЖӨНДӨЛҮШҮ

Ат атооч сөздөр берген маанилерине карата төмөндөгүдөй бөлүнөт: 1) 1. Жактама ат атооч; 2) Шилтеме ат атооч; 3) Сурама ат атооч; 4) Таңгыч ат атооч; 5) Аныктама ат атооч; 6) Белгисиз ат атооч.

Ат атооч сөздөр да жөндөмөлөр менен жөндөлөт. Бирок ат атоочтордун жөндөлүш өзгөчөлүгү башкача.

ЖАКТАМА АТ АТООЧ

Затты үч жактын бирине таандык кылып көрсөткөн ат атооч жактама ат атооч деп аталат. Аларга: *мен, сен, сиз, ал, биз, силер, алар* деген сөздөр кирип, *ким? кимдер?* деген суроолорго жооп берет. Жактама ат атоочтор жекелик жана көптүк түрдө айтылат.

ЖЕКЕЛИК ТҮРҮ	КӨПТҮК ТҮРҮ
I жак МЕН	I жак БИЗ
II жак СЕН	II жак СИЛЕР, СИЗДЕР
III жак АЛ	III жак АЛАР

Мен, сен, ал деген ат атоочтор жөндөлгөндө барыш жөндөмөсүндө *мага, сага, ага* болуп, уңгусу өзгөрүп кетет да, илик жөндөмөдө **-ин**, табыш жөндөмөдө **-и** болуп, кыскарган формада жөндөлөт.

I жак МЕН	II жак СЕН	III жак АЛ
А. мен	А. сен	А. ал
И. мен+ин=менин	И. сен+ин=сенин	И. ал+ын=анын
Б. мен+га=мага	Б. сен+га=сага	Б. ал+га=ага
Т. мен+и=мени	Т. сен+и=сени	Т. ал+ы=аны
Ж. мен+да=менде	Ж. сен+да=сенде	Ж. ал+да=анда
Ч. мен+дан=менден	Ч. сен+дан=сенден	Ч. ал+дан=андан

ШИЛТЕМЕ АТ АТООЧ

Бир затка карата жаңсоо, шилтөө, көрсөтүү иретинде айтылган ат атоочтор шилтеме ат атоочтор деп аталат. Шилтеме ат атоочторго **кайсы?** деген суроо берилип: *бу (бул), тиги (тигил), ошо (ошол), ушу (ушул), тетиги (тетигил), мына бул, мына ушу* ж.б. сөздөр кирет.

Шилтеме ат атоочтор жөндөлгөндө жекелик санда туруучу жактама ат атоочтор сыяктуу жөндөлөт. Бирок бу (л) деген шилтеме ат атоочтун башкы үнсүз тыбышы атооч менен барыш жөндөмөсүнөн башкасында м тыбышына өтөт. Ал эми жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө ат атоочтун акыркы л тыбышы н тыбышына, үндүүсү ы тыбышына өтүп айтылат. М.:

А. бул (л)	А. ошо (л)	А. тиги (л)
И. мунун	И. ошонун	И. тигинин
Б. буга	Б. ошого	Б. тигиге
Т. муну	Т. ошону	Т. тигини
Ж. мында	Ж. ошондо	Ж. тигинде
Ч. мындан	Ч. ошондон	Ч. тигинден

СУРАМА АТ АТООЧ

Заттын санын, катар тартибин, сапатын, ордун, аты-жөнүн, мезгилин аныктап билүү үчүн суроо иретинде колдонулуучу сөздөр сурама ат атооч деп аталат. Сурама ат атоочтор ар дайым суроо иретинде айтылат да, аларга: *ким? эмне? кайсы? качан? кайда? канча? нече? кайдан? кана?* ж.б. сөздөр кирет.

ТАҢГЫЧ АТ АТООЧ

Жалпыланган заттык, сын-сыпаттык, сан-өлчөмдүк маанини тануу же жокко чыгаруу иретинде айтылган ат атооч таңгыч ат атооч деп аталат. Таңгыч ат атоочторго: *эч ким, эч нерсе, эч бир, эч качан, эч кандай, эчтеме, эч кайсы, эч убакта, эч кайда* деген ж.б. сөздөр кирет.

Эч деген бөлүкчө менен таңгыч ат атоочтор төмөнкүдөй айырмаланат.

Бөлүкчөлүк мааниде: *эч барган жокмун, эч келе элек, эч айткан эмесмин, эч байкаган жок.*

Таңгыч ат атоочтук мааниде: *эч качан барган жокмун, эч качан келе элек, эч качан айткан эмесмин, эч кандай байкаган жок* ж.б.

АНЫКТАМА АТ АТООЧ

Заттын сандык жалпылыгын же жекелигин аныктап, тактап көрсөтүүчү ат атоочтор аныктама ат атоочтор деп аталат. Аныктама ат атоочторго: *бүткүл, бардык, баары, бүтүн, ар ким, ар бир, ар кандай, ар качан, ар кайсы, өз* ж.б. сөздөр кирет.

БЕЛГИСИЗ (КҮДҮК) АТ АТООЧ

Заттарды, кубулуштарды жана алардын сан-өлчөмүн, сын-сыпатын, ордун, мезгилин ж.б. так көрсөтпөстөн, болжолдоп, бүдөмүк көрсөтүүчү ат атоочтор белгисиз (күдүк) ат атооч деп аталат. Белгисиз ат атоочторго: *кайсы бир, кимдир бирөө, алда кандай, алда эмне, алда ким, кандайдыр бир, бир нерсе, кай бир, кээ бир, бирдеме* ж.б. сөздөр кирет.

АТ АТООЧТОРДУН СИНТАКСИСТИК КЫЗМАТЫ

Ээлик: *Биз келдик. Алар ырдашты. Сен жакшы окуйсуңбу?*

Баяндоочтук: *Биздин жер – ушул. Атасы да, энеси да – мен.*

Аныктоочтук: *Менин тилегим орундалды. Баарыбыздын оюбуз жакшы.*

Толуктоочтук: *Аларды чакырдык. Бизди сыйлашты. Аны көрдүм.*

Бышыктоочтук: *Депутаттар бизде болушту.*

ЭТИШ

Заттын кыймыл-аракетин, ал-абалын билдирүүчү сөз түркүмү этиш деп аталат. Этиштер эмне кылды? эмне кылат? эмне кылып жатат? эмне болду? эмне болуп жатат? кантет? деген суроолорго жооп берет. М.: *Элмир келди. Айша сайма сайды. Жакында айылга барам. Эртең Дубайга жөнөйм.*

ЖӨНӨКӨЙ ЖАНА ТАТААЛ ЭТИШТЕР

Этиштер түзүлүшүнө карата жөнөкөй жана татаал этиштер болуп, экиге бөлүнөт. Жөнөкөй этиштер бир сөздөн (*бар, кел, ойно, ырда, оку, бийле, жазган, тердик*), татаал этиштер эки же андан ашык (*бара кел, ойноп жүрөт, жыгылып кете жаздадым, окуп жибер, жардамдашып жибергиле, отура бердим*) сөздөрдөн түзүлөт.

НЕГИЗГИ ЖАНА КӨМӨКЧҮ ЭТИШТЕР

Татаал этиштеги негизги кыймыл-аракетти билдирген этиштер негизги этиштер, кошумча кыймыл-аракетти билдирген этиштер көмөкчү этиштер деп аталат. М.: *Иштеп жатат* (*иштеп* – негизги этиш, *жатат* – көмөкчү этиш), *Ал келген экен* (*келген* – негизги этиш, *экен* – көмөкчү этиш), *Катты окуп жиберди* (*окуп* – негизги этиш, *жиберди* – көмөкчү этиш) ж.б.

ТУБАСА ЖАНА ТУУНДУ ЭТИШТЕР

Этиш сөздөр тубаса жана туунду болуп, экиге бөлүнөт. Тубаса этиштер уңгу түрдө турат. М.: бар, кел, кет, жүр, тур, бер, отур, оку, жый, кой, ор ж.б. Туунду этиштер мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат:

- **ла** – кайчыла, башта, иште
- **а** – сана, чене, көзө, жаша
- **ар** – агар, көгөр, бозор, жашар, барар, келер, болор, алар
- **лаш** – кездеш, жардамдаш, саламдаш, достош
- **кар** – аткар, башкар, өткөр, откор
- **сыра** – алсыра, уйкусура, кансыра
- **ы** – байы, кеңи, жашы
- **каз** – откоз, бүткөз, атказ
- **ылда** – бакылда, күпүлдө, чырылда
- **ай** – азай, көбөй, чоңой, муңай

ЭТИШТИН МАМИЛЕЛЕРИ

Кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан адамдын өзү тарабынан иштелгендигин же башка адамдар тарабынан аткарылгандыгын билдирген грамматикалык категория этиштин мамилелери деп аталат: *ал, бер, жаз, оку, жазыл, асын, куткар, жаздыр, ырдат* ж.б. Кыргыз тилиндеги этиштин мамилелери бешке бөлүнөт: 1) Негизги мамиле; 2) Кош мамиле; 3) Өздүк мамиле; 4) Туюк мамиле; 5) Аркылуу мамиле.

НЕГИЗГИ МАМИЛЕ

Кыймыл-аракет сүйлөмдүн ээси тарабынан аткарылгандыгын билдирген этиштер негизги мамиле деп аталат. М.: *Баястан китеп окуду. Арууке жазды.* – Баястан менен Арууке тарабынан гана аткарылган иш-аракетти түшүндүрдү.

Негизги мамиле этиштин өзүнө тиешелүү мүчөлөрү жок, башка мамилелерди түзүүгө негиз болот. Туунду жана тубаса этиштер негизги мамилени түзөт: *жаз – жазыш, жазып, жаздыр; жуу – жуун, жууш, жуудурт, жуудур, жуугуз.*

КОШ МАМИЛЕ

Кыймыл-аракеттин бир канча адам тарабынан кошулушуп, биргелешип аткарылгандыгын көрсөтүүчү этиштер кош мамиле деп аталат. Кош мамиле этиштерди **-ыш (-иш, -уш, -үш)** мүчөсү уюштурат. М.: *алыш – алышты, санаш – санашты, тартыш – тартышты, иштеш – иштешти, бериш – беришти, чабыш – чабышты* ж.б.

ӨЗДҮК МАМИЛЕ

Негизги мамиле этишке **–ын (-ин, -ун, -үн)** мүчөсүнүн уланышы аркылуу жасалып, кыймыл-аракет иштөөчүнүн өзүнө багытталгандыгын же өзү үчүн иштелгендигин билдирген этиш сөздөр өздүк мамиле деп аталат. М.: *ачын, көрүн, жуун, кийин, жамын, чечин, жасан, таран, ойгон* ж.б.

ТУЮК МАМИЛЕ

Кыймыл-аракет өзүнөн-өзү иштелгендей маанини билдирген этиштер туюк мамиле этиш деп аталат. Туюк мамиле этишти **–ыл (-ил, -ул, -үл)** мүчөсү уюштурат. М.: *жазылды, ачылды, тосулду, оңолду, жасалды, кесилди, жабылды* ж.б.

АРКЫЛУУ МАМИЛЕ

Кыймыл-аракет буйуруучунун өзү эмес башка бирөөлөр тарабынан иштелгендигин, аткарылгандыгын көрсөткөн этиш сөздөр аркылуу мамиле деп аталат. Аркылуу мамиле этишти төмөнкү мүчөлөр уюштурат:

- **дыр** – *алдыр, күлдүр, билдир*
- **гыз** – *отургуз, жеткиз, билгиз*
- **кыр** – *жеткир, жаткыр*
- **ыр** – *батыр, житир, өчүр*
- **коз** – *бүткөз, өткөз*
- **ыз** – *агыз, эмиз, угуз*
- **т** – *окут, ойнот, санат*
- **ыт** – *коркут, үркүт, жарыт*

ЭТИШТИН ЫҢГАЙЛАРЫ

Сүйлөөчү адамдын кыймыл-аракетке карата болгон мамилесин билдирген этиштин формасы ыңгай деп аталат. Этиштин ыңгайлары кыймыл-аракеттин чындыкта болгондугун же болуп жаткан абалын, ниетин, тилегин, буйругун, шартын билдирет. Этиштин ыңгайлары бешке бөлүнөт: 1) Буйрук ыңгай; 2) Шарттуу ыңгай; 3) Каалоо-тилек ыңгай; 4) Максат-ниет ыңгай; 5) Баяндагыч ыңгай

БУЙРУК ЫҢГАЙ

Сүйлөп жаткан адамдын кыймыл-аракетти аткаруу үчүн үч жактын бирине берген буйругун, сунушун, өтүнүчүн билдирген сөздөр буйрук ыңгай деп аталат. Буйрук ыңгай төмөндөгүдөй жолдор менен түзүлөт:

1. Негизги этиштер буйрук ыңгайды уюштурат: *айт, кел, оку, жаз, бар, бас, тап, бил, ал, ук, жат, теп, тур* ж.б.
2. Сөз мүчөлөрүнүн жардамы менен башка сөз түркүмүнөн жасалган этиштер буйрук ыңгайды уюштурат: *сана, эсепте, чайна, иште, сүйлө, ойно, башта, жолук, жазыш, кайчыла, жардамдаш* ж.б.
3. **-сын, -гын, -гыла, -ыңыз, -ыңыздар, -алы (-алык)** сыяктуу мүчөлөрдүн жардамы менен да түзүлөт: *баргын, иштегиле, ойносун, баралык, жөнөйлүк, жүктөгүлө, жардамдашалы, үтүктөсүн* ж.б.

ШАРТТУУ ЫҢГАЙ

Кыймыл-аракеттин аткарылышы же аткарылбай калышы үчүн тиешелүү шарттын болушун көрсөткөн этиш сөздөр шарттуу ыңгай деп аталат. Шарттуу ыңгайды **-са** мүчөсү уюштурат. М.: *барса, келсе, окуса, жазса, көрсө, ойносо, жолукса, күтсө* ж.б.

Шарттуу ыңгай төмөндөгүдөй маанилерди билдирет:

1. **Шарттык маанини:** *Жамгыр жааса, биз барбай калабыз. Күн ачылса, биз жөнөйбүз. Алар кечиксе, баштай берели.*
2. **Мезгилдик маанини:** *Бүгүн кетсек, кайра келбейбиз. Жаз келсе, жер айдоо баиталат.*
3. **Өтүнүү, сурануу маанисин:** *Жакшы окусаңар, тартыптуу болсоңор, көп ийгиликтерге жетесиңер. Барсаң бар, келсең кел.*
4. **Карама-каршы маанини:** *Айике күтсө, Баястан келген жок. Ал келсе, мен барбаймын.*
5. **Себеп маанисин:** *Оруп-жыюу бүтсө, жумуш жеңилдеп калаар эле. Жакшы колго түшсө, көңүлү курсант болот. Жаман колго түшсө, кор болот.*

КААЛОО-ТИЛЕК ЫҢГАЙ

Кыймыл-аракеттин иштелиши, аткарылышы үчүн болгон тилекти билдирген этиш сөздөр каалоо-тилек ыңгай деп аталат. Тилек ыңгай **-айын** (I жак, жекелик санда), **-алык** (I жак, көптүк санда), **-гай эле** + жак мүчөлөрү (I, II жак); **-са**+жак мүчөлөрү+экен уюштурат. М.: *барайын, келелик, көргөй элем, барса экен, жетсем экен* ж.б.

Каалоо-тилек ыңгай аркылуу берилген кыймыл-аракеттин али иш жүзүнө ашышы, же ашпай калышы сүйлөп жаткан адамга ачык, так болбойт, анын ишке ашышын каалайт.

МАКСАТ-НИЕТ ЫҢГАЙ

Кыймыл-аракеттин иштелиши, аткарылышы үчүн болгон ниетти тилекти билдирген этиштер максат-ниет ыңгай деп аталат. Ниет ыңгайды **-мак, -макчы** мүчөлөрү уюштурат. Көбүнчө **-мак** мүчөсүнөн кийин *эле, экен, турсун, тургай, бол, беле, эмес* деген сыяктуу көмөкчү сөздөр кошо айтыла берет. М.: *Ал ишти аягына чыгармак. Курстун угуучуларына лекция окумакмын. Кечигип калмак болдук. Элдин сөзүнө караганда, Айша мында келмек эмес* ж.б.

БАЯНДАГЫЧ ЫҢГАЙ

Кыймыл-аракеттин ошол учурда болуп өткөнүн, болуп жатканын, боло турганын жайынча баяндаган этиш сөздөр баяндагыч ыңгай деп аталат. Баяндагыч ыңгай жакты жана чакты билдирет. М.: *Конокко бардым. Конокко бара жатам. Конокко барганмын.*

ЭТИШТИН ЧАКТАРЫ

Кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурда болуп жаткандыгын, же андан мурун болуп өткөндүгүн, же андан кийин болорун чындык катарында көрсөткөн этиш сөздөр этиштин чактары деп аталат. Этиштин чактары үчкө бөлүнөт: 1) Өткөн чак; 2) Учур чак; 3) Келер чак

ӨТКӨН ЧАК

Кыймыл-аракеттин, окуянын сүйлөнүп жаткан учурдан мурун болгондугун, же болбогондугун билдирген этиш сөздөр өткөн чак деп аталат. М.: Мен бардым. Биз жазыптырбыз. Жумушчулар иштеп бүтүшкөн экен. Кыргызстан эгемендүү, гүлдөгөн өлкөгө айланды.

Өткөн чак кыймыл-аракеттин болуп өткөндүгүн билдиришине карай 4кө бөлүнөт: 1) Айкын өткөн чак; 2) Капыскы өткөн чак; 3) Жалпы (белгисиз) өткөн чак; 4) Адат өткөн чак

АЙКЫН ӨТКӨН ЧАК

Кыймыл-аракеттин, окуянын ачык-айкын болуп өткөндүгүн билдирет. Айкын өткөн чакты **-ды (-ди, -ду, -дү, -ты, -ти, -ту, -тү)** мүчөсү уюштурат да, андан кийин жак мүчөлөрү улана берет. М.: *Айдай өзү сүйгөн кесибине ээ болду. Максатыма жеттим. Планды ашыгы менен аткаргандыгың үчүн сыйландың. Тазалыкты сүйүүчүлөрдүн кыймылы кулач жайды.*

КАПЫСКИ ӨТКӨН ЧАК

Кыймыл-аракеттин капысынан болуп өткөндүгүн көрсөтөт. Капыскы өткөн чакты **-ып, -ыптыр, (-ыпыр)** мүчөлөрү уюштуруп, ага жак мүчөлөрү уланат. М.: *Бул чыгарманы мен да окуптурмун. Өз убагында барыптырмын. Убагында барыптырсың (барыпсың).*

ЖАЛПЫ (БЕЛГИСИЗ) ӨТКӨН ЧАК

Өткөн чактын бул түрү кыймыл-аракеттин жалпы эле мурун болуп өткөндүгүн билдирет. Жалпы өткөн чакты атоочтуктун **-ган (-ген, -гон, -гөн, -кан, -кен, -кон, -көн)** мүчөсү уюштурат. М.: *Студенттер «Ата бейит» мемориалдык комплексине барышкан. Диссертант изилдөөнү өзү аткарган. Ажар далай кордуктарды көргөн. Келген бейм, көргөн бейм, барган беле, жазган го ж.б.*

АДАТ ӨТКӨН ЧАК

Кыймыл-аракеттин адат катарында болуп өткөндүгүн же бир нече ирет кайталангандыгын билдирет. Адат өткөн чакты **-чу** мүчөсү уюштурат. Айрым учурларда **-чу** мүчөсүнөн мурда **-уу, -үү, -оо, -өө** мүчөлөрүнүн толук түрү же толук эмес түрү колдонулуп, андан кийин жак мүчөлөрү улана берет. М.: *келчү – келүүчү – келүүчүмүн; ойночу – ойноочу – ойноочумун ж.б.*

УЧУР ЧАК

Кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурда болуп жаткандыгын көрсөтүүчү этиш сөздөр учур чак деп аталат. Этиштин учур чагы төмөндөгүдөй жолдор менен түзүлөт:

1. Этиш сөздөргө чакчыл **-а, -е (-й), -ып** мүчөлөрү, андан кийин жак мүчөлөр уланып, жат, тур, бар, кел, бол, отур, бер деген ж.б. көмөкчү

этиштердин кошо айтылышы аркылуу түзүлөт. М.: *бара жатат, ооруп жатат, келип кетти, эригин отурду, алып барды, келе берди* ж.б.

2. **-оо, -уу** мүчөлөрү аркылуу түзүлгөн кыймыл атоочторго жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсү (**-да**) улануу менен түзүлөт. М.: *турмуш жаакшырууда, дарактар бүрдөөдө, бактылуулардын саны өсүүдө* ж.б.

КЕЛЕР ЧАК

Кыймыл-аракеттин, окуянын келечекте болорун көрсөтүүчү этиш сөздөр келер чак деп аталат. Келер чак кыймыл аракети аткарылышына карай экиге бөлүнөт: айкын келер чак, арсар келер чак.

АЙКЫН КЕЛЕР ЧАК

Кыймыл-аракетти келечекте боло тургандыгы, же болбосу анык экендигин ачык-айкын көрсөткөн этиш сөздөр айкын келер чак деп аталат. Этиш сөздөргө чакчыл **-а, -й** мүчөлөрү уланып, андан кийин тиешелүү жак мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу айкын келер чак жасалат. М.: *Мен жакында Бухарага барам. Чогулушта чыгып сүйлөйм. Курбуларыма жолугам.* ж.б.

АРСАР КЕЛЕР ЧАК

Кыймыл-аракеттин, окуянын келечекте боло тургандыгын, же болбой тургандыгын күмөндүү түрдө, же арсар экендигин көрсөткөн этиштер арсар келер чак деп аталат.

Арсар келер чак **-ар, -бас** мүчөлөрүнүн жардамы менен уюшулат. М.: *Жакында барып калармын. Келип калышар. Жыйналыш болор. Эртең барбас. Берер-бербес, алар-албас, барар-барбас, берер-бермексен, сураар-сурамаксан* ж.б.

ЭТИШТИН ӨЗГӨЧӨ ФОРМАЛАРЫ

Атоочтуктар, чакчылдар, кыймыл атоочтор этиштин өзгөчө формалары деп аталат. Себеби буларда этиштик жана атоочтук, мисалы атоочтуктарда сын атоочтук, заттык; чакчылдарда тактоочтук, кыймыл атоочтордо зат атоочтук белгилер бар.

ЧАКЧЫЛДАР

Чакты жана жакты көрсөтпөй туруп, негизги этишти тактап көрсөтүү үчүн кошумча кыймыл-аракетти билдирген этиштин формасы чакчылдар деп аталат. Кантип? кандай? кайсы убакка чейин? качанка чейин? эмнеге? качантан бери? эмнеликтен? эмне үчүн? деген суроолор берилет.

Чакчылдарды **-а (-е, -й), -ып, -бай, -ганча (-гыча), -ганы, -майынча, -гычакты** деген мүчөлөр уюштурат.

-а (-е, -й) – *жете келди, карай бердим,*

-ып – *кызарып батты, күлүмсүрөп сүйлөдү, жаркырап чыкты, каткырып күлдү*

-ганча (-гыча) – келгиче күтөлү, барганча кетип калыптыр, ага алганча, жеңе жегенче

-майынча – бармайынча келбейт,

-ганы – катталганы келишти, жазганы отурду, келгени жыргай түштүк

-бай – тынбай иштеди,

-гычакты – күн баткыча

ЧАКЧЫЛДАРДЫН ТАКТООЧКО ОКШОШ БЕЛГИЛЕРИ

1. Чакчылдар тактоочтор сыяктуу негизги кыймыл-аракеттин аткарылышындагы ар түрдүү кырдаалды (максатты, себепти, мезгилди) билдирет: *Бекташ уялып, сүйлөй алган жок. Алым кат жазганы үстөлүнө отурду. Касым келгиче күттүм.*
2. Чакчылдарга да тактоочтор сыяктуу сын атоочтун **-ыраак** мүчөсү уланат: *тез-тезирээк, көп-көбүрөөк, кеч-кечирээк, мурун-мурунураак ж.б.; кечигип-кечигибирээк, шашылып-шашылыбыраак (чакчылдар).*
3. Чакчылдар да тактоочтор сыяктуу этиш сөздөр менен айкалышып, бышыктоочтук милдет аткарат: *Дастан шашып турду. Дос күйдүрүп айтат, душман сүйдүрүп айтат. Таалайбек күлүмсүрөй карады. Жаркын келгени жыргай түштүк.*

ЧАКЧЫЛДАРДЫН ЭТИШКЕ ОКШОШ БЕЛГИЛЕРИ

1. Этиштер негизги кыймыл-аракетти билдирсе, чакчылдар анын кошумча кыймыл-аракетин билдирет: *Айжамалдын үнү каргылданып чыкты. Куруучулар чарчагычакты иштешти. Жаңы баш кошкон жубайлар катталганы келишти.*
2. Этиштер жак, чак боюнча өзгөрсө, чакчылдар чакты, жакты билдирбейт, чакты өзүнөн кийинки айтылган этиш сөздөр билдирет: *Курбум жолго камынып жатат. Көрмөйүнчө ишенбейт. Укмайынча кетпейт. Элмир келгиче, көчүп калдык.*
3. Чакчылдар мамиле этиштин мүчөлөрүнөн кийин уланып, мамилелик маанини да билдирет: *иштешип, итеше, итешкени, итешкенче, итешпейинче, итешгичекти ж.б.*

ЧАКЧЫЛ ТҮРМӨК

Чакчылдар аркылуу башкарылып, сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарган сөз тизмеги чакчыл түрмөктөр деп аталат. М.: *Таягына сүйөнүп, Жаныш аксакал сарайдын жанында турат.* Жаныш аксакал кантип сарайдын жанында турат? – таягына сүйөнүп – чакчыл түрмөк. *Аккуласын алкынтып, кырк чоросун жулкунтуп, Манас баатыр келе жаткансыйт.* – Манас баатыр кантип келе жаткансыйт? – Аккуласын алкынтып, кырк чоросун жулкунтуп – чакчыл түрмөк.

АТООЧТУКТАР

Кыймыл-аракетти заттын белгиси катарында көрсөткөн, этиштик касиетке да, атоочтук (сын атоочтук, зат атоочтук) касиетке да ээ болгон, тиешелүү мүчөлөр (-ган, -ар, -бас, -оочу, -уучу ж.б.) аркылуу жасалган,

этиштин оң, терс формасы боюнча өзгөргөн, сүйлөм ичинде кандай? кайсы? деген суроолорго жооп берген, көбүнчө аныктоочтук милдетти аткарган этиштин өзгөчө формасы атоочтуктар деп аталат. М.: *Сыналбаган адам менен дос болбо. Жаңылбас жаак, мүдүрүлбөс туяк болбос. Карыбас адам болбос.*

АТООЧТУКТАРДЫН ЖАСАЛЫШЫ

Атоочтуктар эки жол менен жасалат: морфологиялык; синтаксистик.

МОРФОЛОГИЯЛЫК ЖОЛ МЕНЕН ЖАСАЛЫШЫ

Мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат:

- **ган** – *барган, барбаган, жазган, окуган (адам)*
- **ар** – *барар, көрөр, келер, сүйлөөр*
- **бас** – *келбес, сынбас, өлбөс, жазбас, барбас*
- **оочу, -өөчү** – *байкоочу, иштөөчү (адам)*
- **уучу, -үүчү, -үчү, -чү** – *баруучу-баручу-барчу (кишилер)*
- **а (-е), -й + жаткан, турган, жүргөн** – *бара жаткан, тарай турган, ала жүргөн*
- **а (-е), -й + элек** – *бара элек, тарай элек*
- **ып + жүргөн** – *көрүп жүргөн, ойноп жүргөн, барып жүргөн*
- **гыдай** – *алгыдай, бергидей, келгидей, аткаргыдай*
- **максан + сал, бол, киши, адам ж.б.** – *көрмөксөн, билмексен, укмаксан*

СИНТАКСИСТИК ЖОЛ МЕНЕН ЖАСАЛЫШЫ

Атоочтуктар да эки же андан ашык сөздөрдүн айкалышып айтылышы аркылуу жасалат: М.: *көргөн-билген кишилер, билинер-билинбес так, бара турган жер, алуучу-сатуучу калк*

АТООЧТУКТАРДЫН ЭТИШКЕ ОКШОШ БЕЛГИЛЕРИ

1. Этиштер сыяктуу кыймыл-аракетти билдирет: *Баштаган ишти таштаба. Берген киши алат, эккен киши орот. Келбес ишке кекенбе. Алга умтулуучу жаштар бар.*
2. Атоочтуктар чакты билдирет: *келе жаткан аялдар, ойноп отурган балдар, иштеле турган иштер, жыйналган эгиндер, тараган элдер.*
3. Этиштер сыяктуу өзүнүн алдындагы сөздөрдү жөндөмөдө турушун талап кылат: *Таранчыдан корккон эгин экпейт. Малды баккан билет, кушту таптаган билет.*
4. Этиштин оң, терс формасы боюнча өзгөрөт: *барган-барбаган, келер-келбес, барып жүргөн-барбай жүргөн ж.б.*

АТООЧТУКТАРДЫН СЫН АТООЧКО ОКШОШ БЕЛГИЛЕРИ

1. Сын атооч сыяктуу заттын белгисин билдирет: *ак үй, жаңы мектеп* (ак, жаңы – сын атооч), *агарган, агаруучу, агарар, агарбас, агара элек* (атоочтук).

2. Сын атооч сыяктуу заттык мааниде колдонулуп, ээлик, баяндоочтук, толуктоочтук милдетти аткарат; жөндөлүп, көптүк –лар мүчөсү менен өзгөрөт: *алуучуга алтоо аз, берүүчүгө бешөө көп. Бербестин ашы бышпас. Күлгөндүн билгени бар. Окугандар тараашты.*
3. Сын атооч сыяктуу кандай? кайсы? деген суроолорго жооп берип, аныктоочтун милдетин аткарат: *Айтылбас сырлар айтылды.*

АТООЧТУКТАРДЫН ЗАТТЫК МААНИДЕ КОЛДОНУЛУШУ

Сүйлөм ичинде атоочтук тарабынан аныкталган сөз түшүп калат да, атоочтук ошол сөздүн ордуна заттык мааниде колдонулат: *Көп жашаган (адам) билбейт, көптү көргөн (адам) билет. Ашым отургандардын (адамдардын) суроолоруна жооп берди. Келе электер (кудалар) келишти.*

АТООЧТУК ТҮРМӨК

Атоочтуктардын башка сөздөр менен ажырагыс бирдикте туруп, атоочтуктарды уюштурган *–ган, –ар, –бас, –оочу, –уучу* ж.б. мүчөлөрү менен аяктаган, биригип келип, бир гана сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарган, бир гана суроого жооп берген сөз тизмеги атоочтук түрмөк деп аталат. М.: *Жеңеси менен келе жаткан Зуура токтой калды. Уйкусу ачылып кеткен Байэл ыргып турду. Жеңеси менен келе жаткан, уйкусу ачылып кеткен* – атоочтук түрмөктөр.

КЫЙМЫЛ АТООЧТОР

Кыймыл-аракеттин атын билдирип, жөндөмө, таандык, көптүк –лар мүчөлөрү менен өзгөргөн, өзүнө тиешелүү мүчөлөр аркылуу жасалып, этиштик жана зат атоочтук касиетке ээ болгон, сүйлөм ичинде ээлик, толуктоочтук, кээде аныктоочтук, бышыктоочтук милдет аткарган этиштин өзгөчө формасы кыймыл атооч деп аталат. М.: *Оруу-жыюу баишталды. Окуш менин милдетим. Алыш-бериш эки кишиге тең.*

Кыймыл атооч төмөндөгүдөй мүчөлөр аркылуу жасалат:

- **оо, -өө** – *иштөө, ойлоо, баштоо, сүйлөө*
- **уу, -үү** – *келүү, куруу, терүү, ашуу*
- **ыш (-ш)** – *жазыш, бериш, сүйлөш, асыш*
- **мак** – *көрмөк, укмак, турмак, келмек*
- **май** – *окумай, бийлемей, каттамай, жапмай*

КЫЙМЫЛ АТООЧТУН ЗАТ АТООЧКО ОКШОШ БЕЛГИЛЕРИ

1. Зат атооч заттардын, буюмдардын ж.б. аттарын билдирип, ким? эмне? кимдер? эмнелер? деген суроолор жооп берсе, кыймыл-атоочтор кыймыл-аракеттин, ал-абалдын атын билдирип, эмне? эмнеге? эмнеси? деген зат атоочтун суроолоруна жооп берет: *Жаакшы иштөөгө үйрөндүк. Алмактын бермеги бар. Билим алуу ийне менен кудук казгандай.* ж.б.
2. Кыймыл атоочторго жак, таандык, жөндөмө, көптүк –лар мүчөлөрү улана берет: *Баруумдун себеби да ошол. Келмеги кыйын болду. Окушка тоскоолдук жок. Билдирүүлөр жасалды. Иштөөнү уланта бердик.* ж.б.
3. Кыймыл атоочтор ээлик, толуктоочтук милдеттерди аткарат:

Россиядан *окушка* ата-энем каршы болушкан жок. (окушка – толуктооч) *Жакшы болуу аста-аста, жаман болуу бир паста.* (жакшы болуу, жаман болуу – ээ) ж.б.

КЫЙМЫЛ АТООЧТУН ЭТИШКЕ ОКШОШ БЕЛГИЛЕРИ

1. Кыймыл атоочтордо этишке мүнөздүү болгон кыймыл-аракеттик маани сакталат: *Сайма саюу, шырдак шыруу – чоң өнөр. Аскарга сөз айтыш кыйын. Жан сактамай оңой, адам болуш кыйын.*
2. Мамиле этиштин мүчөлөрүнөн кийин кыймыл атоочтун мүчөлөрү улана берет: *иштеш* (кош мамиле) – *иштешүү, иштешмек, иштешмей.* *Жуун* (өздүк мамиле) – *жуунмак, жуунуу, жуунмай, жуундур, жуундурт* ж.б.

КЫЙМЫЛ АТООЧТУН СИНТАКСИСТИК КЫЗМАТЫ

Ээлик: *Ат чабыш, ордо атыш, эр эңиш, жаа тартыш* эми баишталат. *Жазуу* – акыл-эстин чоң жетишкендиги.

Толуктоочтук: *Балбандар күрөшкө, эр эңишке, эр сайышка чыгышты. Шашып иштөөнү жактырбайм.*

ТАКТООЧ

Кыймыл-аракеттин ар түрдүү кырдаалын көрсөтүп, морфологиялык жагынан өзгөрбөй турган, өзгөрсө да жарым-жартылай өзгөргөн сөздөр тактооч деп аталат. Кандай? кантип? канча? кайда? кайдан? деген суроолорго жооп берет. М.: *Эрте келди. Кеч кетти. Жай сүйлөдү. Жогортон келди. Алыстан көрүндү. Ал кез-кезде барат. Араба артка бурулду.*

МОРФОЛОГИЯЛЫК ЖОЛ МЕНЕН ЖАСАЛЫШЫ

1. Тактоочтор төмөнкү мүчөлөрдүн жардамы аркылуу жасалат:
 - **ча** – *адамча, баатырларча, орусча, ошончо, мынча*
 - **лап** – *күндөп-түндөп, айлап-жылдап*
 - **лай** – *жайлы-жайлай, кыштай, күздөй*
 - **лата** – *улулата, кичүүлөтө*
 - **ын** – *күнүн барып, күнүн кел*
 - **га** – *алга, артка, кечке, зорго*
 - **ыраак** – *кечирээк, кийинчерээк, эртерээк*
2. Тактоочтор жөндөмө мүчөлөр аркылуу да жасалат:
 - Барыш жөндөмөсү – *жатка билет, бирге келди*
 - Жатыш жөндөмөсү – *жайында, түнүндө, күзүндө, кышында*
 - Чыгыш жөндөмөсү – *ичкериден, мурунтан, төмөнтөн*

СИНТАКСИСТИК ЖОЛ МЕНЕН ЖАСАЛЫШЫ

Тактоочтор сөздөрдүн айкашынан жана кайталанып айтылышы аркылуу жасалат. М.: *бир күнү, тез-тез, таң эртеден, мурда күнү, бир кезде, кечээ күнү, бир далай, ар дайым, күн сайын, кечке жуук, эң акыркы, өйдө-төмөн, эртели-кеч, аздыр-көптүр, ылдам-ылдам, аз-аздан, кез-кезде, бир маалда, бир убакта, ар убакта, ар жылы* ж.б.

ТАКТООЧТУН МААНИСИНЕ КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Кыргыз тилиндеги тактоочтор маанисине карата төрткө бөлүнөт: 1) Мезгил тактооч; 2) Орун тактооч; 3) Сын-сыпат тактооч; 4) Сан-өлчөм тактооч.

МЕЗГИЛ ТАКТООЧ

Кыймыл-аракеттин мезгилин, убагын көрсөтүп, качан? кайсы убакта? качантан бери? качанка чейин? деген суроолорго жооп берүүчү тактоочтор мезгил тактоочтор деп аталат. М.: *Бүгүн кече болот. Жайында көлгө барам. Азыр сабакка даярданам. Бегимай бүгүн кетти, эртең келет.*

ОРУН ТАКТООЧ

Кыймыл-аракеттин ордун, багытын көрсөтүп, кайда? кайдан? каякта? каерде? кайсы жактан? кайсы жакта? деген суроолорго жооп берүүчү тактоочтор орун тактоочтор деп аталат. М.: *жогору, төмөн, өйдө, алыс, ары-бери, кийин, алга, артка, жакын, ыраак, алыс, илгери, ылдый* ж.б.

СЫН-СЫПАТ ТАКТООЧ

Кыймыл-аракетти сыпаттап, анын ал-абалын, кантип иштелгендигин көрсөтүп, кантип? кандай? кандайча? деген суроолорго жооп берүүчү тактоочтор сын-сыпат тактоочтор деп аталат. М.: *жай, ылдам, тез, бат, орусча, кыргызча, акырын, дароо, менимче, кокустан, бетме-бет, араң* ж.б.

САН-ӨЛЧӨМ ТАКТООЧ

Кыймыл-аракеттин иштелиш өлчөмүн көрсөтүп, канча? нече? канчалык? канчалап? нечелеп? деген суроолорго жооп берүүчү тактоочтор сан-өлчөм тактоочтор деп аталат. М.: *көп, аз, ашык, мол, аз-аздан, көп-көптөн, бөксө, толтура, артык, ашык, кем, анча-мынча* ж.б.

ТАКТООЧТУН ДАРАЖАЛАРЫ

Кыргыз тилинде тактоочтун негизги үч даражасы бар: **жай, салыштырма, күчөтмө**

ЖАЙ ДАРАЖА

Тактоочтун жай даражасынын өзүнө тиешелүү мүчөсү жок. Башка даражаларды түзүүгө негиз болот да, көбүнчө сын-сыпаттык, орун-аралык маанини билдирет. М.: *тез, ылдам, бат, жай, кеч, эрте* ж.б.

САЛЫШТЫРМА ДАРАЖА

Тактоочтун салыштырма даражасы кыймыл-аракеттин белгиси нормалдуу белгиге караганда айырмалуу экенин билгизип, сын атоочтун - **ыраак** мүчөсү аркылуу жасалат. М.: *кеч-кечирээк, эрте-эртерээк, кийин-*

кийинчерээк, бат-батыраак, жана-жанаарак, төмөн-төмөнүрөөк, кем-кемирээк, алыс-алысыраак, аз-азыраак ж.б.

КҮЧӨТМӨ ДАРАЖА

Күчөтмө даража кыймыл аракеттин белгисинин күчөтүлүп айтылгандыгын билдирет да, эң, абдан, өтө деген күчөтмө бөлүкчөлөрдүн кошулуп айтылышы аркылуу жасалат: *эң көп, эң ылдам, абдан тез, абдан бат, өтө жогору, өтө жай, өтө жакын, абдан жакын* ж.б.

КЫЗМАТЧЫ СӨЗДӨР

Өз алдынча турганда эч кандай лексикалык маанини билдире албаган, сүйлөмдөгү сөздөр менен бирге айтылып, тиешелүү болуп турган сөзгө кошумча маани берген, сөз менен сөздү, сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштырып турган сөздөр кызматчы сөздөр деп аталат. Булар өз алдынча турганда сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткара албайт. Кызматчы сөздөргө: **жандоочтор, байламталар, бөлүкчөлөр, модал сөздөр** кирет.

ЖАНДООЧТОР

Атоочторду жөндөмөлөр боюнча башкарып, сүйлөм мүчөлөрүн байланыштыруу үчүн колдонулган сөздөр жандоочтор деп аталат. М.: *менен, жөнүндө, аркылуу, бою, боюнча, бойдон, үчүн, сайын, соң, тууралуу, көздөй, карата, карай, катар, чейин, дейре, караганда, кийин, мурун, бери, көрө* ж.б.

Жандоочтор жөндөмөлөр менен айкашына карата төмөндөгүчө бөлүнөт:

1. Атооч жөндөмөсүн талап кылуучу жандоочтор: *менен, тууралуу, жөнүндө, аркылуу, боюнча, сайын, сыяктуу, үчүн, бою, бойдон*.
2. Табыш жөндөмөсүн талап кылуучу жандоочтор: *көздөй, карай, карата, катар*.
3. Барыш жөндөмөсүн талап кылуучу жандоочтор: *караганда, жараша, чейин, дейре, карай, карата*.
4. Чыгыш жөндөмөсүн талап кылуучу жандоочтор: *көрө, көрөкчө, ары, бери, мурун, кийин, соң* ж.б.

БАЙЛАМТАЛАР

Өз алдынча турганда лексикалык мааниге ээ болбогон, бир өңчөй мүчөлөрдү жана татаал сүйлөмдөрдү өз ара байланыштыруу үчүн колдонулган кызматчы сөздөр байламталар деп аталат. М.: *да, же, менен, бирок, демек, себеби, ошол, жана да, эгер, анткени менен, ошон үчүн, ошол себептүү, ошондой болсо да, ошондой болгону менен* ж.б.

Байламталар синтаксистик кызматына карай экиге бөлүнөт: 1) багындырма байламта; 2) багындырбас байламта.

БАГЫНДЫРМА БАЙЛАМТАЛАР

Баш сүйлөм менен багыныңкы сүйлөмдөрдү гана өз ара тутумдаштырган

байламталар багындырма байламталар деп аталат. Аларга: *себеби, анткени, эгер, эгерде, андыктан, ошондуктан, ошол үчүн, ошол себептүү, эмне үчүн, ошонун натыйжасында, канча, ошончо* ж.б.кирет.

Багындырма байламта үчкө бөлүнөт:

1. Себеп-натыйжалагыч байламталар – татаал сүйлөмдүн тутумундагы баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдү байланыштырып, андагы айтылган ойдун себебин, натыйжасын билдирген байламталар болот. Аларга: *анткени, себеби, неге десең, эмне үчүн десең, андыктан, ошондуктан, ошол себептүү, ошонун натыйжасында* ж.б.кирет.
2. Шарттуу байламталар – бул байламталар катышкан сүйлөмдөрдүн баяндоочтору шарттуу ыңгайдын –са мүчөсү менен аяктап, баш сүйлөмдө айтылуучу ойдун шартын көрсөтөт. Аларга: *эгер, эгерде* байламталары кирет.
3. Салыштырма байламталар – булар түгөйлүү колдонулуп, анын бирөө баяндоочу –са мүчөсү менен аяктаган багыныңкы сүйлөмгө, бирөө баш сүйлөмгө таандык болуп айтылат. Андай айкаштардын *кандай, канча, канчалык* деген бөлүгү багыныңкы сүйлөмдүн тутумунда, *ошондой, ошончолук, ошончо* деген бөлүгү баш сүйлөмдүн тутумунда колдонулат. М.: *Төө канчалык болсо, жүгү ошончо. Канчалык көп окусаң, ошончолук көп билесиң.*

БАГЫНДЫРБАС БАЙЛАМТАЛАР

Айрым сөздөрдү жана сүйлөмдөрдү өз ара тутумдаштыруу үчүн колдонулган байламталар багындырбас байламталар деп аталат. Аларга: *ары, жана да, менен, а, ал эми, бирок, антсе да, ошентсе да, дагы, даде, анткени менен, же, же болбосо, болбосо, жадегенде* ж.б.кирет.

Багындырбас байламталар үчкө бөлүнөт:

1. Байланыштыргыч байламталар – бир өңчөй мүчөлөрдү, көп учурларда багыныңкысыз татаал сүйлөмдүн тутумундагы айрым жөнөкөй сүйлөмдөрдү өз ара байланыштырат. Аларга: *ары, жана, жана да, да, дагы, даде, дагы да, менен* ж.б. *Адамды таалай менен эмгек гана даңкка бөлөйт.*
2. Каршылагыч байламталар – бул байламталар айтылуучу ойдогу карама-каршылыкты, айтылуучу ой бири-бирине туура келбей тургандыкты же айтылуучу ойго чек койгондукту билдирет. Аларга: *а, ал эми, бирок, антсе да, ошентсе да, ошондо да, анткени менен, ошондой болсо да, ошондой болгону менен* ж.б. *Күн бүркөлдү, бирок жааган жок. Нөшөр күчөдү, ошентсе да жолоочу жолун улай берди.*
3. Божомолдогуч байламталар –болгон же боло турган, же болуп жаткан кыймыл-аракеттин иш жүзүнө аша тургандыгын божомолдоп көрсөтөт. Аларга: *же, же болбосо, не* ж.б. *Ал кечикти, же болбосо эчак эле келмек. Не бороон, не добул, не нөшөр экени билинбейт.*

БӨЛҮКЧӨЛӨР

Өз алдынча лексикалык мааниге ээ болбогон, айрым сөздөргө же сүйлөмдөргө ар түрдүү кошумча маанини киргизүү үчүн колдонулган кызматчы сөздөр бөлүкчөлөр деп аталат. Аларга: *го, же, эң, өтө, абдан,*

түк, чылк, эч, такыр, ээ, ыя, белем, бейм, куду, кадим, нак, как, дал деген бөлүкчөлөр кирет.

Бөлүкчөлөр маанисине карата 8ге бөлүнөт:

1. **Чектегич бөлүкчөлөр** – атоочтордон жана жандоочтон кийин келип, бир затты, белгини же кыймыл-аракетти башкалардын ичинен ажыратып, бөлүп көрсөтүп, чектөө маанисин берген бөлүкчөлөр. Аларга: **гана, эле** бөлүкчөлөрү кирет. *Окууга төрт гана күн калган эле. Айхан эле келди.*
2. **Күчөткүч бөлүкчөлөр** – тиешелүү сөздөн мурун келип, анын маанисин күчөтүп көрсөтүп, сын атоочтор менен айкалышканда күчөтмө даражаны уюштурат. Аларга: **эң, эле, өтө, абдан, түк, чылк, чымкый, аябай, тим эле, жөн эле, өңчөй, дегеле** ж.б. *Мен ага өтө ыраазымын. Улан эң акылдуу жигит.*
3. **Аныктагыч-тактагыч бөлүкчөлөр** – өзүнөн мурунку айтылган сөздү аныктап, тактап көрсөтөт. Аларга: **да, дагы, дале, нак, как, так, дал** бөлүкчөлөрү кирет. *Ай да жаңырды. Айдай, Эмир дагы келди.*
4. **Божомолдогуч бөлүкчөлөр** – сүйлөмдүн аягында колдонулуп, божомолдоо маанисин билдирет. Аларга: **го, бейм, белем, сыягы** бөлүкчөлөрү кирет. *Бүгүн күн ачык болот белем. Кар жаайт го. Атаң жумуштан келген бейм. Сыягы бороон жакындап келетат.*
5. **Таңгыч бөлүкчөлөр** – сүйлөм ичинде толук маанилүү сөздөр менен айкашып, ага тануу маанисин берет. Аларга: **эч, турсун, турмак, түгүл, түк, такыр** бөлүкчөлөрү кирет. *Эч келген жок. Түк ооз ачкан жок. Жооп бермек түгүл биз тарапка карабады.*
6. **Сурама бөлүкчөлөр** – бир нерсе жөнүндө башка бирөөнүн оюн билүү үчүн колдонулат. Аларга: **ээ, ыя** бөлүкчөлөрү кирет. Сурама бөлүкчөлөр көбүнчө сүйлөмдүн аягында колдонулат. *Эмне дедиң ыя? Менин бактым бар экен ээ, ыя! Кечигип келдиң, ээ?*
7. **Ырастагыч бөлүкчөлөр** – айтылган ойду сүйлөөчүнүн эп көргөндүгүн, макул тапкандыгын билдирет. Аларга: **ооба, да** бөлүкчөлөрү кирет. *Ооба, мен угуп жатам. Да, мен ага жолугам.*
8. **Салыштырма бөлүкчөлөр** – бир нерсени экинчи нерсе менен салыштыруу, окшоштуруу маанисинде колдонулат. Аларга: **куду, кадим, дал, нак** бөлүкчөлөрү кирет. *Кадим апасына окшош. Куду өзүндөй кылып тартты.*

МОДАЛ СӨЗДӨР

Сүйлөм тизмегинде туруп, айтылуучу ойдун чындыкка карата болгон ар түрдүү мамилесин сүйлөөчүнүн көз карашына ылайык билдирген сөздөр модал сөздөр. Аларга: **албетте, балким, мүмкүн, имиш, кыязы, сыягы, сыяктанат, баса, болжолу, ырас, мына, кыскасы, айтмакчы, мейли** ж.б.

Модал сөздөр маанисине карай төмөнкүдөй топторго бөлүнөт:

1. Айтылуучу ой-пикирди ырастоо, кубаттоо, бекемдөө маанисиндеги модал сөздөр: **албетте, арийне, чындыгында, ырас, сөзсүз, шексиз, ооба, тийиш** ж.б.

2. Айтылуучу ой-пикирге күмөн саноо, болжолдоо, ишене бербөө маанисиндеги модал сөздөр: **балким, болжолу, чамасы, сыягы, кыясы, мүмкүн, ыктымал, чыгар, окшойт, өңдөнөт, сыяктуу, имиш, көрүнөт** ж.б.
3. Тактагыч модал сөздөр – булар өздөрүнөн кийин айтылган этиштин, атоочтун маанилерин тактап, аныктайт. Аларга: **көрсө, тура, кыскасы, кана, мына, акыры, айтор** ж.б. *Кыскасы, оюм ишке ашты. Кана, аттаналы жигиттер.*

ӨЗГӨЧӨ СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ

Өзгөчө сөз түркүмдөрүнө тууранды жана сырдык сөздөр кирет.

ТУУРАНДЫ СӨЗДӨР

Тууранды сөздөр жандуу жана жансыз заттардан чыккан табышты туурагандыкты билдирет. М.: **тарс, шылдыр-шылдыр, калдырт, арс-арс, маа, мөө, карс** ж.б.

Элестүү сөздөр заттын кыймылы же алардын көрүнүшү жөнүндөгү элести билдирип, экиге бөлүнөт:

1. Кыймыл-аракеттин же элестин тездигин билдирет: **жалт-жулт, жарк-журк, шып, лып, жалп, жарк, жалбырт, зып-зып** ж.б.
2. Заттардын сырткы көрүнүшү, кыймылы жөнүндөгү элести билдирет: **эрбең-сербен, чолтоң-чолтоң, калдаң-калдаң, кылт-кылт, мелт-калт, соксоң, сороң-сороң, бакылда, күпүлдө, тырп-тырп** ж.б.

СЫРДЫК СӨЗДӨР

Адамдын ички сезимин билдирүүчү же айбанатка карата айтылуучу сөздөр сырдык сөздөр деп аталат. М.: **бали, пай-пай, бах, баракелде, ой, ай-ий, атаганат, чиркин, кап, капырай, кош, өш, аттиң, алдей-алдей** ж.б.

Сырдык сөздөр маанисине карата үчкө бөлүнөт:

1. Ички сезимди билдирүүчү сырдык сөздөр – кубанганда, сүйүнгөндө, өкүнгөндө, таң калганда, корккондо, чочуганда, кайгырганда ж.б. колдонулат. М.: **бали, пай-пай, эх, ий, чиркин-ай, төх, аттиң-ай, о-хоо, азаматым!, кокуй, баракелде** ж.б.
2. Айбанатка карата айтылуучу сырдык сөздөр – жаныбарларды, канаттууларды айдоого, чакырууга карата айтылат. М.: **чү-чү, тү-тү-тү, өш, чойт-чойт, кыруу-кыруу, күчү-күчү, кош, чиге, мый-мый** ж.б.
3. Турмуш-тиричиликке байланыштуу сырдык сөздөр – учурашуу, коштошуу, ыраазычылык билдирүү, каалоолорго байланыштуу сөздөр болуп саналат. М.: **кош, ыракмат, бар** ж.б. **болуңуз, арбаңыз, эсенсизби, амансызбы, жакшы турасызбы, эсенчиликпи, тынччылыкпы**

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. Абдулдаев Э., Давлетов С., Иманов А., Турсунов А. Кыргыз тили. – Фрунзе: Мектеп, 1986.
2. Абдымомунов Т. I том. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1973.
3. Акматалиев А. Тандалган чыгармаларынын жыйнагы. 3-том. Фольклористика // Адабият таануу. Лирика. – Бишкек, 2002.
4. Артыкбаев К. Кутадгу-билигден үзүндүлөр // Кут билим. 1993. 11-ноябрь // Ала-Тоо. 1967. №5.
5. Байыркы түрк адабияты: Байыркы доор жана орто кылымдар мезгили: Хрестоматия / Түз. Ж. Шериев. – Бишкек: Шам, 1996.
6. Баялинов К. Ажар (чыгармаларынын 2 томдук жыйнагы). – Фрунзе: Кыргызстан, 1970.
7. Биялиев К.А. Кыргыз тили: Жогорку окуу жайларындагы башка улуттардын студенттери үчүн окуу китеби. – Бишкек: КРСУ, 2002.
8. Бөкөнбаев Ж. Тандалган чыгармаларынын 2 томдугу. – Фрунзе: Кыргызстан, 1973.
9. Калыгул Бай уулу. Тандалмалар / Тексттерди даярдап, которгон М.А. Рудов. – Бишкек: “Архи”, 2004.
10. Касым Тыныстан уулу. Адабий чыгармалар. – Бишкек: Адабият, 1991.
11. Кыргыз адабиятынын тарыхы: Фольклористика. Оозеки чыгармачылыктын жанрлары. I том. / А. Акматалиевдин жалпы ред. астында. – 2-бас. – Бишкек: Шам, 2004. – 648 б.
12. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. – Фрунзе: Кыргызстан, 1980, Т.1.
13. Кыргыз поэзиясынын антологиясы / Түз. К. Жусупов. – Бишкек: “Кыргызстан-Сорос” фонду, 1999. т.1.
14. Кыргыз макал-лакаптары. / Түз. жана баш сөзүн жазган К. Төлөев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1985.
15. Молдо Кылыч: Казалдар / Түз. О. Сооронов. – Фрунзе: Адабият, 1991.
16. Пословицы и поговорки кыргызского народа: из собрания акад. К.К. Юдахина / Сост. Д. Давлетбакова; вступит. ст. Т.К. Ахматова, М.А. Рудова. – Бишкек: Илим, 1997.
17. Сыдыков С., К. Конокбаев К. Байыркы түрк жазуусу (VII-X кылымдар): Окуу китеп. – Бишкек: КТМУ, 2001.
18. Тыныстанов К. Жаңыл Мырза. – М., 1924.
19. Элебаев Мукай. Узак жол: Повесттер. Өспүрүмдөр үчүн. (Окуучунун китеп текчесинде). – 2-бас. – Фрунзе: Мектеп, 1984. – 192 б.
20. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. – М.: Сов.энциклопедия, 1965.

МАЗМУНУ

МЕКЕН ТААНУУ	3
Кыргызстан тууралуу жалпы маалымат	3
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН СИМВОЛИКАЛАРЫ.....	4
Кыргыз Республикасынын мамлекеттик туусу	4
Кыргыз Республикасынын мамлекеттик герби	4
Кыргыз Республикасынын мамлекеттик гимни	5
Ата мекен тууралуу ой-толгоолор	5
ТАРЫХЫЙ ЭСТЕЛИКТЕР	6
Саймалуу-Таш	6
Бурана мунарасы.....	7
Таш-Рабат.....	7
Чептен эрдин күчү бек.....	8
Кыргыз тили – улуттук жана мамлекеттик тил.....	11
Эне тилим	12
Эне тилим	12
Эне тилин жакшы бил	12
Улут болсом – тилим менен улутмун	13
КЫРГЫЗ ЖАЗМАСЫНЫН ТАРЫХЫ	18
Орхон-Енисей жазмалары	18
Күл-Тегиндин эстелиги	18
Таштагы Чоң жазуу.....	19
КЫРГЫЗДЫН ТАРЫХЫЙ ИНСАНДАРЫ	21
Байтик баатыр	21
Шабдан баатыр	22
Курманжан датка	22
Т. Касымбеков «Сынган кылыч» романынан үзүндү	23
«ҮРКҮН» ЖАНА АНЫН ТАРЫХЫЙ МААНИСИ	25
1916-жылдагы көтөрүлүш.....	25
Касымалы Баялинов.....	26
«Ажар» повестинен үзүндү.....	26
Ажардын карышкырларга жем болушу (үзүндү).....	27
Мукай Элебаев	27
Зарыгам	28
Узак жол	29
МАМЛЕКЕТ БАШАТЫНДАГЫ ИНСАНДАР	34
Абдыкадыр Орозбеков	34
Жусуп Абдрахманов	34
Төрөкул Айтматов	35

Р. Айтматованын «Тарыхтын актай барактары» китебинен үзүндү.....	36
«Ата-Бейит» – Чоң-Таш трагедиясы	36
Исхак Раззаков	40
Замандаштарынын эскерүүлөрү:	41
БИЛИМ – АКЫЛ КЕНЧИ	43
Ж. Баласагын «Кут алчу билим»	43
Кутатгу билиг	44
Сөздун касиетери жөнүндө	44
Үйлөнүү жөнүндө	45
Конок тосуу жөнүндө	46
Махмуд Кашгари	48
«Дивандагы» ыр саптары	49
«Дивандагы» макал-лакаптар	49
КЫРГЫЗ ТИЛ ИЛИМИНЕ ЧЫЙЫР САЛГАН ИНСАНДАР	51
Касым Тыныстанов	51
Ала-Тоо	53
Ысык-Көлгө	53
Жаңыл Мырза.....	54
Ишеналы Арабаев	66
КЫРГЫЗ АКЫН, ЖАЗУУЧУЛАРЫ	68
Алыкул Осмонов	68
Кызыл жүк	69
Отуз жаш	69
Эскерме	70
Ата Журт	70
Бар болгула	70
Мен кыргыздын акыны.....	70
Өзүмдү өзүм	71
Ысык-Көл.....	72
Музыка	72
Коштошуу	72
Мен эмнеден уялам	73
Оорулуу акын	73
Чыңгыз Айтматов	75
«САМАНЧЫНЫН ЖОЛУ» ПОВЕСТИНЕН ҮЗҮНДҮ	76
1. Майсалбектин каты.....	76
2. Толгонайдын монологу.....	76
«Жамийла» повестинен үзүндү	77
Токтоболот Абдымомунов.....	79
Абийир кечирбейт	80

КЫРГЫЗ ЭЛДИК ООЗЕКИ КӨРКӨМ ЧЫГАРМАЧЫЛЫК	88
Элдик оозеки чыгармалар	88
Эмгек ырлары	88
Оп майда	89
Бекбекей	90
Шыралдан	91
Нооруз батасы	92
Кызды узатууда жеңенин кошогу	92
Селкинчек	93
Алкы бузук карышкыр	98
Үркөрдүн кызы Үлпүлдөк сулуу	99
Балта жутар	99
Ырыс алды – ынтымак	100
Кожожаш	102
«МАНАС» - КЫРГЫЗ РУХУНУН ТУУ ЧОКУСУ	115
Улуу «Манас» эпосу	115
“Манастын” кыскача мазмуну	116
«Семетей» эпосу	120
«Сейтек» эпосу	121
МАНАСЧЫЛАР	121
Сагымбай Орозбак уулу	122
Саякбай Каралаев	123
АКЫНДАР ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ	126
Калыгул Бай уулу	126
Жакшы менен дос бол	126
Бул дүйнөдө... ..	127
Калыгулдун сөзү	127
Акыр заман	127
Арстанбек Буйлаш уулу	128
Тар заман	128
Молдо Кылыч Шамаркан уулу	129
Зар заман	129
«Чүй баяны» (үзүндү)	130
Женижөк Өтө Көкө уулу	132
Аккан суу	133
ИСКУССТВО ЖАНА ТЕАТР	138
Кыргызстандагы театр өнөрү	138
Кыргызстандагы кино өнөрү	139
Кыргызстандагы сүрөт өнөрүнүн жана скульптуранын өнүгүрүшү	140

ӨЧПӨС ЖЫЛДЫЗДАР	143
Сүймөнкул Чокморов	143
Таттыбүбү Турсунбаева	144
УЛУТТУК БААЛУУЛУКТАР	146
Кыргызстандын үрп-адаттары жана каада-салты	146
Баланын төрөлүшүнө байланышкан үрп-адаттар жана каада-салттар	146
Тамак-аш жана ага байланышкан салт-санаалар	149
ГРАММАТИКАЛЫК БӨЛҮМ	151
ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ	183

Түзгөндөр:

Н.Б. Дүйшекеева, Ч.Ж. Карамендеева, К.К. Шаршеева

КЫРГЫЗ ТИЛИ ЖАНА АДАБИЯТЫ

Редактор *З.А. Ажынаева*
Компьютерная верстка *С. Боконбаева*

Подписано в печать 11.06.2021
Формат 60х84 1/8. Печать офсетная.
Объем 23,5 п. л. Тираж 100 экз. Заказ 32

Издательство КРСУ
720000, г. Бишкек, ул. Киевская, 44

Отпечатано в типографии КРСУ
720048, г. Бишкек, ул. Анкара, 2а